

**MAŁGORZATA MILECKA
SEWERYN MALAWSKI**

**OGRODY KLASZTORNE
W KRAJOBRAZIE
HISTORYCZNEGO
LUBLINA**

OGRODY KLASZTORNE
W KRAJOBRAZIE
HISTORYCZNEGO LUBLINA

MAŁGORZATA MILECKA
SEWERYN MALAWSKI

**OGRODY KLASZTORNE
W KRAJOBRAZIE
HISTORYCZNEGO LUBLINA**

WUP

WYDAWNICTWO UNIwersYTETU PRZYRODNICZEGO W LUBLINIE
LUBLIN 2022

Recenzenci
ks. dr hab. Jacek Leszek Łapiński, prof. KUL
dr hab. inż. arch. Katarzyna Łakomy, prof. PK

Opracowanie redakcyjne
Renata Zelik

Korekta
Agnieszka Brach

Projekt okładki, skład i łamanie
Jacek Pałyszka

Na okładce wykorzystano fotografie autorstwa Seweryna Malawskiego

© Copyright by Uniwersytet Przyrodniczy w Lublinie – Wydawnictwo, Lublin 2022

Ten utwór jest dostępny na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa –
Użycie niekomercyjne – Bez utworów zależnych 4.0 Międzynarodowe.

ISBN 978-83-7259-350-4
ISBN 978-83-7259-351-1 on-line

DOI: 10.24326/mon.2021.14

Redaktor naczelny prof. dr hab. Krzysztof Szkucik
Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego w Lublinie
ul. Akademicka 15, 20-950 Lublin, wydawnictwo@up.lublin.pl
Ark. wyd. 18,5.

Wprowadzenie

Zapraszając Czytelnika do zagłębienia się w tematykę ogrodów klasztornych Lublina, podkreślmy, że od wieków szczególne miejsce w krajobrazie tego historycznego miasta zajmowały właśnie klasztory. Dowodem na to są ryciny ukazujące panoramę miasta już od XVII w. – na tle zabudowy do nieba wzbijają się wieże kościołów klasztornych oraz zaznaczone są bryły ich zabudowań. Wszystkie przedstawienia sylwety miasta ukazują podobny rysunek w zasadzie do połowy XX w., od kiedy współczesna zabudowa zaczęła przesłaniać historyczną, która tym samym zatracala swoją rangę w krajobrazie. Podobnie rzecz się ma z ogrodami klasztorными. Na pierwszych historycznych planach zajmowały one znaczne powierzchnie, stanowiąc ważną część terenów „zielonych plantacji” miasta. Z czasem jednak ich obszary ulegały zmniejszeniu, ustępując miejsca rozrastającej się zabudowie. Niektóre z nich z biegiem czasu całkowicie zniknęły z planów miasta, gdyż przyjmowały nowe funkcje, inne pozostały, choć zazwyczaj na znacznie mniejszych powierzchniach. Analiza dokumentów dowodzi, że proces ten jest stały i nieodwracalny, postępują za nim zmiany stanów władania i daleko idące przekształcenia przestrzenne prowadzące do zwiększenia stopnia urbanizacji. Dziś jedynie pojedyncze obiekty klasztorne w Lublinie zachowały swoją dawną funkcję domu wspólnoty zakonnej, do wyjątków zaliczają się także towarzyszące im ogrody, w szczególności te, które pozostały w tradycyjnej formie i użytkowaniu. Warto zwrócić uwagę na fakt, iż właśnie ogrody klasztorne stanowią najstarszą grupę historycznych form zieleni komponowanej nadal funkcjonujących w krajobrazie Lublina. Zjawisko to jest dostrzegalne także w przestrzeni wielu innych miast europejskich. Liczne badania pokazują, że kondycja ogrodów jest bardzo różna w zależności od losów miejsc, w jakich zostały założone. Na tym tle dziedzictwo ogrodów klasztornych Lublina jest bardzo interesujące – zarówno jako zespołu obiektów o podobnych korzeniach kulturowych i warunkach ewolucji, jak i pojedynczych założeń, analizowanych odrębnie, jako studium przypadku.

Ogrody te, tylko w nielicznych przypadkach zachowane w dobrym stanie, w dużej mierze są obiektami zapomnianymi i nierzadko zdegradowanymi, po kilku z nich nie pozostał już żaden ślad. Troszcząc się o kulturę przestrzenną miasta oraz wartość całego opisywanego zasobu, trzeba zadbać o tę skromną, lecz jakże ważną grupę zabytków. Właśnie ta idea przyswiecała autorom w przygotowaniu tej publikacji.

Oddzielone murami od świata zewnętrznego ogrody klasztorne były miejscem modlitwy, kontemplacji i pracy. Pomimo iż funkcje te realizowane były w kompleksach klasztornych jako całości, to z reguły poszczególnym zabudowaniom towarzyszyło kilka zasadniczych typów ogrodów i związanych z nimi indywidualnych programów funkcjonalno-przestrzennych. Na zasięg terytorialny ogrodów, a także ich układ kompozycyjny i program użytkowy oraz wynikający z nich dobór roślinności miało wpływ kilka czynników. Pierwszy z nich miał swoje podstawy w ogólnej idei szeroko rozumianej tradycji chrześcijańskiej związanej z regułami życia monastycznego. Drugi wynikał bezpośrednio z indywidualnych cech poszczególnych zgromadzeń, podyktowany był przede wszystkim ich regułą i charyzmatem. Trzeci wypływał z tradycji lokalnej, dotyczącej funkcjonowania poszczególnych zespołów obiektów klasztornych w określonym miejscu i czasie, a także z uwarunkowań o charakterze gospodarczym oraz politycznym.

Wszystkie te czynniki bezpośrednio lub pośrednio determinowały charakter ogrodów, sposób ich organizacji, a także ich estetykę, co z kolei przekładało się na techniki uprawy roślin oraz dobór i kompozycję poszczególnych gatunków. Nie bez znaczenia był również status materialny poszczególnych zakonów, a także środowisk, z jakich wywodzili się członkowie wspólnot i fundatorzy.

Obok ogrodów klasztornych o dominującej zwykle funkcji użytkowej zakładano wyodrębnione w strukturze architektonicznej zamknięte ogrody wirydarzowe. Tam też sztuka ogrodowa osiągała swój najpełniejszy symboliczny wyraz. Wielkość i kształt wirydarza każdorazowo podyktowane były wielkością zespołu klasztornego i zaplanowanego wewnątrz niego dziedzińca. Wzorce aranżacji „zielonego dziedzińca” w przypadku założeń lubelskich napływały głównie *via* Kraków¹[Maj 2016].

W niniejszej monografii szczególną uwagę poświęcono prezentacji losów oraz analizie stanu zachowania ogrodów klasztornych historycznego Lublina, które umiejscowiono w kontekście aktualnych możliwości ich rewaloryzacji. Wszystkie prezentowane założenia klasztorne obecnie znajdują się w obrębie granic administracyjnych Lublina, choć w większości w chwili swej lokacji usytuowane były na obrzeżach miasta lub nawet poza jego granicami. Burzliwe losy miasta bezpośrednio rzutowały na losy klasztorów. Po trwającym od średniowiecza do XVIII w. okresie licznych fundacji i rozwoju zespołów klasztornych przyszedł czas XIX-wiecznych kasat, a wraz z nim początek degradacji opisywanych zespołów. Doprowadziło to niekiedy do ich całkowitego zniknięcia z krajobrazu miasta lub też do istotnych zmian w funkcjonowaniu, terytorium i kompozycji przestrzennej założeń klasztornych.

Materiały kartograficzne, ikonograficzne i opisowe, szczególnie te pochodzące z XIX stulecia, ukazują stan zagospodarowania założeń klasztornych Lublina w końcowej fazie ich rozwoju, stanowiąc świadectwo ówczesnej kompozycji ogrodów i ich ostatniego użytkowania, a także znaczenia ogrodów dla zakonnej wspólnoty [Milecka 2009].

Po wyniszczającej dla kultury polskiej II wojnie światowej do wielu lubelskich klasztorów powrócili mnisi, lecz zmuszeni byli odbudowywać swe domy w bardzo trudnych gospodarczo i politycznie warunkach, często na znacznie zmniejszonym obszarze. W większości przypadków relikty historycznych ogrodów znalazły się w tym czasie poza

granicami reaktywowanych domów zakonnych, gdzie pozbawione należytej opieki ulegały bezpowrotnemu niszczeniu – głównie poprzez przeznaczanie tych obszarów do nowych celów, całkowicie zacierających dawne zagospodarowanie. W tym czasie jednak były inne priorytety, w zakonach martwiono się nie o ogrody, lecz o utrzymanie istnienia klasztorów i zapewnienie ich funkcjonowania. Zasadniczo dopiero pod koniec XX w. nastąpił powrót do spokojnego życia zakonnego. Niestety, lata niepokoju i politycznych represji nie minęły bez widocznego uszczerbku w strukturze zagospodarowania i działalności założeń klasztornych. Tylko nieliczne zgromadzenia miały możliwość powrotu do opuszczonych niegdyś siedzib, o w znacznym stopniu zawężonych granicach i zubożonych pod względem wyposażenia. Nigdy już nie powróciły do dawnej świetności. Utracone części zespołów klasztornych to najczęściej ogrody, dostosowywane do nowych form użytkowania, m.in. ulokowania na ich terenach licznych budynków gospodarczych.

Dziś na dawnych terenach klasztornych odnajdujemy formy zagospodarowania całkowicie zacierające relikty dawnych rozwiązań, w czym widoczna jest bardziej lub mniej oczywista smutna prawda o niszczeniu dawnych tradycji i wartości oraz o zjawisku dekulturyzacji. Prawdziwie niepokojący jest fakt, że nowe aranżacje zieleni i wyposażenie ogrodów klasztornych w tzw. elementy architektury ogrodowej najczęściej odpowiadają raczej współczesnym wyobrażeniom o „upiększeniu” historycznych zabudowań i współcześnie rozumianej rekreacji w ogrodzie niż pełnej mistycznej symbolice tradycji zakonnej. W oczywisty sposób rozwiązania te przybierają formy obce historycznym i *de facto* degradują zabytkową przestrzeń. Warto pokusić się o refleksję, że w zasadzie aż do czasu kasat klasztory były zespołami wyróżniającymi się harmonią i pięknem ulokowania w krajobrazie. Ich likwidacja, wprowadzone nowe, obce tradycji formy zagospodarowania (powodujące często degradację, a nawet dewastację ich zasobów) przyniosły ogromne zubożenie krajobrazu kulturowego miasta.

Dziś, gdy Lublin, podobnie jak wiele innych miast europejskich, poddawany jest działaniom rewitalizacyjnym, przyszedł czas podjęcia prac obejmujących to bardzo ważne, choć skromne już terytorialnie, dziedzictwo ogrodowe klasztorów. By jednak móc właściwie zadbać o tę grupę zabytków, trzeba ją poznać i temu właśnie poświęcona jest niniejsza monografia.

Książka ta prezentuje relikty historycznych ogrodów klasztornych Lublina powstałych na przestrzeni wieków, kształtowanych przez różne grupy zakonne wg założenia realizowania na ziemi idei pożytku i piękna. Dla współczesnego odbiorcy bardzo rozczarowujące może okazać się porównanie historycznej postaci zespołów klasztornych z aktualną kondycją tych obiektów. Autorzy starali się dokonać stosownych analiz, zestawiając dane zawarte w materiałach archiwalnych ze stanem współczesnym, by opisane w tym kontekście zasoby mogły stanowić podstawę przyszłych działań zmierzających do należytej rewitalizacji oraz wykorzystania ich potencjału edukacyjnego i turystycznego. I właśnie ten cel, obok prezentacji ewolucji przekształceń ogrodów klasztornych, należy uznać za najważniejszy.

We współczesnej przestrzeni publicznej Lublina wyróżniamy wiele obiektów klasztornych i poklasztornych o odmiennej funkcji, formie oraz znaczeniu symbolicznym. Także forma ogrodów jest zróżnicowana – od niewielkich, pojedynczych założeń

w postaci ogrodu w wirydarzu (jak w przypadku klasztoru oo. Dominikanów) i niewielkich zieleńców, do form złożonych, tworzących kompleksy użytkowo-ozdobne. Warto dodać, że na terenie miasta w drugiej połowie XX w. powstało także wiele nowych domów zakonnych otoczonych współczesnymi kompozycjami zieleni (obiekty te nie zostały ujęte w monografii). Badania ogrodów klasztornych Lublina zostały przeprowadzone w obrębie historycznego układu urbanistycznego. Generalnie pokrywa się on z przebiegiem strefy chronionego układu urbanistycznego Starego Miasta i wpisem lubelskiej starówki na listę pomników historii. Zakres chronologiczny obejmuje klasztory powstałe od średniowiecza po XIX w. W niewielkiej części są to założenia klasztorne o średniowiecznej metryce, np. dominikanów, brygidek i brygidów oraz bernardynów, a także klasztory ufundowane w okresie renesansu, np. jezuitów, karmelitów bosych. Największa liczba lokacji klasztornych w Lublinie przypada jednak na XVII w. Z tego właśnie okresu pochodzą lokacje klasztorów: bernardynek, franciszkanek, dominikanów obserwantów, karmelitanek bosych (józefatek), bazylianów, bonifratrów, karmelitanek bosych (poczętek), augustianów, reformatów, karmelitów trzewickowych. Mniej licznie nowe klasztory zakładano w XVIII w., wtedy powstały klasztory: misjonarzy, trynitarzy, kapucynów, szarytek, wizytek i pijarów.

Prace badawcze zostały poprzedzone studiami kameralnymi polegającymi na analizie materiałów kartograficznych, ikonograficznych i opisowych. Najważniejszym ich etapem były jednak badania terenowe polegające na udokumentowaniu zachowanych relikwów ogrodów klasztornych *in situ*. W ramach prac analitycznych obejmujących porównanie dawnych planów założeń oraz ikonografii z mapami aktualnymi, a także na podstawie badań terenowych, dokumentujących zagospodarowanie terenu opracowano wnioski dotyczące przetrwania historycznych układów oraz zachowanych w nich układów roślinnych i wyposażenia ogrodowego. Uzupełniają je wskazane w podsumowaniu potencjalne możliwości uczytelnienia dawnych zasobów we współczesnym krajobrazie Lublina, przede wszystkim dla ochrony i promocji tradycji miasta, jak również w celu wzmocnienia systemu zielonej infrastruktury, tak ważnej dziś w zwartej strukturze miejskiej zabudowy, oraz zwiększenia walorów poznawczych i przez to także turystycznych.

Stan badań na temat ogrodów klasztornych

W piśmiennictwie polskim zagadnienia związane z klasztornym dziedzictwem ogrodowym najszerzej podejmują: G. Ciołek [1978], J. Bogdanowski [2000] i L. Majdecki [1981]. Wśród badaczy zagranicznych należy wymienić: J. Harveya [1986], P. Meyvaerta [1986], J. Stannarda [1986], S. Haushild [2007] oraz S. Lansberg [2002]. Po 2000 r. liczne prace naukowe dotyczące najbardziej współczesnych badań tej grupy zabytków opublikowała M. Milecka indywidualnie [2009, 2012, 2013, 2014a, 2014b, 2017a, 2017b, 2020] oraz w zespole z I. Brankiewicz [2012]. Prace te dotyczą przede wszystkim dziedzictwa cystersów, a także innych zgromadzeń. Duże fragmenty prac autorki zostały wykorzystane w niniejszej monografii. Istotne badania pod tytułem *Dziedzictwo sztuki ogrodowej zespołów klasztornych Guberni Lubelskiej sekularyzowanych w XVIII i XIX w.* zostały przeprowadzone

w zespole naukowym koordynowanym przez M. Milecką w ramach projektu „Dziedzictwo kulturowe po klasztorach skasowanych na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej oraz na Śląsku w XVIII i XIX w.: losy, znaczenie, inwentaryzacja” (kierownikiem projektu był prof. dr hab. Marek Derwich, projekt był realizowany w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2012–2016). Projekt obejmował ogromny zakres prac badawczych prowadzonych w różnych regionach Polski. Zespół „lubelski”, pracujący pod kierunkiem M. Mileckiej, prowadził badania nad losami założeń ogrodowych po klasztorach skasowanych w XVIII i XIX w. jako niezwykle cennych obiektów przyrodniczo-krajobrazowych, mających istotny wpływ na krajobraz kulturowy ziem polskich. Badania objęły m.in.: rekonstrukcję stanu założeń ogrodowych w momencie kasaty, inwentaryzację wchodzącego w ich skład dziedzictwa przyrodniczego (począwszy od elementów abiotycznych, np. rzeźby terenu, gleb, układów wodnych, po biotyczne: florę i faunę), kulturowego (w tym: rozplanowania przestrzeni, budowy i kompozycji ogrodowych, wyposażania użytkowego i dekoracyjnego) oraz materialnego (np. zaplecza gospodarczego, w tym: zabudowań gospodarczych, narzędzi i techniki uprawy), określenie obecnego stanu tych zasobów oraz wskazanie możliwości ochrony tego dziedzictwa. Istotnym celem badań była inwentaryzacja archiwalnych źródeł ikonograficznych i kartograficznych wytworzonych tuż przed kasatami, a zwłaszcza podczas kasat i po nich, gdy decydowały się losy poszczególnych obiektów. Prowadzona była kwerenda archiwalna oraz analizy historyczne ewolucji przekształceń zespołów klasztornych, a także badania ogrodów klasztornych *in situ*. Sprawozdania z tych badań opublikowano w kolejnych tomach „Hereditas Monasteriorum” (2012–2016, woluminy 1–8). Wyniki prac innych badaczy, w szczególności historyków i archiwistów, dostępne są na stronie internetowej tego pisma.

Poza przedstawianymi pracami na temat zasobu Lublina powstał szereg prac naukowych, w tym: praca doktorska poświęcona dziedzictwu klasztoru Bernardynów oraz prace magisterskie i inżynierskie dotyczące rewaloryzacji poszczególnych ogrodów klasztornych. W Katedrze Architektury Krajobrazu Uniwersytetu Przyrodniczego w Lublinie tematyka ta była przedmiotem badań prowadzonych wraz ze studentami, w wyniku których stworzono wiele projektów rewaloryzacji opisanych obiektów, prezentowanych na corocznych wystawach prac studentów drugiego roku II stopnia kierunku architektura krajobrazu. Prace te opublikowano w katalogach: *Architektura krajobrazu jako zagadnienie projektowe*, Wydział Ogrodnictwa i Architektury Krajobrazu UP w Lublinie, w kolejnych tomach wydanych w latach 2017–2020 [Jóźwik i in. 2017, Błaziak i in. 2018, Milecka in. 2019, 2020].

¹ Do XIX w. stolicą biskupstwa był Kraków, biskupstwo w Lublinie powstało na mocy bulli papieża Piusa VII *Quemadmodum Romanorum Pontificum* z dnia 23 września 1805 r., zob. Zahajkiewicz 2005.

I

UNIWERSALNE WARTOŚCI
KLASZTORNEGO DZIEDZICTWA
OGRODOWEGO

1. Geneza ogrodu klasztornego

Termin klasztor wywodzi się od łacińskiego słowa *claustrum* oznaczającego miejsce zamknięte. Określa się nim powszechnie zespół budynków mieszczących pomieszczenia związane z kultem religijnym, mieszkalne i gospodarcze, przeznaczony do prowadzenia życia pustelniczego lub wspólnotowego życia ascetycznego, występujący w religiach chrześcijańskiej i pozachrześcijańskich. W kręgu kultury łacińskiej schemat jego struktury wykształcił się w środowisku benedyktynów, choć sama reguła zakonu zawierała jedynie ogólne wskazania dotyczące jego składników i formy przestrzennej. Zabudowania klasztorne od wieków związane były także z różnymi formami ogrodów [Kajzer 2015].

Zachowane w historycznej formie przestrzennej klasztorne założenia ogrodowe stanowią grupę obiektów unikatowych zarówno pod względem funkcji, jak i kompozycji. Ulokowane w strukturach starych miast oraz terenów wiejskich charakteryzują się najtrwalszą tradycją miejsca i najdłużej utrzymującymi się funkcjami, co czyni je niezwykle cennymi obiektami, dokumentującymi historię i rozwój sztuki ogrodowej. Rola klasztorów w rozwoju wszystkich dziedzin życia od kultury i nauki, po rozwój rolnictwa i ogrodnictwa w Polsce i w całej Europie jest ogromna. Brückner, omawiając rolę, jaką w kształtowaniu się kultury na ziemiach polskich odegrały klasztory, pisze: „[...] byli znakomitymi gospodarzami, kultura krajowa wiele im zawdzięczała, szczególnie wyszła z ogrodów klasztornych uprawa wszelkich kwiatów, drzew owocowych szlachetniejszych i warzyw” [cyt. za: Stępniewska 1993, s. 142]. Klasztory, jako ośrodki grupujące elity intelektualne i religijne społeczeństwa oraz centra ogromnych częstokroć włości ziemskich, odegrały bardzo istotną rolę kulturotwórczą, znacznie wykraczającą poza sferę religii. Warto podkreślić, że zakony przez całe wieki niosły także pomoc społeczeństwu m.in. poprzez opiekę medyczną i edukację. Działalność ta niezwykle przyspieszyła rozwój nauk przyrodniczych, w tym postęp w dziedzinie kultury rolnej i ogrodnictwa. Zakonnikom i zakonnicom zawdzięczamy powstanie wielu ksiąg poświęconych dokumentowaniu gatunków roślin (zwłaszcza leczniczych), rolnictwa, ogrodnictwa, a także sztuki ogrodowej. Im także zawdzięczamy doniosłe odkrycia naukowe w tych dziedzinach.

Zakładane w przeszłości na ziemiach Europy klasztory ewoluowały z biegiem czasu, odpowiadając na zmieniające się potrzeby zamieszkujących je wspólnot i społeczeństw, dla których posługę pełniły. Czasy XIX-wiecznych kasat klasztorów i XX-wiecznych rewolucyjnych wprost zmian politycznych i gospodarczych odcisnęły ogromne piętno

na zasobach opisanego dziedzictwa. Do dzisiaj w krajobrazie Lublina przetrwały jedynie relikty badanych zespołów, zazwyczaj na zmniejszonym terytorium i o zdeformowanym w związku z tym układzie przestrzennym. W trosce o ochronę naszych kulturowych korzeni niezwykle ważne jest zatem, aby zachowane po dziś dzień zespoły klasztorne w obecnym czasie ogromnych przemian układów urbanistycznych całkowicie nie zatraciły wartości kompozycyjnych i symbolicznych.

Należy podkreślić, że chrześcijańska tradycja ogrodu klasztornego od wieków wynikała z podstawowej jego funkcji, a była nią produkcja roślin przeznaczonych do spożycia oraz na medykamenty. Bardzo ważna była także jego religijna symbolika. Ranga ogrodu w kulturze od wieków była doniosła, dopiero współcześnie często zapominamy o uniwersalnym przesłaniu, jakie niesie ogród, traktując go utylitarnie i nie odczytując jego znaczeniowości. Tymczasem idea, która od starożytności przyświecała kształtowaniu ogrodu w wielu kulturach i religiach, to traktowanie go jako mikroświata będącego symbolicznym odzwierciedleniem kosmosu, w którym człowiek na podobieństwo Stwórcy mógł dokonywać kreacji – porządkować, urządzić, powoływać do życia lub też życie zakończyć. W szczególności w średniowieczu europejski ogród był bardzo ważnym symbolem – modelowym odwzorowaniem uporządkowanego przez Stwórcę świata – a wszystko dlatego, że ci, którzy go urządzali i zajmowali się nim, kierowali się wiarą i wartościami chrześcijańskimi.

W leksykonie *Symbole i alegorie* [Battistini 2005, s. 252] czytamy: „Ogród reprezentuje miejsce święte, aspekt inicjacyjny, daleki od życia codziennego. Jest zatem obiektem chronionym, otoczonym murem (*hortus conclusus*) lub symbolicznym ogrodzeniem; często strzeżony przez istoty wyższe [...]”. Szczególnym rodzajem ogrodu jest ogród klasztorny, od wieków realizujący głęboką ideę ogrodu rajskiego tu na ziemi. Według *Tezaurusza sztuki ogrodowej*: „nazwa «ogród» wiązana jest z cechą najstarszych ogrodów, stanowiących zawsze obszar ściśle wydzielony i ogrodzony murem izolującym go od otaczającego świata” [cyt. za: Siewniak i Mitkowska 1998, s. 165].

Jedną z podstawowych zasad chrześcijańskiego życia zakonnego, od siedemnastu wieków jego istnienia, są bliskie duchowe więzi z ogrodami i ogrodnictwem. Według legendy św. Antoni, o którym mówi się, że był pierwszym mnichem chrześcijańskim (270–350), oddał wszystko, co posiadał, został pustelnikiem i uprawiał swój ogród na pustyni w Egipcie. Inny chrześcijanin z III w. – św. Phocas żył nad Morzem Czarnym, gorliwie uprawiając ogród. Raz powitał dwóch nieznajomych, którzy, jak się okazało, byli żołnierzami i szukali go po to, by go zgładzić. Gdy dowiedział się o tym, poszedł do ogrodu i wykopał dla siebie grób, następnie wyjawił żołnierzom swoje imię, oni zaś ścięli go i pochowali w ogrodzie. W VII w. św. Fiakr miał ogród w lasach niedaleko Meaux we Francji, a był otaczany tak wielką czcią, że nawet dzikie leśne zwierzęta nie niszczyły go. Jakby jego nieogrodzony żadnym murem ogród był oddzielony jakąś duchową barierą [Hales 2000]. Piękno jest sposobem, poprzez który chrześcijanie oddają chwałę Bogu, zatem tworzenie i utrzymanie ogrodu było traktowane nie tylko jako praca potrzebna wspólnocie do życia, ale także jako akt modlitwy i wiary. W późniejszych wiekach tradycja ogrodnicza była kontynuowana z uwzględnieniem zmieniających się środków wyrazu artystycznego właściwych dla nowo pojawiających się prądów w sztuce.

W Biblii w wielu akapitach można odnaleźć fragmenty wskazujące na związany z duchowością kierunek rozwoju ogrodnictwa, są to liczne niezwykle symboliczne odwołania nawiązujące do uprawy i pielęgnacji ogrodu. W przykładach wczesnochrześcijańskich ogrodów pojawiają się ważne przesłanki dotyczące zależności pomiędzy życiem klasztornym a ogrodnictwem, które stanowią istotny element przeżywania kontaktu z Bogiem – orka i uprawa, sadzenie roślin, a jednocześnie woda w ogrodzie, pochówek w ogrodzie oraz na koniec – istota odosobnienia w „wybranym” miejscu i uprawa ziemi, rok po roku, rodząca przywiązanie i szacunek do ziemi oraz odpowiedzialność za nią. Ponieważ od wieków klasztory trwają w tym samym miejscu, prowadzone przez zakony działania agrarne charakteryzują się zwykle wysoką kulturą rolną i poszanowaniem ziemi [Hales 2000]. W konsekwencji większość klasztorów praktykuje zrównoważone ogrodnictwo, wierząc, że nadmierna mechanizacja i chemizacja daje krótkotrwałe rezultaty, ale w dłuższej perspektywie prowadzi do zniszczenia życia, jest zatem występkiem przeciwko życiu. Tak pojęty szacunek dla wszystkich istot żywych i dla naturalnych procesów jest pochwałą i podziękowaniem składanym Stwórcy, a racjonalne, dobrze pojęte ogrodnictwo staje się swoistą, niezwykle wymowną modlitwą i wyraźnym śladem działalności zakonu. Obecnie na obszarach dawnych klasztorów (dotyczy to także tych obiektów położonych na terenie Lublina) trudno dostrzec ślady historycznej kompozycji zieleni w wirydarzach, w dawnych ogrodach lekarskich i kuchennych czy też na klasztornych cmentarzach. Dokładnej lokalizacji poszczególnych rodzajów ogrodów możemy się zazwyczaj jedynie domyślać, dopóki archeolodzy wspierani przez archeobotaników nie odnajdą ich podziemnych relikwów. Z pewnością możemy natomiast stwierdzić, że wszystkie one ulegały przemianom – z czasem zastępowały je nowe kompozycje, które z reguły (o ile tylko zachowane było dawne ogrodowe terytorium) przechowywały choćby część pierwotnych układów.

2. Początki wiedzy na temat ogrodnictwa

Ogrody europejskie mają swój początek w Grecji okresu klasycznego, jednak szczegóły historyczne dotyczące ich wyglądu znamy głównie dzięki przekazom rzymskich pisarzy. Rozrost imperium rzymskiego umożliwił zachodniej Europie, aż po Brytanię, poznanie antycznej wiedzy także w dziedzinie ogrodnictwa [Harvey 1981]. Świat starożytny w takiej formie, w jakiej zastał go kryzys III i IV w., był spadkobiercą tych wszystkich wartości, które w VI–IV w. p.n.e. wypracowali Grecy. Rzymianie, podbijając świat grecki, zawładnęli krajem i przyswoili większość idei, składających się na swoisty kosmos kulturalny, który nazywamy starożytnością klasyczną [Białostocki 1969].

Różnica między klasyczną i średniowieczną sztuką tworzenia ogrodów jest porównywalna z tą, jaka zaistniała w dziedzinie architektury. Tradycja estetyczna obecna w stylu budowli średniowiecznych i w następnym kilku stuleciach stopniowo umniejszała rzymskie porządki architektoniczne. Uznaje się, że dziedzictwo rzymskiego ogrodnictwa w wiekach średnich nie istniało w zakresie kształtowania terenów zieleni i ich projektowania, nieznacznie zaś można o nim mówić w sferze technik uprawy i składów gatunkowych roślinności [Harvey 1981]. Według wybitnego badacza ogrodów średniowiecznych – Harveya – formy, jakie przybierały ogrody, sady i parki wczesnego średniowiecza, nie były podyktowane ani lekturą dzieł klasycznych, ani nowymi traktatami encyklopedystów. Głównym źródłem inspiracji było ogrodnictwo Bliskiego Wschodu, które Zachód miał możliwość poznać poprzez bezpośredni kontakt pielgrzymów, uczestników krucjat krzyżowych i kupców już w stuleciu poprzedzającym rok 1050. Wyższe techniki uprawy wprowadzano wspólnie z ponownym odkryciem antycznej nauki i technologii przez uczonych muzułmańskich. Aż do 1300 r. najprawdopodobniej nie istniały żadne książki na temat ogrodnictwa, które byłyby napisane w językach narodowych lub chociaż przetłumaczone na takie. Niemal w każdym kraju Europy Zachodniej korzystano z takich samych źródeł informacji, z wyjątkiem Półwyspu Iberyjskiego, gdzie była dostępna bogata literatura arabska. W latach 830–910 powstało bardzo wiele arabskich tłumaczeń, wykonanych przez instytut badawczy założony w Bagdadzie, co wpłynęło zarówno na tureckie, jak i hiszpańskie ogrodnictwo na obu krańcach Europy. Dopóki to nowe źródło informacji, oparte na prawdziwie naukowych podstawach, nie uzyskało silnego oparcia na Zachodzie, większość bardziej rozwiniętych technologii bazowała na zachowanych starożytnych traktatach łacińskich. To, co pozostało jako spuścizna antyku i co stanowiło istotny punkt wyjścia do dalszego

rozwoju ogrodnictwa jako nauki, to cztery kompletne prace dotyczące rolnictwa i jedna praca encyklopedyczna zawierająca księgi botaniczne o rolnictwie, ogrodnictwie i *materia medica*. Każda z czterech prac była określana jako *De re rustica*. W porządku chronologicznym zostały napisane przez Katona Starszego (Marek Porcjusz Katon, 234–149 p.n.e.), Varrona (Marek Terencjusz Varro, 116–27 p.n.e.) [Harvey 1981], Columellę (Lucjusz Moderatus Columella, połowa I w. n.e.), Palladiusza (Rutilius Taurus Aemilianus Palladius, IV w. n.e.), których księgi datowane są na lata 380–95. Encyklopedia autorstwa Pliniusza Starszego (Gajusz Pliniusz Drugi, 23–79 n.e.), określana jako *Historia naturalis*, to ogromny zbiór wiedzy opierający się na 500 autorytetach, w większości greckich, który szczęśliwie przetrwał w wielu kompletnych manuskryptach. Nic jednak nie sugeruje, że kiedykolwiek była wykorzystywana jako źródło wiadomości dotyczących ogrodnictwa. Podobnie dzieło Katona nie było zbyt dobrze znane, tym niemniej nazwiska: Varro, Columella i Palladiusz były rozpoznawane jako autorytety w tej dziedzinie².

² W 1848 r. Hudson Turner stwierdził, że manuskrypty Varrona, Columelli i Palladiusza często pojawiały się w bibliotekach klasztornych w okresie średniowiecza, jednakże wg Harveya nie wydaje się to możliwe w przypadku pierwszych dwóch autorów [Harvey 1981].

3. Ogrodnictwo jako nauka we wczesnym średniowieczu

Wątpliwe wydaje się, jakoby średniowieczne metody uprawy znajdowały się pod silnym wpływem bezpośrednich studiów klasycznych traktatów. Niekwestionowane pozostaje to, że flora ogrodowa Europy wzbogaciła się o żywych potomków określonych gatunków roślin przywiezionych przez Rzymian z różnych części świata. Źródła na temat metod uprawy roślin w Europie Północnej z czasów od piątego do dziesiątego stulecia są szczątkowe i nawet mimo odkryć archeologicznych niewiele można powiedzieć o ogrodnictwie i jego praktykowaniu w ciągu tych wieków. W okresie, gdy tereny Cesarstwa Zachodniego zostały podzielone pomiędzy liczne królestwa barbarzyńskie, najważniejszą instytucją zachowaną po Cesarstwie był Kościół. Roberts twierdzi, że papieska dyplomacja przyczyniła się do nowego układu królestw chrześcijańskich przez „chrystianizację starych przybytków” – Kościół zatem cywilizował i kształtował pierwszych Europejczyków [Stępniewska 1993]. Poszczególni członkowie kleru (księża, mnisi, zakonnicy) mówili jednym językiem – łaciną, a sztuka i nauka były o wiele bardziej zunifikowane niż w czasach późniejszych. Miało to zastosowanie w różnych dziedzinach, ale szczególnie widoczne było w ogrodnictwie. Wiedza na temat metod uprawy i projektowania w średniowieczu czerpana była z książek, niemal wyłącznie z pozycji łacińskich. Dzieła te bazowały na doświadczeniach charakterystycznych dla klimatu Południa, zarówno pod względem składu gatunkowego roślin, jak i sposobów ich uprawy. Większa część wiedzy zawartej w tych traktatach w minimalnym stopniu mogła być wykorzystywana na terenach północnej Europy³. Informacje głównie odnosiły się do uprawy owoców i warzyw – ani estetyczne aspekty projektowania ogrodu, ani też specjalistyczne uwagi na temat uprawy kwiatów nie zostały wzmiankowane [Harvey 1981].

Wiadomości dotyczące ogrodów i ogrodnictwa pochodzące z opisywanego okresu można zestawić w trzech kategoriach: ogrody i kwiaty w odniesieniu do religijnej historii Kościoła zachodniego, prawa i zapisy prawne dotyczące roślin oraz odniesienia zawarte w poezji. Najważniejszym dziełem należącym do pierwszej kategorii jest reguła zakonna św. Izydora, biskupa Seville (ok. 560–636), określająca potrzebę istnienia ogrodu na terenie klasztoru. Jednak wiodącą dla dalszych rozważań jest Reguła św. Benedykta, stanowiąca podstawę rozwoju zachodnioeuropejskiego monastycyzmu. Najważniejszym zapisem prawnym jest *Lex salica* Franków, przedstawiony w zmienionej formie i datowany na rok ok. 510 i 750 [Harvey 1981]. Prawa te obowiązywały przed czasami Karola Wielkiego i są

o tyle istotne, że tworzą legalne podstawy koncepcji sadu (*pomarium*) – zgodnie z nimi sad zaczyna istnieć po posadzeniu przynajmniej 12 drzew w ogrodzie i podlega ochronie [Harvey 1981].

Rozwój ogrodnictwa jako nauki stosowanej przynoszą czasy Karola Wielkiego. Wśród ludzi Kościoła rozmiłowanych w ogrodach tego okresu interesującym jawi się Alcuin – opat klasztoru św. Marcina. Należy tu podkreślić, że to on wsparł siłę oręża nowego cesarza poprzez oparcie na wiedzy i kulturze [Białostocki 1969]. Ten mnich-intelektualista pisał o swej celi w Tours: *Lilia cum rosulis candida mixta rubris*⁴ oraz wysyłał rośliny lecznicze sławnemu opatowi w Languedoc – Benedyktowi z Aniane, który dla odmiany odegrał znaczącą rolę, reformując klasztory za rządów Karola Wielkiego. Niektórzy badacze przypisują Benedyktowi z Aniane autorstwo znanej listy roślin *Capitulare de villis* promulgowanej ok. 800 r. [Stępniewska 1993], która dała początek jednemu z praw Karola Wielkiego, gdy ten wielki król Franków i Longobardów został namaszczoney przez papieża Leona III jako cesarz rzymski. Jak twierdzą uczeni, panowanie tego monarchy wyznacza granice między „ciemnymi wiekami” a europejskim średniowieczem, które zapoczątkowało konsekwentne, oparte na podobnych zasadach przekształcanie krajobrazu chrześcijańskiej Europy. Do cesarskiej szkoły w Akwizgranie przybywali uczeni z różnych stron świata, kopiowano tam Biblię i teksty autorów antycznych, które wędrowały potem do klasztorów. Podobno Karol Wielki był miłośnikiem ogrodów, w których dużą wagę przykładał do uprawy roślin użytkowych, w szczególności ziół i drzew owocowych [Stępniewska 1993]⁵. Utrzymywał przyjacielskie stosunki z Anglią, skąd przybył nie tylko wspomniany już opat Alcuin, ale i wielu innych uczonych. Cesarz przyjaźnił się także z kalifem Bagdadu – Harunem Al-Rashidem – co zaowocowało wymianą nowinek w dziedzinie ogrodnictwa, które następnie zostały przeniesione do Europy z gruntu kultury arabskiej [Harvey 1981].

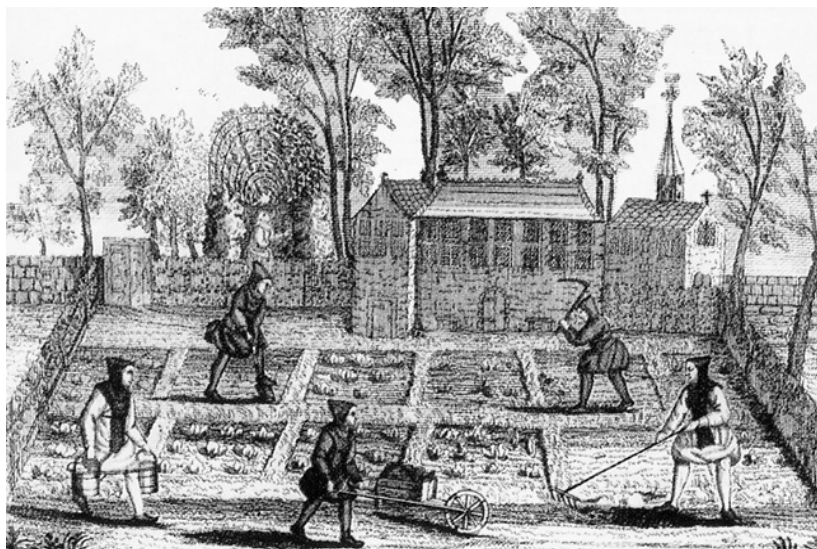
³ Klimat panujący w tamtych czasach był względnie sprzyjający. Uważa się, że szóste stulecie było najłagodniejsze w całym okresie średniowiecza, co najprawdopodobniej skutkowało tym, że sezon wegetacyjny był wtedy dłuższy [Harvey 1981].

⁴ „Ozdobiona białymi liliami i małymi, czerwonymi różami” – należy to odczytywać jako przekaz symboliczny, uwzględniający znaczenie obu niezwykle ważnych dla chrześcijaństwa roślin: biała lilia – czystość, czerwona róża – cierpienie.

⁵ Bardzo interesował się hodowaniem winorośli, włącznie z jej importem; rośliny w winnicach otaczających jego pałac pochodziły z Hiszpanii, Italii, Burgundii, Lotaryngii, Węgier [Harvey 1981].

4. Formy uprawy i praktyki ogrodnicze w średniowieczu

Pomimo że żaden rzymski ogród nie przetrwał w nienaruszonym stanie do wczesnego średniowiecza, kultywowano dawne praktyki ogrodnicze i tradycje uprawy ziemi. Wiele narzędzi rzymskich, które przetrwały, bez wątpienia można było stosować zarówno w uprawach polowych, jak i ogrodniczych, a fakt ten został potwierdzony przez liczne znaleziska archeologiczne. Początki zachodniego monastycyzmu zbiegły się z ostatecznym upadkiem Zachodniego Cesarstwa Rzymskiego. Gdy monastycyzm stał się paneuropejski, zachowanie praktyk ogrodniczych i ogrodów było już pewne [Stannard 1986]. Praktykowano wysiew nasion z ręki, w rzędach lub w inspekcje, jednak znajdujemy także dowody stosowania innych technik (il. 1). Gdy znaleziono w krajobrazie pierwotnym pożądaný gatunek rośliny, wykopywano go i przesadzano do ogrodu, często na rabatę, lokalizowaną zwykle przy ścianie budynku. Większą liczbę roślin tego samego gatunku wysadzano jako ob-

Il. 1. Prace, prawdopodobnie cystersów, w średniowiecznym ogrodzie klasztornym [reprod. za: Van Zuylen 1994]

wódkę przy wysypanej piaskiem lub żwirkiem ścieżce. Sadzonki z korzenia były sadzone wszędzie tam, gdzie uprawiano winorośl, choć nie zawsze pozyskanie korzenia było możliwe w przypadku roślin zdrewniałych (a przynajmniej nie bez pracochłonnego odkopywania). Młode rośliny najprawdopodobniej były zatem przesadzone z nieosłoniętym korzeniem do wcześniej przygotowanych dołków, a gdy nasiona wykiełkowały i wypuściły pierwsze listki na rabacie użyźnionej nawozem zwierzęcym, były przerzedzane. Do uprawy potrzebna była irygacja, która zależała od temperatury powietrza i gleby, charakteru gleby i innych zmiennych. Bez wątpienia

w opisywanym okresie istniały szkodniki ogrodowe oraz różnego rodzaju choroby roślin. Larwy insektów usuwano ręcznie, podczas gdy mrówki i inne stawonogi były odstraszone poprzez spryskiwanie gleby różnego rodzaju naturalnymi preparatami. Na rdzę, infekcje grzybowe, pleśń i inne czynniki chorobowe nie było prawdopodobnie żadnych innych sposobów poza paleniem zarażonych roślin [Orlob 1973].

II. 2. Praktyki ogrodnicze cystersów wg ilustracji na kaflach pieca w Salem [reprod. za: Leroux-Dhuys 1998]

Plony zbierano do wyplatanych z wikliny koszy. Część z nich była przeznaczana do konsumpcji na świeżo, pozostałe zaś przetwarzano i składowano na wiele sposobów (każdy z nich wyrastający z wielowiekowych doświadczeń ludowych). Nasiona i liście, szczególnie w przypadku ziół, były suszone na powietrzu i następnie najprawdopodobniej przechowywane w naczyniach, a nawet w wyschniętych tykwach. Korzenie były otrząsane z ziemi oraz innych zanieczyszczeń, a potem umieszczane w ciemnym i chłodnym pomieszczeniu (z takich rozwiązań później wyewoluowały piwnice ziemne). Plony wielu gatunków były także odpowiednio przetwarzane, by mogły być przechowywane w okresie zimowym. Już wówczas kapusta była solona i ubijana w drewnianych lub glinianych beczułkach w celu kiszenia, a do ogórków i oliwek dodawano solną zalewę. Dobre zbiory jabłek lub gruszek umożliwiały wypiek ciast z owocami. Szczególnie ładne jabłka wieszano w przewiewnym miejscu, na belkach piwnicznych, aby uchronić je od obijania i gnicia. Cebulę i czosnek wykorzystywano zarówno jako lekarstwa, jak i pożywienie. Wiązano je w pęki lub mocowano do sznurów konopnych i wieszano tak, by można było łatwo po nie sięgnąć w razie potrzeby [Stannard 1986]. Składowano je w piwnicach na szereg różnych sposobów – były zakopywane w czystym, białym piasku, w stosach, których poszczególne warstwy rozdzielała słoma, albo upakowane w beczkach i również poprzedzielane słomą. To oczywiście tylko drobne przykłady przemyślnego, niezwykle gospodarskiego podejścia do przechowywania owoców ogrodowych i ich przetwórstwa.

Warto zwrócić uwagę na cenny i oryginalny (ze względu na formę) zapis praktyk ogrodniczych, stosowanych w klasztorach (il. 2). Zachował się on na ozdobnych kaflach na piecu w bibliotece w opactwie cysterskim Salem. Pośród przedstawień wielu innych „klasztornych” aktywności pokazują one mnichów przy pracach ogrodniczych i rolniczych: uprawie ziemi, szczepieniu drzewek owocowych, przycinaniu winorośli, ale także sadzeniu roślin na grządkach, siewie i żniwach. Ten obrazowy kompletny przekaz z jednej strony dokumentuje mnichów (w tym wypadku cystersów) przy pracach ogrodniczych i rolniczych, przedstawia narzędzia i metody, jakimi się posługiwali, a z drugiej strony ukazuje tak ważną, religijną symbolikę tych prac (na szczególną uwagę zasługuje tu ostatnia rycina, przedstawiająca żniwa z objawieniem maryjnym) [Milecka 2009].

5. Benedyktyński wkład w rozwój ogrodnictwa

Koncepcja klasztorного ogrodu jest inspirowana Księgą Rodzaju, a całe jego wyposażenie nadawać ma mu rajski charakter. Począwszy od XIV w. w obrazowych i iluminowanych tekstach pojawiają się przedstawienia ogrodów, na ich podstawie możemy sobie wyobrazić wyposażenie ogrodu klasztorного. Ilustracje te winny być jednak traktowane ostrożnie, są bowiem pełne symboli i odwołań do kultury biblijnej, które nie odzwierciedlają materialnej prawdy. Wydaje się, że jedynymi pewnymi źródłami w zakresie rekonstrukcji wyposażenia dawnych ogrodów klasztorных są dokumenty planistyczne, ryciny, opisy oraz zachowane relikty wyposażenia, również te odkryte w wyniku badań archeologicznych. Święty Benedykt z Nursji zalecał w swoich regułach zakonnych z szóstego stulecia tak budować klasztory, aby wszystko, co jest niezbędne do życia, znajdowało się w ich obrębie⁶. Tę regułę pierwsze zakony działające na terenie Europy potraktowały nader poważnie i próbowały w jak największym stopniu pozostać samowystarczalne. Warto podkreślić, że w Regule św. Benedykta⁷ wyraźnie wymienione są ogrody, co świadczy o znaczeniu, jakie miała ta forma użytkowania – były one bowiem miejscem niezwykle ważnej wówczas produkcji roślin potrzebnych do spożycia oraz ziół stanowiących jedyny w tamtym czasie medykament (il. 3 i 4).

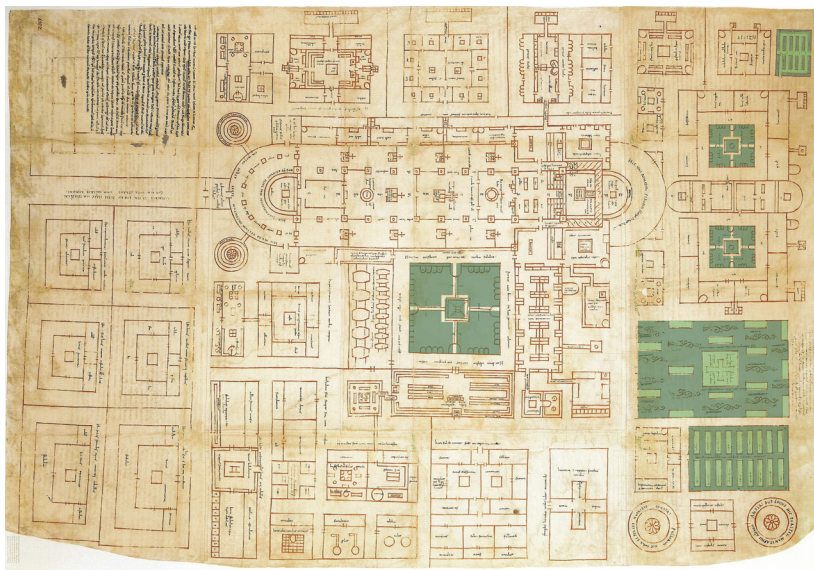
Z epoki Karola Wielkiego pochodzi kilka wartych uwagi dokumentów, pierwszy z nich to wspomniany już *Capitulare de villis et curtis imperialibus* – w edykcji z 794 r. cesarz przykazywał imperialnym, wolnym miastom uprawę drzew owocowych, roślin leczniczych, jarzyn i krzewów ozdobnych. Kolejne

Il. 3. Przykład współczesnej, lecz zgodnej z tradycją, aranżacji ogrodowej w otoczeniu dawnego klasztoru Dominikanów w Taorminie, Włochy (obecnie hotel San Domenico) [fot. M. Milecka 2016]

Il. 4. Ogród w otoczeniu dawnego klasztoru Dominikanów w Taorminie, Włochy (obecnie hotel San Domenico) [fot. M. Milecka 2016]

Il. 5. Ogrody na planie idealnego klasztoru [plan odnaleziony w bibliotece w Sankt Gallen, pochodzący z lat 816–830, reprodukcja za: Milecka 2009]

inwentarze sporządzone w 812 r. dotyczą ogrodów w Asnapium i Treola [Stępniewska 1993]. Istotne informacje dotyczące ogrodów znajdujemy w poemacie *Hortulus* Walafrida Strabo i w niemal współczesnym temu utworowi, napisanym wierszem łacińskim kalendarzu Wandelberta – mnicha z Prüm (miejscowości położonej między Akwizgranem a Trier) [Harvey 1981].

Wokół listy roślin Karola Wielkiego toczyły się ożywione dyskusje, szczególnie dotyczące ich dokładnego znaczenia. Ponieważ znalazły się na niej także rośliny niewspomiane przez autorów dzieł klasycznych, nie ma wątpliwości, że była to nowa kompilacja lub odpis ze współczesnych źródeł. Fischer-Benzon [1894] sugeruje, że została ona opracowana przez benedyktyńskiego mnicha na podstawie wcześniejszych źródeł oraz wspierana zapamiętanymi informacjami i praktycznym doświadczeniem ogrodniczym [Stępniewska 1993]⁸. Interesującą hipotezę przedstawia Fisher [1929], wskazując, że Benedykt (opat z Aniane) kontaktował się z opatem z Reichenau o imieniu Tatto, znał zatem ogrody opisane w *Hortulusie*. Należy tu przypomnieć, że sławny plan „idealnego opactwa” odnaleziony w bibliotece Sankt Gallen najprawdopodobniej ukazuje właśnie opactwo w Reichenau⁹. Związek między obydwoma dokumentami – planem i wierszem – jest zatem dość

wyjątkowy. Autorem planu mógł być opat Haito z Reichenau, a jako że plan adresowany jest do Gozberta – opata Sankt Gallen w latach 816–836 (il. 5) – nie ma wątpliwości co do daty, czyli ok. pokolenia po wydaniu listy *Capitulare*. Plan ten jest kluczowym dokumentem ukazującym nie tylko kompozycję i strukturę funkcjonalną ogro-

dów, ale także dającym pogląd na temat sadzonych w ówczesnych opactwach gatunków roślin, których nazwy zostały na planie odnotowane. Analiza planu w powiązaniu z analizą poematu Walafrida Strabo daje zatem obraz ogrodów tego okresu i ich znaczenia dla ówczesnej umysłowości. Ogrody jako dopełnienie cichego i religijnego życia pojawiają się także w biografii Eadfritha – opata St. Albans (939–946), który znaczną część życia był pustelnikiem, opiekował się ogrodami, w których uprawiał zioła i warzywa [Harvey 1981].

W celu poszukiwania źródeł klasztornej sztuki ogrodowej niezwykle ważne jest istnienie nie tylko unikalnego „kompletu” danych, jaki tworzą plan z Sankt Gallen i poetycki opis *Hortulus*, wychodzące prawdopodobnie z tego samego założenia. Kolejne informacje uzyskujemy w wyniku analizy porównawczej dwóch zachowanych planów średniowiecznych opactw benedyktyńskich – wspomnianego już planu z Sankt Gallen i planu ukazującego klasztor w Canterbury. Ukazują one nie tylko układ zabudowań, ale także różne ogrody przenikające przestrzeń dwóch różnych zespołów. Daje to podstawy do wysnucia hipotezy o zasadach średniowiecznego kształtowania klasztornej przestrzeni, w tym ogrodów. Jak już wspomniano, sławny plan klasztoru z Sankt Gallen został sporządzony w dziewiątym stuleciu i uchodzi dziś za idealny plan klasztoru benedyktyńskiego wraz z jego wyraźnie odwzorowanymi ogrodami [Haushild 2007]. Poza głównym wirydarzem/ogrodem krzyżowym przytulonym do kościoła od południa¹⁰ (miejsce dostępne tylko dla mnichów), ogrody na planie położone są osiowo na wschód od kościoła. Towarzyszą im budynki gospodarcze oraz budynek szpitalny. Plan rozróżnia ogród ziołowy – *herbularius*, ogród warzywny – *hortus*, oraz ogród owocowy – *pomarius*, który jednocześnie służył mnichom za cmentarz (co również jednoznacznie wynika z planu, gdzie oznaczone zostały drzewa wokół centralnie usytuowanego krzyża).

Ogrody zostały także uwiecznione na drugim z wymienionych planów – sporządzonym w 1150 r. planie klasztoru benedyktyńskiego Christ Church w Canterbury. Plan ten odnaleziono w odpisie biblijnej Księgi Psalmów, która obecnie przechowywana jest w Cambridge. Jest on o tyle interesujący, że poza rozplanowaniem przestrzeni klasztornej przedstawia informacje, jakich nie możemy odczytać z planu z Sankt Gallen, m.in. szkielet przebiegu kanałów i systemów nawadniających. Tak jak na poprzednim planie, także tu można rozpoznać wirydarz (ogród krzyżowy), ogród ziołowy i owocowy z cmentarzem. Cmentarz, tak jak na planie z Sankt Gallen, rozumiany jest jednocześnie jako ogród-sad, interpretacja taka wynika z uwidocznionej na planie bujnej roślinności i drzew, ale również z faktu umiejscowienia pośrodku zbiornika na wodę, gdzie trzymano ryby, a być może także uprawiano lecznicze rośliny wodne. Na obydwu planach podobnie wyglądają nasadzenia roślin w ogrodzie ziołowym, w pobliżu terenu szpitalnego. Z rysunków wynika też, że rośliny były posadzone na wydłużonych grządkach, ulokowanych w rzędach obok siebie. W odróżnieniu od planu z Sankt Gallen w Christ Church brakuje ogrodu warzywnego, natomiast widoczny jest (nieobecny na planie z Sankt Gallen) ogród dla przeora¹¹.

⁶ „Klasztor zaś, jeśli to możliwe, tak powinien być zorganizowany, żeby można było znaleźć w obrębie jego murów wszystko, co niezbędne, a więc wodę, młyn, ogród, jak również różne warsztaty rzemieślnicze, tak aby mnisi nie musieli włączyć się na zewnątrz, co nie przynosi zgoła pożytku ich duszom” rozdział 66. O furtianach klasztornych, Reguł Benedyktyńskich [*Reguła świętego Benedykta*].

⁷ Reguła św. Benedykta, inaczej zwana regułą benedyktyńską (łac. *Regula Benedicti*, również *regula monasteriorum*, *regula monachorum*), to zbiór przepisów normujących życie mnisz, opracowany przez św. Benedykta z Nursji [Starożytna Reguła Zakonne 1980]. Opat klasztoru na Monte Cassino najprawdopodobniej pomiędzy 530 a 540 r. opracował niewątpliwie jeden z najważniejszych dokumentów w historii Kościoła zachodniego nazywany Regułą św. Benedykta. Nie jest to całkowicie oryginalne i pierwsze tego rodzaju opracowanie ustanawiające reguły życia wspólnoty zakonnej, ponieważ podczas pracy Benedykt sięgał do wcześniejszych źródeł, włączając Cassiana, Bazylego Wielkiego i nieznanego włoskiego opata, który nieco wcześniej napisał dokument znany pod nazwą *Regula magistri* (reguła mistrza). Nie ma najmniejszej wątpliwości, że reguła, którą Benedykt w końcu ogłosił, stała nieporównywalnie wyżej od jej źródeł na wszystkich poziomach: jakości literackiej i zwykłego zdrowego rozsądku [Kinder 2002]. Mimo mądrości w niej zawartych, reguła Benedykta z Nursji pozostawała w zapomnieniu przez kolejne dwa wieki, dopiero rządy Karola Wielkiego (742–814) i jego syna Ludwika Pobożnego (778–840) miały ten fakt zmienić. Karol po podbiciu większości Europy, od Tybru do Pirenejów, pragnął zunifikować zasady i praktykę prawną, zwyczaje, administrację, organizacje (świeckie i kościelne), naukę i liturgię w swoim nowo powstałym imperium, a jego syn Ludwik kontynuował to dzieło. Wraz ze swoim doradcą do spraw kościelnych, Benedyktem z Aniane (ok. 750–821), wydał dekret stwierdzający, że w całym podległym mu świecie ma obowiązywać jedna reguła dla wszystkich zgromadzeń zakonnych, a była to reguła św. Benedykta z Nursji, nad której interpretacją Benedykt z Aniane (także potem ogłoszony świętym) spędził większość swego życia [Milecka 2009].

⁸ B. Stępniewska [1993] podaje, że kapitularz Karola Wielkiego oparty był na dziele Columelli *De re rustica* pochodzącym z I w., podobnie wskazuje L. Majdecki [1981].

⁹ Fisher-Benzon utrzymuje, że przynajmniej w południowo-zachodnich Niemczech istnieją dowody na znaczną jednorodność flory w ogrodach wiejskich na przestrzeni wielu stuleci, co z kolei wskazuje na istnienie centrów dystrybucji roślin, co mogłoby być potwierdzeniem istnienia ogrodów z roślinami wymienionymi w *Capitulare*. Autor przyjmuje jednakże, że nie mogłoby być to prawdziwe dla całego obszaru imperium Karola Wielkiego, co dotyka głównego problemu, jaki stanowi taka lista. Podczas gdy większość roślin może rosnąć mniej więcej w każdym klimacie zachodniej Europy, niektóre tylko są charakterystyczne dla południowej części. Czasami mogą, jak rozmaryn, łatwo się aklimatyzować, ale w innych przypadkach, jak burzanka i *Stone pine*, nie są w stanie rosnąć na większej części obszaru Niemiec czy północnej Francji lub Niderlandów. Istnieje jedno proste wytłumaczenie, które pomaga rozwiązać problematyczność nie tylko tej, ale także podobnych późniejszych list, takich jak lista Neckhama. Jest ono takie, że zebrane w nich rośliny są pewnym rodzajem *portmanteau*, czyli zestawienia najbardziej pożądanых roślin, które mogły być sadzone na całym wskazywanym terenie, w tym przypadku w całym imperium Karolingów. Dekret stanowił, że na ziemiach należących do korony w każdym mieście powinien istnieć ogród z „wszelkimi ziołami” oraz z określonymi gatunkami drzew i owoców. Spisanych ziół było 73, owoców i orzechów zaś 16, co dawało w sumie 89 gatunków [Harvey 1981, s. 29]. Na uwagę zasługuje fakt, że średniowieczna terminologia łacińska była w najlepszym wypadku nieco myląca, a każda próba uzyskania właściwych synonimów kończy się fiaskiem z powodu sprzecznych dowodów: w różnych okresach i w różnych krajach te same nazwy niekiedy oznaczały to samo. Nawet autorzy słowników wyjaśniających nazwy roślin mogli nadać jedną nazwę grupie całkowicie odmiennych roślin i ziół o podobnym działaniu leczniczym. Niekiedy istniały prawdziwe powiązania botaniczne między takimi roślinami, częściej jednak ich nie było; dla przykładu, wg takiej zasady dziś w linneuszowskim rodzaju *Rosa* powinniśmy umieścić ciemiernik, kalinę i czystek [Harvey 1981].

¹⁰ Przy założeniu, że kościół jest zorientowany idealnie na osi wschód–zachód.

¹¹ Ponieważ godność opata odpowiadała godności szlacheckiej posiadacza ziemskiego, ogród przeora z Christ Church z planu Wiberta wykazuje wszelkie cechy światowych ogrodów ozdobnych położonych na wzniesieniach, tak jak opisał to Albertus Magnus w swojej rozprawie. Takie ogrody ozdobne służyły już wtedy jedynie przyjemności i odpoczynkowi. Uprawiano tam kwiaty, zioła i drzewa jedynie ze względu na ich kolorystykę, kształt i zapach. Tego rodzaju plantacja nie miała na celu przysporzenia zysków i nie dawała żadnych korzyści praktycznych wspólnocie zakonnej [Haushild 2007].

6. Ogród klasztorny – miejsce i funkcja

Warto zadać pytanie, jak można w najbardziej ogólny sposób scharakteryzować ogród klasztorny i elementy jego zagospodarowania. W zachowanych, najczęściej zakonnych, dokumentach można odnaleźć wiele dowodów na występowanie w klasztorach Europy założeń ogrodowych służących całej wspólnotocie, a także celom prywatnym, naukowym i kontemplacyjnym oraz wielu, wielu innym. Pojawiają się również wzmianki o funkcjach wypoczynkowych ogrodu, jednak każdorazowo na pierwszy plan wysuwa się produkcja roślin spożywczych i leczniczych. Obok tych utylitarnych funkcji warto przypomnieć, że przez całe wieki ogród istniejący wewnątrz murów klasztornych, w wyznaczonych, ściśle określonych granicach pełnił ważną funkcję religijną, w tym był miejscem pochówku mnichów [Impelluso 2009]. Współcześnie w obrębie murów klasztornych, zarówno historycznych, jak i współczesnych, istnieje zazwyczaj kilka rodzajów ogrodów. Jak już wspomniano, uwarunkowane jest to charyzmatem zakonu, jego powołaniem, a także warunkami przestrzennymi lokalizacji klasztoru oraz możliwościami finansowymi. Na przestrzeni wieków program ogrodowy inaczej kształtował się w klasztorach cenobickich (ogrody wspólnotowe) i w eremickich (ogrody prywatne przy samotniach/pustelniach). Znaczące różnice pojawiały w klasztorach związanych z terenami rolniczymi (benedyktyni, cystersi), przy których dostatek terenu pozwalał na uprawę rozległych ogrodów użytkowych, oraz w tych sytuowanych w miastach, gdzie zazwyczaj szeregiem terytoria ograniczały program ogrodowy do niezbędnego minimum.

Wirydarz

Według najstarszego znanego obecnie planu opactwa benedyktyńskiego, określanego jako modelowy, całe życie klasztornej społeczności – modlitwa, czytanie, spotkania, gotowanie, jedzenie i spanie – skupiało się wokół krużganka klasztornego, otaczającego centralny ogród w klasztorze – wirydarz. Ograniczone krużgankami klasztorne wirydarze interpretowane były jako świat poznany. Symbolika liczby cztery związanej z czterema bokami, narożnikami i ścieżkami przypominała o czterech ewangelistach i czterech cnotach kardynalnych [Zachariasz 2013]. W klasycznym układzie zespołu klasztornego centralnym

punktem był kościół, do którego od strony południowej przylegał otoczony krążgankami czworoboczny wirydarz, od wschodniej – kapitułarz, a od zachodniej – cele zakonne lub dormitoria. Naprzeciwko kościoła usytuowany był refektarz, inne budynki lokowano w dalszych częściach kompleksu, jednak w obrębie opasających go murów. Należy pamiętać, że każdy program określający ogólną organizację przestrzenną klasztoru oraz jego formę stanowił o duchu zgromadzenia i był zdeterminowany jego charyzmatem [Milecka 2009]. Bez względu na szczegóły wynikające ze specyfiki klasztoru, z pewnością można stwierdzić, że najważniejszy ze względu na swoje centralne położenie i funkcję był wirydarz – wewnętrzny dziedziniec, łączący budynki klasztorne z kościołem, otoczony przez otwarty lub zabudowany krążganek. Ten ogród-dziedziniec, w średniowieczu porośnięty trawą (a w późniejszych okresach wypełniany coraz bardziej dekoracyjnymi układami roślin), zazwyczaj wyposażony był w studnię lub fontannę, przecięty dwoma prostopadłymi alejkami, krzyżującymi się na wysokości wspomnianego źródła wody [Krenz 2005]. Ogród w wirydarzu w przestrzeni klasztornej nabierał pełni znaczeniowości mistycznego ogrodu zamkniętego – *hortus conclusus*. Przepięty był głęboką treścią religijną, która współcześnie często niełatwa jest do zrozumienia. Choć źródłem koncepcji ogrodu wirydarzowego był biblijny ogród Eden, a metafora ta pojawia się

Il. 6. Benvenuto Tisi, *Niepokalane Poczęcie i Doktorzy Kościoła*, 1528, Pinacoteca di Brera, Mediolan [źródło: Bridgeman Images]

w już w starotestamentowej Pieśni nad Pieśniami (4, 12), gdzie czytamy: „Ogrodem zamkniętym jesteś, siostró ma, oblubienico, ogrodem zamkniętym, źródłem zapieczętowanym”, to jego wielopłaszczyznowa symbolika związana jest przede wszystkim z postacią Marii Dziewicy i jej roli w dziele zbawienia [Kobielus 1997, Hobhause 2014]. Przytoczony powyżej fragment Pieśni nad Pieśniami, porównujący Oblubienicę do zamkniętego ogrodu i opieczęowanego źródła, przez wielu teologów i doktorów Kościoła łączony jest z proroczym wizerunkiem Matki Bożej. W tym wizjonerskim ogrodzie znajdowało się wiele cennych kwiatów, roślin zielnych i aromatycznych o znaczeniu kultowym. Według źródeł rosły tam: granaty (*Punica granatum*), kwiaty henny (*Lawsonia inermis*), nard (*Nardostachys jatamansi*), szafran (*Crocus sativus*), wonna trzcina (prawdopodobnie *Cymbopogon martini*), cynamon

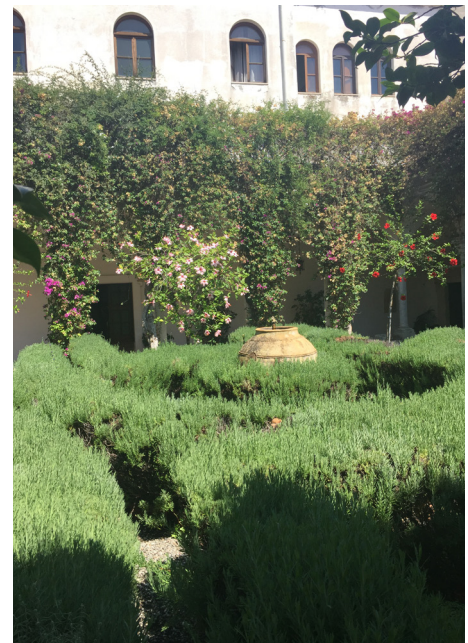
(*Cinnamomum verum*), mirra (*Commiphora myrrha*) i „aloes” (*Aquilaria malaccensis*) [Basiura 2018].

W Kościele katolickim inne porównania Matki Chrystusa do zapieczętowanego ogrodu wykorzystane zostały m.in. w średniowiecznej modlitwie *Godzinki o Niepokalanym Poczęciu Najświętszej Maryi Panny* czy w kilku litaniiach, m.in. *Litanii o Niepokalanym Poczęciu Najświętszej Panny Maryi*, *Litanii loretańskiej do Najświętszej Maryi Panny* czy *Litanii dominikańskiej do Matki Bożej*. W modlitwach tych Maryja porównywana jest także do kwiatów, m.in. „czystej lilii” i „wiecznie kwitnącej róży” (il. 6).

Zdaje się, że choć od wieków była znana, symbolika wirydarza obecnie zatraciła swoje znaczenie i czytelność. Podstawowy kształt kwadratu, symbol ziemi i bardziej lub mniej centralnie usytuowana studnia/fontanna wystarczają, by przywieść na myśl raj ziemski nawadniany przez źródło tryskające w jego środku i dające początek czterem rzekom: Pisonowi, Gizonowi, Tygrysowi i Eufratowi. Honoriusz z Autun (†1153) wielokrotnie podejmuje ten temat w traktacie z pierwszej połowy XII w., w którym porównuje wirydarz do portyku Świątyni Salomona. Rozszerzając następnie sens słowa czworobok, którego użył w stosunku do wirydarza, na cały klasztor, porównuje go dalej do raj. Nieco później u Sicarda z Cremony (†1215) dwuznaczność ta znika: klasztorny wirydarz oznacza Eden [Hales 2000]. Ta myśl głęboko naznaczyła sposób rozumienia wszystkich ogrodów średniowiecznych, przede wszystkim jednak tych, które znajdują się w obrębie klasztorów lub ich reliktywów.

Niezwykle ważna, sięgająca tradycjami do korzeni chrześcijaństwa, była codzienna wędrówka zakonników wokół wirydarza – spacer po krążgankach to uczucie zbliżone do tego, jakie towarzyszy przy zwiedzaniu labiryntu – gdy wydaje się, że jest się już na miejscu, trzeba spojrzeć jeszcze dalej i dalej, by szukać właściwej drogi. Doświadczenie bycia wciąż „pchanym” do przodu ma pomóc krążącym po krążgankach mnichom i mniszkom w zrozumieniu tego, co w życiu klasztornym najważniejsze, a jest nim kontemplacyjna wędrówka, odkrywanie nowego i dalsze rozumne poszukiwanie połączone z modlitwą. Kompozycja i wyposażenie wirydarza powinny podkreślać ten cel poprzez czystość i prostotę stosowanych roślin, zwykle zielonych, charakterystycznych dla dawnych wirydarzy, a są nimi: trawnik, geometryczne formy bukszpanu, kilka krzewów lub pojedyncze drzewo. Układ wirydarza – według najstarszej tradycji – jest formalny, podzielony na cztery części, symetrycznie rozmieszczone wokół centralnego elementu ozdobnego. Jeśli tylko istnieje taka możliwość, element ten zawiera wodę, zwykle w formie basenu lub fontanny, o oczywistej symbolice religijnej [Kobielus 1997, Majdecki 1981, Milecka 2009].

Chrześcijaństwo wierzą, że Bóg rozjaśnia ciemności – wirydarz, zamknięty z czterech stron ścianami zabudowy klasztornej i otwarty jedynie na niebo, był doniosłym symbolem w związku z dostarczaniem światła dziennego do centrum klasztoru. Był też wiecznie

Il. 7. Ogród w wirydarzu dawnego klasztoru Dominikanów w Taorminie, Włochy (obecnie hotel San Domenico) [fot. M. Milecka 2016]

Il. 8. Wirydarz dawnego klasztoru Karmelitów (obecnie centrum kulturalno-handlowe i galeria handlowa) w Maó-Mahón na Minorce, Hiszpania [fot. M. Milecka 2015]

pracującym zegarem – światłocieniami rzucany przez elementy jego wyposażenia, ścielący się na posadzkach w krążgankach jasno informował o porze dnia, dyscyplinując tym mnichów (il. 7 i 8).

Podkreślenia wymaga fakt, iż w warunkach Polski zamknięcie przestrzeni wirydarza poprzez obudowanie go skrzydłami klasztorowymi w wielu przypadkach trwało całe dziesięciolecie, a nawet wieki. Proces ten dobrze ilustruje przykład założeń klasztorowych Lublina, gdzie architektoniczne zamknięcie wirydarza następowało w kilkaset lat od fundacji placówki, zwykle dopiero w XVIII w. lub też nie udało się tego dokonać do czasów XIX-wiecznych

kasat (jak w przypadku klasztorów: franciszkanów, augustianów czy misjonarzy). Z analizy wielu dokumentów archiwalnych wynika, że początkowo wznoszono zabudowania drewniane lub w konstrukcji szachulcowej, które stopniowo zastępowane były zabudową murowaną. Ogrody ewoluowały zatem wraz ze zmieniającą się strukturą przestrzenną i organizacją klasztornej parceli, jak i pod naporem rozrastającej się tkanki miejskiej. Wraz z przekształceniami w strukturze ogrodów zmieniał się także skład gatunkowy uprawianych w nich roślin. Nie był zatem stały, oprócz kilku tradycyjnie uprawianych gatunków symbolicznych, ewoluował na przestrzeni wieków wraz z dostępnością materiału roślinnego, zmieniającą się modą, strukturą zabudowań i przede wszystkim potrzebami wspólnoty zakonnej. Decydująca w tym przypadku była też lokalizacja klasztoru i związane z nią czynniki klimatyczne. Stąd też listy uprawianych gatunków roślin w ogrodach klasztorowych, nawet tych samych rodzin zakonnych, a położonych w różnych częściach kontynentu, znacząco się różniły [Milecka 2009, Maj 2016].

Ogrody kuchenne

Zdecydowanie różny od wirydarza był ogród kuchenny. Na początku ogrody warzywne w klasztorach podporządkowane były idei, że każda wspólnota powinna być samowystarczalna. Przykład dany przez ojców pustyni¹² został poparty przez św. Benedykta, który pisał: „Ponieważ dopiero wtedy prawdziwie są mnichami, jeśli żyją z pracy rąk swoich, jak to czynili nasi Ojcowie i Apostołowie” [Reguła].

Symbolika produkcji warzyw w klasztorze jest bardzo ważna, ponieważ ojcowie pustyni ofiarowywali je swym gościom na powitanie, jednocześnie odmawiając sobie przyjemności tych przysmaków i ograniczając swe pożywienie do chleba jęczmiennego, suchej fasoli czy fig. By przekonać się, jakie warzywa sadzono w średniowieczu, należy przeanalizować szczegółową i bardzo znaną listę roślin, sporządzoną przez św. Hildegardę z Bingen (1098–1179), zawierającą najprawdopodobniej większość roślin sadzonych w ogrodach jej klasztoru. W okresach późniejszych lista uprawianych roślin znacznie się wydłużyła, sadzono rośliny, które były potrzebne na stół klasztorny [Opsomer-Halleux

1986]. Im ogród kuchenny był bogatszy w różnorodne gatunki roślin jadalnych i leczniczych, tym dieta klasztorna bardziej urozmaicona i zdrowa. Kuchnia znajdowała się zazwyczaj na terenie klauzury przy krużganku bezpośrednio obok refektarza. Z uwagi na położenie kuchni na obszarze klauzury ogród kuchenny nie mógł być usytuowany w jej najbliższym sąsiedztwie. Prawdopodobne zatem, że ze względu na zazwyczaj dużą jego powierzchnię i konieczność dostępu do wody w celu zapewnienia nawadniania lokowano go na obrzeżu zespołu zabudowy, w pobliżu budynków gospodarczych (il. 9) [Milecka 2009, 2013].

Il. 9. Współczesna rekonstrukcja klasztornego ogrodu warzywno-ziołowego w dawnym opactwie cysterskim Altzella koło Nossen, Niemcy [fot. S. Maławski 2015]

Ogrody ziołowe

Herbularius, choćby najmniejszy, był jednym z obowiązkowych elementów programu ogrodowego klasztoru. Od średniowiecza klasztory funkcjonowały jako miejscowe „ośrodki” zapewniające leczenie, co oznaczało, że ogród ziołowy był niezbędny dla zapewnienia zdrowia całej wspólnoty. Rośliny lecznicze (potocznie nieprawidłowo określane jako zioła) w ówczesnym życiu klasztoru były nieodzowne do leczenia chorych członków wspólnoty, a także do opieki medycznej nad potrzebującymi jej gośćmi. Równie ważne jak działanie lecznicze były ich właściwości aromatyczne (wykorzystywane w kuchni do aromatyzowania zazwyczaj bardzo skromnych i mało wykwintnych potraw) i farbiarskie (używane głównie do koloryzacji tkanin). Istotna była także ich symbolika i poprzez nią rozumiane oddziaływanie na stan ducha, a także ciała. Nie powinien zatem dziwić fakt, że na przedstawionej na planie klasztoru z Sankt Gallen grządcze lilie (*Lilium candidum*) występują obok

Il. 10. Zamknięty ogród zielony – *herbularius* w pocysterskim opactwie Maulbronn, Niemcy [fot. M. Milecka 2016]

podczas gdy gwiazdy na nieboskłonie nazywano „ziołami niebios”, określenia te funkcjonowały nie tylko na poziomie estetycznym, były przede wszystkim symbolicznym odbiciem obrazu świata [Krenz 2005]. *Herbularius* określane także jako *hortus medicus* zwykle otoczony był murem, rośliny sadzono zaś w oddzielnych kwaterach (il. 10). Zazwyczaj w jego sąsiedztwie znajdował się dom lub mieszkanie lekarza, który zajmował się uprawą ogrodu [Majdecki 2013]. Całość lokowano w pobliżu szpitala, do którego niekiedy przylegał niewielki ogród urządony na podobieństwo wirydarza, przeznaczony do wypoczynku i rekonwalescencji chorych. Taki właśnie „model” możemy odczytać na planie klasztoru z Sankt Gallen.

Sady i winnice

Sady i winnice jako programowe rozszerzenie ogrodu warzywnego (kuchennego) były zazwyczaj zakładane na końcu terenu objętego klauzurą. Rozróżnienie między ogrodnictwem a pracą w gospodarstwie zależało jedynie od wielkości przedsięwzięcia (il. 11–13).

W klasztorach posiadających wielkie sady (a do takich należały klasztory benedyktynów i cystersów) doskonalono produkcję roślin owocujących (drzew i krzewów), w tym także tworzone nowe ich odmiany. Główne produkty pochodzące z tej grupy plantacji były podzielone na trzy kategorie: jabłka jako owoce do spożycia i wytwarzania z nich cydru, inne owoce, ponadto owoce przeznaczone do produkcji

skromnego bobu (*Vicia faba*). Lilia uchodziła bowiem w średniowieczu za roślinę o działaniu leczniczym. Hildegarda z Bingen zalecała ją przy problemach ze skórą, jednakże piękno jej kwiatu oraz niepowtarzalny zapach mogły być naówczas uznane za wystarczający powód jej uprawy w celach leczniczych, bowiem poprzez kontakt z rośliną uosabiającą samą Maryję Dziewicę chory zyskiwał możliwość kontaktu duchowego z nią samą, a zatem także jej pomoc [Stoffler 2005]. Rośliny lecznicze należały do najcenniejszych. Każda ich część była dowodem istnienia wyższego wymiaru, w którym brała początek doskonałość stworzenia, a ich lecznicza moc pochodziła od „niebiańskiego prawzoru”. Rośliny uważano za „ziemskie gwiazdy”,

win i likierów. Drzewa owocowe w średniowieczu uważano za szczególnie cenne, były przedmiotem ochrony. Ich niszczenie było karane wysoką grzywną, a zniszczenia sadów podczas wojen uznawane były za bardzo poważne straty. Wiemy, że mnisi wymieniali między sobą nasiona i sadzonki roślin. Jabłko powszechnie znane jako szara reneta to „odkrycie” szarych mnichów z Morimond, stąd też zawędrowało do licznych filii tego opactwa i potem na cały świat. Działalność klasztorów na polu krzewienia sadownictwa jest nieoceniona. L. Moulin pisze: „Mnisi z Sainte-Croix-de-la-Bretonnerie szczepią gatunki przywiezione z Vendôme, a mnisi z Saint-Germain-des-Pres sprowadzają z Reims 300 drzewek śliwkowych dla swojej włości w Cachan koło Paryża. Zakon maltański przewozi ziemię z Sycylii na Malte, aby w niej hodować drzewa pomarańczowe. Przykłady można by mnożyć. Aż do końca *ancien régime*’u mnisi byli niestrudzonymi krzewicielami postępu w rolnictwie i ogrodnictwie” [Moulin 1986]¹³.

Winorośl uprawiano wszędzie tam, gdzie pozwalał na to klimat. Dla zakonów ważnym produktem z winnicy było wino mszalne. Zakładaniem winnic trudniły się przede wszystkim zakony benedyktynów i cystersów. Zwłaszcza w tzw. winiarskich regionach Europy winobranie było wielkim świętem dla opactwa. Uprawą winorośli i innymi pracami ogrodniczymi zajmowali się bracia konwersi – zwolnieni z uczestnictwa w licznych nabożeństwach. Odmienne od tzw. mnichów chórowych (biorących pełny udział w życiu zakonnym i zajmujących się m.in. chórem) ci wiele umiejący i bardzo ciężko pracujący w gospodarstwie klasztornej ludzie, którzy nie

II. 11. Sad przy klasztorze pocysterskim w Trzebnicy, obecnie klasztorze ss. Boromeuszek [fot. M. Milecka 2013]

II. 12. Sad przy klasztorze Cystersów w Wąchocku [fot. M. Milecka 2009]

Il. 13. Przykład klasztornego sadu na tarasach, pocysterskie opactwo w Maulbron, Niemcy [fot. M. Milecka 2016]

Il. 14. Cmentarz klasztorny przy pocysterskim klasztorze w Trzebnicy, obecnie klasztor ss. Boromeuszek [fot. M. Milecka 2013]

złożyli ślubów uczestniczenia we wszystkich nabożeństwach, mogli przejąć największą część pracy fizycznej, szczególnie poza terenem klauzury. To właśnie dzięki nim klasztory końca epoki średniowiecza stały się pierwszymi miejscami, w których osuszano tereny podmokłe, kontrolowano przepływ wody w celu nawadniania, wykorzystywania siły wody do poruszania kół młyńskich i usuwania ścieków. To z klasztornego doświadczenia w sadzeniu drzew owocowych, produkcji wina, a także hodowli zwierząt gospodarskich wyrosły później wielkie europejskie ekonomie [Miquel 1992, Milecka 2009].

Cmentarze

Cmentarz klasztorny był niezwykle ważnym, kontemplacyjnym ogrodem, gdzie życie doczesne łączyło się z wiecznym. W jego centrum od wieków obowiązkowo umieszczany był krzyż, który w kontekście ogrodu symbolizował centralne, kosmiczne drzewo, łączące świat podziemny z niebem, ale jednocześnie drzewo rajskie [Stoffler 2005]. Groby zakonników i zakonnice (najczęściej ziemne) „wyposażone” w niewielkie krzyże (kamienne lub drewniane) były zazwyczaj jednakowe, by symbolicznie podkreślić równość wszystkich w oczach Boga (il. 14 i 15). Dziś

w niewielu ogrodach klasztornych uczytelnione są dawne cmentarze, tym ważniejsze staje się podkreślenie ich istnienia.

Problemem wartym zauważenia jest fakt, że wiele współczesnych klasztorów utraciło ogrody wykorzystywane jako miejsca spoczynku zakonników (cmentarz-sad), a zara-

zem ich wiecznej obecności w życiu klasztoru. Uroczystość pogrzebu, jak wskazywali mnisi, była jedynie na użytek żywych. Śmierć uznawana była bowiem za część życia – nie musiała być skrywana – toteż cmentarze, a zarazem sady (często łączone w spójną kompozycję na jednym terenie) zajmowały ważne miejsce w przestrzeni opactwa. Taki układ jest udokumentowany m.in. na planie z Sankt Gallen. Współcześnie etos życia często zaciera znaczenie śmierci, czyniąc z niej coś budzącego lęk i spychanego na margines. Może tym właśnie należy tłumaczyć współczesny kryzys dotyczący zagospodarowania cmentarzy i powolną utratę rozumienia ich odwiecznej symboliki. Z pewnością dawne cmentarze klasztorne były ogrodami pełnymi znaczeń i mimo swoich funkcji – miejscami niosącymi optymistyczne przesłanie, sprzyjającymi refleksji i spotkaniu się z braćmi i siostrami, którzy odeszli [Milecka 2009].

Il. 15. Współczesny cmentarz komunalny kontynuujący tradycje cmentarza klasztornego, Maulbronn, Niemcy [fot. M. Milecka 2016]

¹² Sformułowanie „ojcowie pustyni” odnosi się do pierwszych chrześcijańskich mnichów, którzy od końca III w. prowadzili życie samotne albo w niewielkich zgromadzeniach na pustyniach egipskich, a następnie także w Syrii i Palestynie [Chrysavgis 2007].

Za twórcę życia zakonnego powszechnie uważany jest św. Antoni z Egiptu (†ok. 356). W młodości, wiedziony wewnętrznym nakazem, udał się na rozległe pustkowia egipskiej pustyni, gdzie poświęcił się surowemu życiu ascetycznemu i modlitwie. Życie klasztorne Antoniego miało charakter pustelnicy, od niego też wykształciła się forma eremickiego (a więc samotniczego) życia mniszego [Kinder 2002]. Zgodnie z tradycją założycielem bardziej popularnego, wspólnotowego (lub cenobickiego) życia zakonnego był inny Egipcjanin zw. Pachomiuszem (ok. 290–346 r.). Ten poganin służący w armii rzymskiej po ukończeniu służby nawrócił się na chrześcijaństwo i przez trzy lata prowadził życie pustelnicze, w 320 r. zaś założył klasztor w Tebennisi blisko Teb. Był to pierwszy z wielu jego klasztorów, składał się z kościoła, refektarza, szpitala i domu dla gości oraz kilkunastu prostych niewielkich budynków dla mnichów. W każdym z nich mieszkało ok. 20 mnichów pod kierownictwem przeora, a całe założenie klasztorne wyglądało niczym obóz wojskowy, otoczony murem, oddzielającym teren objęty klauzurą. Mnisi pachomijscy razem odprowadzali obrzędy religijne i spożywali posiłki, jednak większą część dnia spędzali samotnie, modląc się. Cały dzień poświęcony był medytacji, modlitwie i pracy fizycznej, na którą składały się proste, powtarzające się zajęcia, takie jak wyplatanie koszy, lin, tkanie mat i odzieży. Prace takie były uznane przez Pachomiusza za sprzyjające

modlitwie i medytacji, on sam zaś został opisany jako dobry, troskliwy ogrodnik pracujący w swojej winnicy nad szczęściem dusz swoich braci i chroniący swój klasztor przed niebezpieczeństwami zewnętrznego świata. Już w tym czasie praca mnicha w ogrodzie uchodziła za sprzyjającą fizycznej i duchowej równowadze, była także ćwiczeniem pokory [Stoffler 2005]. W IV w. klasztory cenobickie stały się powszechnie znane, pojawiały się w miastach i na pustyniach, jednak stale rosnąca liczba mnichów napawała troską miejscowych biskupów, ze względu na możliwości konfliktów społecznych spowodowanych brakiem ustanowionych zasad życia w stale rozrastających się wspólnotach. Bazyli Wielki (330–379) – asceta, uczony, biskup Cezarei – aby ograniczyć potencjalnie niebezpieczną sytuację, ogłosił dwie reguły (tzw. dłuższą i krótszą), które ustanowiły pewien standard obowiązujący klasztory Wschodu oraz wywarły głęboki wpływ na życie klasztorne Zachodu. Reguły Bazylego nakazywały stosowanie zasad miłosierdzia, dobroczynności, umiłowania bliźniego oraz umiarkowaną, humanitarną ascezę. Wymagały (na wzór Pachomiusza) ciężkiej pracy fizycznej oraz absolutnego posłuszeństwa zarówno wobec miejscowego biskupa, jak i opata zgromadzenia. Te dwie zasady, zmodyfikowane i adaptowane, pozostały esencją i podstawą wschodniego życia klasztornego [Kinder 2002].

¹³ Analiza planów ogrodów klasztornych Lublina dowodzi, że choć obiekty te były zdecydowanie skromniejsze powierzchniowo od założeń benedyktyńskich czy cysterskich, także posiadały plantacje drzew owocowych.

II

ROŚLINY W OGRODZIE KLASZTORNYM

1. Początki – rośliny w średniowiecznym ogrodzie klasztorным

Nie ulega wątpliwości, że istotę średniowiecznych ogrodów klasztornych stanowiły uprawiane w nich rośliny – złożony układ kompozycyjny i bogate wyposażenie, obce tej grupie założeń zieleni, zdecydowanie ustępowały obfitości roślin użytkowych, których układ stanowił zarówno swoistą dominantę kompozycyjną, jak i funkcjonalnie uzasadniał tę formę zagospodarowania. Tak wysoka ranga roślin nie wynikała jedynie z utylitarnych walorów ogrodu jako podstawowego źródła pożywienia i miejsca produkcji „surowców” na leki, ale miała także motywacje religijne. Według interpretacji żydowskiego filozofa Filona Aleksandryjskiego – Bóg najpierw stworzył rośliny, aby człowiek uświadomił sobie, że to nie słońce jest dawcą życia i wzrostu, lecz Bóg. Patrząc na to z innej strony, całkowita zależność roślin od ziemi, słońca i deszczu także miała być symbolem całkowitej zależności od Boskiej Opatrzności [Kobielius 2006]. Były one tymi, których istnienie, na skutek Boskiej kreacji, poprzedziło stworzenie człowieka, a nawet nieba. Bóg stworzył rośliny, aby były pokarmem dla zwierząt i ludzi, a więc w celu utylitarnym: „Rozkazał, aby [ziemia] się okryła zielenią i kłosami, aby wydała różnego rodzaju rośliny, obfitą trawę na pastwiskach i to wszystko, co miało służyć jako pasza dla zwierząt oraz pożywienie dla ludzi. Ponadto sprawił, że zaczęły rosnać wszelkiego rodzaju drzewa. Nie zapomniał o żadnym gatunku zarówno drzew dziko rosnących, jak i tak zwanych szlachetnych. Zaraz w pierwszej chwili ich powstania obwiesił je owocami, w przeciwieństwie do obecnego sposobu ich wegetacji. Obecnie bowiem każda roślina z osobna rośnie stopniowo, i w różnym czasie, a nie wszystkie razem i w jednej porze” [Filon Aleksandryjski 1986, s. 42]. Powołane do zamieszkiwania ziemi w trzecim dniu wielkiego aktu miały być nie tylko podstawowym źródłem pokarmu, ale także źródłem poznania samego Boga i ta rola była w ogrodach średniowiecznych niezwykle istotna¹⁴.

W kontekście tych myśli zestawienie list roślin wykorzystywanych w średniowieczu zawierało rośliny jadalne, lecznicze, symboliczne, używane do błogosławieństwa i ochrony przed złymi mocami oraz rośliny, które można określić jako użytkowe – stosowane m.in. w gospodarstwie i ówczesnym przemyśle. Kwiaty, owoce, części zielne oraz korzenie miały wielorakie znaczenie i zastosowanie, ich rolę współcześnie możemy określać na podstawie analizy średniowiecznych malowideł, wierszowanych romansów, zielników i nieco

późniejszych już ksiązek kucharskich. Sądzono, że każda roślina została stworzona celowo, by służyć człowiekowi, oraz że ma specyficzne, jej tylko przypisane właściwości. Wiele roślin przeznaczonych do spożycia było również uważanych za lecznicze, w szczególności dotyczyło to niektórych owoców i warzyw, które ze względu na uznaną wysoką wartość prozdrowotną, stosowane były do komponowania specjalnych diet [Larkin 2008].

¹⁴ Uprawa roślin – w myśli średniowiecznej – miała zbliżyć człowieka do Boga. Człowiek, inspirując się aktem boskiej kreacji, rozmnażając rośliny i pielęgnując je na dany sobie ziemski sposób, powoływał do życia niższe stworzenie, które miało mu służyć i być częścią dobra najwyższego. Przytaczany już Filon wyjaśniał: „Przystępując zaś do szczegółowego omawiania uprawy roślin i rolnictwa, wypada najpierw wyobrazić sobie najdoskonalsze rośliny wszechświata oraz wielkiego Hodowcę i Opiekuna. Zatem najdoskonalszym znawcą sztuki uprawiania roślin jest Władca wszechrzeczy, natomiast rośliną, która zawiera w sobie jednocześnie ogromną ilość poszczególnych roślin, wyrastających z niej jak gałęzie ze wspólnego korzenia, jest ten świat” [Kobiela 2006, s. 10].

2. Rośliny jako podstawa medycyny

Rozpowszechnienie się chrześcijaństwa i ostateczne przyjęcie przez Konstantyna Wielkiego jako religii oficjalnej Cesarstwa Rzymskiego wywarło duży wpływ na ówczesną medycynę. Szkoła w Aleksandrii zachowała klasyczną medycynę i materialistyczne podejście do zdrowia i chorób, nawet gdy skupiała swe nauczanie na komentowaniu niektórych traktatów Hipokratesa i ograniczyła całe dziedzictwo antyczne do wyboru szesnastu traktatów Galena, tworzących tzw. kanon aleksandryjski¹⁵. Jednocześnie postaci takie jak Bazyli Wielki (ok. 329/330 – 381/382 r. n.e.), Grzegorz z Nyssy (po 335 – po 394 r. n.e.) i Nemezjasz z Emesy (IV–V w. n.e.) proponowały antropologię chrześcijańską¹⁶. Klasyczna medycyna nie została odrzucona w całości, ale wręcz była uważana przez wczesnych chrześcijan za największe osiągnięcie pogańskiej filozofii, oczywiście po dokonaniu odpowiedniej interpretacji, mającej na celu utrzymanie elementów postrzeganych jako najbardziej zgodne z nową religią. W konsekwencji zachowany został duch medycyny hipokratejskiej, podobnie i dioskoridejska farmakologia oraz części medycyny galeńskiej. Głęboka reorganizacja i transformacja lecznictwa dokonała się jako konsekwencja takiego wyboru i nowego kierunku – teoretyczne wyjaśnienia przekazano teologii, a to, co zostało z medycyny *sensu stricto*, miało charakter bardziej opisowy niż dociekliwy. Przemiany te spowodowały inną lokalizację miejsc praktykowania medycyny. Nie odrzucając drastycznie dawnych lokalizacji centrów medycznych, stopniowo przechodzono od świątyń Asklepiosa (święci Kosma i Damian leczyli w świątyni pogańskiego bóstwa, korzystali z tych samych metod – *incubatio* i pojawianie się rozwiązań terapeutycznych we śnie, zapisywali te same leki) do struktur nowego typu: wspólnot klasztornych i szpitali, które mogą wywodzić się z doświadczeń wczesnochrześcijańskich wspólnot pustyń egipskich. Na Zachodzie tradycja medycyny klasycznej została zachowana, częściowo poprzez tłumaczenia traktatów medycznych z greki na łacinę, co m.in. odbywało się w Afryce Północnej [Touwaide 2008]¹⁷.

Wraz z rozwojem szpitalnictwa źródło surowca roślinnego było modyfikowane. Podczas gdy lekarze antyku klasycznego zaopatrywali się głównie w składniki do lekarstw w środowisku naturalnym na terenie, gdzie żyli ich pacjenci (co oczywiście nie wyklucza uprawy roślin wykorzystywanych do celów leczniczych), medycy średniowiecznego Zachodu, a prawdopodobnie i Bizancjum, zdobywali rośliny lecznicze także z innego źródła – ogro-

du założonego specjalnie w celu uprawy roślin leczniczych. O jego obecności świadczy wspomniany już wielokrotnie plan klasztoru z Sankt Gallen oraz opis Walahfrida Strabo w jego sławnym *Hortulusie*. Nowe podejście do produkcji roślin leczniczych wywarło znaczący wpływ na terapię leczniczą – gdy istniał ogród, w którym rośliny takie były uprawiane, lekarze przestali być uzależnieni od sezonowej ich dostępności, mogli polegać na zapasach zgromadzonych podczas odpowiedniej pory roku, które były różne dla zbioru poszczególnych „medycznie użytecznych” ich części. Ponadto taka uprawa umożliwiła standaryzację, ponieważ rośliny uprawiane w tych samych warunkach mają tendencję do przejawiania tych samych cech charakterystycznych: botanicznych, chemicznych czy farmaceutycznych. Te dwa czynniki z konieczności zmieniły praktykę leczenia farmaceutycznego – nieprzerwanie dostępny zapas roślin będących podstawą średniowiecznej farmakopei eliminował technikę zastępowania, mającą na celu rekompensowanie braku jakiegoś gatunku innym, który prawdopodobnie miał podobne cechy lecznicze [Touwaide 2008, Milecka 2009, 2012].

W średniowieczu wierzono, że rośliny jako twór Boga spełniają rolę służebną wobec ludzkiego ciała i duszy. Wiedza na temat działania roślin była bardzo duża i – co trzeba podkreślić – w jej zgłębianiu specjalizowały się zakony, w szczególności benedyktyni. Pierwszym wymienianym w źródłach mnichem zajmującym się wspieraniem biblioteki swojego klasztoru w teksty medyczne był Kasjodor, jego celem było zapewnienie najlepszego leczenia dla chorych mnichów [D'Aronco 2008]. *Vivarium* jednak rozpadło się tuż po śmierci Kasjodora. Nieco inne spojrzenie prezentował św. Benedykt z Nursji. Poświęcił cały rozdział opiece nad chorymi braćmi (rozdz. 36, *De infirmis fratribus*). Zajął się nie tylko moralnymi aspektami leczenia, które otrzymać miał chory, ale także wskazał na środki terapeutyczne, wchodząc w szczegóły [*Reguła świętego Benedykta*]. Czuła chrześcijańska uwaga skierowana na chorych zapoczątkowała proces, który przetransformował benedyktyńskie klasztory w najważniejsze centra wprowadzające postęp w naukach medycznych. Zielniki opracowywane w skryptoriach klasztornych odgrywały istotną rolę jako skarbnice receptur leków zawierające modelowe wykazy roślin zalecanych do uprawy w klasztornych ogrodach.

Kolejną osobą, która wniosła duży wkład w rozwój ziołolecznictwa, była benedyktyńska św. Hildegarda z Bingen. W swym dziele *Physica* zawarła całą ówczesną wiedzę dotyczącą roślin leczniczych, opisując ponad 1000 roślin i podając podstawowy „zestaw medyczny”, składający się z 28 gatunków stosowanych w leczeniu. Tworzyły go: alpinia galgant (*Alpinia galanga*), bazylia (*Ocimum basilicum*), bylica pospolita (*Artemisia vulgaris*), chrzan (*Armoracia rusticana*), cynamon (*Cinnamomum* sp.), cząber ogrodowy (*Satureja hortensis*), czosnek (*Allium* sp.), gałka muszkatołowa (*Myristica fragrans*), gorczyca (*Sinapis* sp.), goryczka (*Gentiana*), goździki (*Syzygium aromaticum*), hyzop (*Hyssopus officinalis*), imbir (*Zingiber officinale*), drzewa laurowe (*Laurus nobilis*), lubczyk (*Levisticum officinale*), koper (*Anethum graveolens*), mięta pieprzowa (*Mentha × piperita*), pieprz (*Piper nigrum*), pietruszka (*Petroselinum crispum*), pokrzywa (*Urtica dioica*), rukiew wodna (*Nasturtium officinale*), szałwia (*Salvia officinalis*), szczypior (*Allium* sp.) i wrotycz pospolity (*Tanacetum vulgare*) [Milecka 2012].

Zwyczaj uprawy w benedyktyńskich klasztornych ogrodach roślin leczniczych zaowocował wieloma popularnymi i skutecznymi mieszankami „ziołowymi”. Klasztory tego zakonu stały się najważniejszymi centrami w Europie, jeśli chodzi o studiowanie i praktykowanie medycyny. Wyposażane z czasem były w odpowiednie pomieszczenia i urządzenia przeznaczone do opieki nad chorymi oraz biblioteki, w których gromadzono i powielano klasyczną wiedzę z zakresu medycyny, zapisywano rezultaty obserwacji codziennej praktyki lekarskiej. Współczesne analizy katalogów bibliotecznych¹⁸ z VIII–XI w. wydają się potwierdzać decydującą rolę opactwa benedyktyńskiego z Monte Cassino w przekazywaniu różnych łacińskich farmakopei wykorzystywanych do tłumaczeń dokonywanych później na języki narodowe [D’Aronco 2008]. Nie ma pewności, czy w średniowieczu wiedza ta przepływała do klasztorów innych zgromadzeń, ale należy przypuszczać, że w związku z kontaktami kulturalnymi i gospodarczymi zakonów również ona przenikała z klasztoru do klasztoru. Dotyczyło to zwłaszcza tzw. zakonów szpitalnych, które w swą regułę i charyzmat wpisane miały niesienie pomocy chorym oraz sprawowanie działalności charytatywnej, np. bożogrobców, bonifratrów¹⁹, duchaków i kamilianów, a spośród zakonów żeńskich m.in. sióstr elżbietanek i boromeuszek (il. 16) [Kocurek 2013].

Il. 16. Siostra zakonna opiekująca się chorą w średniowiecznym szpitalu – obraz w Muzeum w Beaune [fot. Milecka 2007]

¹⁵ W wyniku interpretacji Galena, medycyna wyjaśniała zjawiska zachodzące w ciele (zdrowie i choroby) jako materialistyczne procesy będące bezpośrednio pod wpływem substancji wewnętrznych (cztery płyny: krew, flegma, żółć żółta i czarna oraz inne fizjologiczne płyny i substancje), zewnętrzne warunki (położenie geograficzne, warunki klimatyczne, styl życia, ćwiczenia i inne zmienne) oraz czynniki przypadkowe (np.: choroby zakaźne, wywoływane przez szkodliwe cząstki zawieszane w powietrzu, tzw. *miazmaty*, jady i trucizny, zranienia i inne pogorszenia stanu ciała przez czynniki zewnętrzne) [Touwaide 2008].

¹⁶ W chrześcijańskiej wizji ludzkości, choroby były próbą zesłaną przez Boga, by sprawdzić ludzką wiarę lub karą za grzeszne zachowanie, a leczenie – szczególnie medyczne właściwości roślin – było darem od Boga, którego mechanizmów nie powinno się dociekać. Przedstawicielami tej nowej medycyny byli święci Kosma i Damian, którzy – zgodnie z wierzeniami – otrzymali swą wiedzę bezpośrednio od Boga i nieodpłatnie leczyli chorych [Touwaide 2008].

¹⁷ Co więcej, aleksandryjskie nauczanie było duplikowane w miejscu niedokładnie określonym w źródłach, ale podejrzewa się, że była to Rawenna, późniejsza stolica państwa Teodoryka Wielkiego (ok. 454–526). W tym samym czasie medycyna chrześcijańska wchłonęła wcześniejsze praktyki pogańskie, powstała także typowo zachodnia forma nauki medycznej, reprezentowana przez Marcellusa w IV/V w. Tym niemniej medycyna zachowała wiele epistemologicznych i wykonawczych instrumentów klasycznego antyku, wspominając choćby deontologię hipokratejską, taksonomię nosologiczną Galena czy farmakologię Dioskurydesa, wszystkie pojawiły się zainspirowane nowym ideałem dobroczynnego praktykowania medycyny konkretyzowanym w instytucji szpitala. To nowe miejsce służące odzyskiwaniu zdrowia zostało wyposażone we wszystkie niezbędne elementy, takie jak zespół lekarzy i asystentów, oddziały dla chorych, źródło materii

leczniczej (ogród) oraz miejsce do przygotowywania leków (farmacja), a także w pomysły i techniki służące zarządzaniu chorobami. W X w. Konstantynopol był miejscem ożywienia galeńskiej farmakologii, która była łączona z opracowaniem Dioskurydesa. Także traktaty Galena, poprzednio ignorowane, zostały wprowadzone do zakresu nauki i praktyki, przyczyniając się do tworzenia nowego spójnego stanu wiedzy [Touwaide 2008, s. 21–23].

¹⁸ Szczególnie studia takich osób jak: A. Beccaria, E. Wickersheimer, B. Bischoff, R. McKitterick i J.J. Contreni [D'Aronco 2008].

¹⁹ Taką też misję pełniło lubelskie zgromadzenie oo. bonifratrów. Biskup Mikołaj Świrski ufundował w Lublinie placówkę zakonną dla braci, którzy zgodnie z regułą zakonu przeznaczeni byli do posługi ran- nym i grzebania ciał poległych, co w przypadku miasta nękanego wojnami i licznymi najazdami miało fundamentalne znaczenie. Zespół zlokalizowany został w rejonie wału broniącego miasto. Przy klasztorze założono powiększany sukcesywnie cmentarz [Mitrus 2012].

3. Rośliny podstawą klasztornej diety

Posiłki w klasztorze były mało wyrafinowane, by nie nazwać ich „prostymi”, ale musiały być pożywne, bowiem obowiązująca Reguła św. Benedykta wymagała ok. siedmiu godzin dziennie ciężkiej pracy fizycznej. Główny posiłek w ciągu dnia składał się z dwóch gotowanych dań oraz owoców i warzyw dostępnych o danej porze roku, do picia zaś każdy z mnichów otrzymywał ok. pół pinty wina na dzień [Kinder 2002]. Mnisi benedyktyńscy w Cluny w XII w. jedli o wiele lepiej – dwa posiłki dziennie. Główny posiłek składał się z trzech dań: suszonej fasoli, sera lub ryby w środy i soboty oraz w dni świąteczne, a także z warzyw dostępnych o danej porze roku. Warzywa zwykle były przygotowywane na tłuszczu i doprawiane solą i pieprzem. Podobnie jak wiele innych zasad życia kluniaków spotkało się to jednak z niszczącą krytyką św. Bernarda z Clairvaux i prawdopodobnie znacząco wpłynęło na ogromną dyscyplinę skrajnie wegetariańskiej diety cystersów, która przez długi czas stanowiła wzorzec dla innych zgromadzeń. Na klasztornych grządkach dominowały zatem por (*Allium porrum*) i kapusta (*Brassica oleracea* var. *capitata*), ale poszczególne regiony miały swoje specjalności. Warto tu podkreślić, że ogólny termin „zioła” obejmował także popularne gatunki roślin warzywnych: czosnek (*Allium* sp.), marchew (*Daucus carota*), ogórecznik lekarski (*Borago officinalis*) i wiele innych. Wysoko ceniono groch (*Pisum* sp.), bób (*Vicia faba*) oraz soczewicę (*Lens culinaris*), wykę (*Vicia sativa*) i groszek (*Pisum sativum*). Co ciekawe, wielkość uprawy pietruszki (*Petroselinum crispum*) często przekraczała średnią wielkość upraw innych roślin [Prévôt 2006].

W poszukiwaniu gatunków roślin „spożywczych” uprawianych w średniowieczu należy przeanalizować szczegółową listę roślin, sporządzoną przez św. Hildegardę, zawierającą najprawdopodobniej większość roślin sadzonych w ogrodach jej klasztoru. Wiele z nich było już znanych starożytnym Grekom lub Rzymianom. Były to: bób (*Vicia faba*), kapusta (*Brassica oleracea*), ogórek (*Cucumis sativus*), czosnek (*Allium sativum*), por (*Allium porrum*), sałata siewna (*Lactuca sativa*), cebula (*Allium cepa*), groch (*Pisum sativum*), rzodkiew zwyczajna (*Raphanus sativus*), cebula szalotka (*Allium ascalonicum*) i marek (*Sium sisarum*). Warto odnotować, że niektóre odmiany, które obecnie uważamy za powszechne, jak sałata z Kos (pochodząca z greckiej wyspy Kos), są takie, ponieważ były popularne wśród Rzymian (skutkiem czego dziś sałatę z Kos nazywamy rzymską) [Hales 2000]. Święta Hildegarda ponadto wymienia takie gatunki jak: ciecierzycę (*Cicer arietinum*), glistnik jaskółcze ziele (*Chelidonium majus*), karczoch (*Cynara scolymus*), koper włoski

(*Foeniculum vulgare*), marchew (*Daucus carota*), gorczyca biała (*Sinapis alba*), oregano lebiodka (*Origanum vulgare*), pietruszka (*Petroselinum crispum*), portulaka (*Portulaca oleracea*), rukiew wodna (*Rorippa nasturtium-aquaticum*), rzeżucha pieprzycza (*Lepidium sativum*), seler (*Apium graveolens*), soczewica (*Lens esculenta*), tykwa (*Lagenaria vulgaris*), wilczomlec (*Euphorbia* sp.) i woskownica (*Myrica gale*) [Hales 2000].

Interesujące jest, że rośliny aromatyczne i lecznicze także miały swoje miejsce uprawy w ogrodzie warzywnym. Teksty często wspominają o czosnku dętym (cebula siedmiolatka – *Allium fistulosum*) i szaławii (*Salvia* sp.) [Moulin 1986]. W klasztornych ogrodach powszechnie uprawiano także owoce. Trzeba zaznaczyć, że ważnym celem produkcji owoców było sporządzanie na ich bazie napojów – w czasach, gdy ludzie często chorowali po wypiciu wody, już wówczas miejscami zanieczyszczonej – napoje sfermentowane były uważane za bezpieczne, a nawet o istotnych właściwościach leczniczych. Destylowany cydr, czyli alkohol jabłkowy był tak samo mocny jak współczesne brandy, miał te same antyseptyczne właściwości i nadawał się do przechowywania miękkich owoców, takich jak brzo-

Il. 17. Zbiory oryginalnych medykamentów w klasztorze Kartuzów w Valldemossie, Hiszpania – apteka opata [fot. M. Milecka 2014]

skwinie (*Prunus persica*), śliwki (*Prunus domestica*) i wiśnie (*Prunus* sp.). Z soku jabłkowego wytwarzano także ocet, który używano do marynowania warzyw i owoców w celu przedłużenia ich przydatności spożywczej. Kolejnym napojem fermentowanym wyrabianym w klasztorach był napój z gruszek – nieco słodszy niż cydr, podawany do posiłków. Owoce te były gniecione i składowane w drewnianych pojemnikach, a fermentacja zachodziła samoistnie, pod wpływem drożdży obecnych na skórce [Hales 2000].

Z krzewów i drzew owocowych uprawiano także pigwy (*Cydonia oblonga*), morwy (*Morus* sp.), orzechy włoskie (*Juglans regia*) i leszczynę (*Corylus avellana*) [Furmanik 2010]. Owoce tych i wielu innych roślin wykorzystywano do produkcji nalewek i leczniczych kropli (il. 17).

Do ogrodów roślinne nowości napływały głównie z rejonów śródziemnomorskich. Wiele roślin trafiło do Europy za sprawą Arabów, z Hiszpanii stopniowo rozprzestrzeniały się na północ i wschód Europy przewożone przez pielgrzymów. Rośliny z tzw. krajów Lewantu trafiały do Europy także poprzez Sycylię. Zalew Europy przez nowe gatunki postępował od drugiej połowy XVI w. [Hobhouse 2014].

4. Inne wykorzystanie roślin

Pomimo obowiązujących zasad religii chrześcijańskiej roślinom nierzadko były przypisywane funkcje magiczne. Wiele z nich wykorzystywano przy sprawowaniu rozlicznych obrządków. Kilka gatunków roślin powszechnie uprawianych w ogrodach używano nawet jako talizmany²⁰. Warto tu wymienić takie gatunki jak: bylca (*Artemisia* sp.), bukwica (*Stachys officinalis*), nagietek (*Calendula officinalis*), ruta (*Ruta graveolens*), werbena (*Verbena officinalis*). Były one uważane za rośliny chroniące tego, kto nosił choć niewielką ich część. I tak np. cebulka narcyza (*Narcissus* sp.) trzymana w domostwie miała chronić domowników, to samo działanie przypisywano rojnikowi (*Sempervivum* L., w dosłownym tłumaczeniu z łaciny: „zawsze żywe”). Mimo swej pogańskiej nazwy lub może właśnie z jej powodu starano się, aby rósł na dachach i chronił w ten sposób od uderzeń pioruna.

W przypadku, gdy talizmany były nieskuteczne i demony zagrażały człowiekowi i zwierzętom w jego gospodarstwie, drugą linią obrony były rytualne egzorcyzmy, podczas których także wykorzystywano rośliny. Bardzo użyteczna na tym polu była pojedyncza łodyga kopru włoskiego czy werbeny, a obrzędy egzorcyzmowania wspomagano czosnkiem, pićm wody święconej lub zawieszaniem na sobie łodyg absyntu, tj. bylicy piołun (*Artemisia absinthium*).

Rośliny wraz z rozszerzaniem listy uprawianych gatunków stawały się coraz bardziej wartościowym towarem. Dowodem na to może być fakt, że płace, czynsze i inne opłaty na rzecz klasztoru mogły być regulowane jabłkami lub tak cenionym cydrem [Hales 2000]. Bardzo ceniono rośliny wydzielające aromat, wykorzystywano je jako środki konserwujące i wzmacniające. Na przykład inkaust, niezbędny do pracy w skrypcorium, był wyrabiany z soku kapuścianego, siarczanu miedzi i z galasówek (*Cynipoidea* – nadrodzina błonkoskrzydłych z podrzędu *Apocrita* i grupy owadziarek), długo gotowanych z gumą arabską oraz z dodatkiem piwa lub wina [Moulin 1986].

²⁰ Więcej na ten temat: Stannard 1986.

5. Symboliczny wymiar roślin

Zgodnie z chrześcijańską tradycją rośliny, a w szczególności kwiaty, zawierały symboliczne religijne przesłanie, które mogło być rozpoznawane i rozumiane także przez zwykłych ludzi. Symbolika ta była istotna przy wyborze gatunków do ozdabiania kościołów. Warto zatem przypomnieć, że zarówno gatunek, jak i barwa mają ważną wymowę symboliczną stosowaną od wieków w ogrodach oraz w dekoracjach sakralnych [Kobielus 2006]. Tak np. czerwień kwiatów symbolizuje krew męczenników w czasie nabożeństw odprawianych w dzień ich wspomnienia. W czasie uroczystości Adwentu lub Wielkiego Postu nie umieszcza się kwiatów w kaplicy, za wyjątkiem trzeciej niedzieli Adwentu i czwartej niedzieli Wielkiego Postu, gdy przy pomocy fioletowo kwitnących roślin podkreśla się skrucę i czuwanie. Zieleń – kolor natury i życia, a przez to symbol szczodrości Boga – pojawia się w uroczystość Trójcy Świętej, podczas gdy czerń używana jest jedynie w Wielki Piątek i w czasie pogrzebów. Jak się wydaje, najważniejszy pod względem symboliki kolor – biel – oznacza radość i czystość Jezusa, jest to kolor świąt Bożego Narodzenia, Trzech Króli i Wielkanocy. Biel to także kolor utożsamiany z aniołami oraz szatami tych świętych, którzy nie umarli śmiercią męczeńską, stosowana też podczas ślubu, chrztu i bierzmowania, w celu przywołania ich opieki i błogosławieństwa. Biel lub delikatny róż to również kolory błogosławionej Dziewicy Maryi, przyrównywanej do białej róży [Szczepanowicz 2004]. Kolorystyka roślin, szczególnie tych stosowanych w miejscach o szczególnej randze – w wirydarzach, otoczeniu figur świętych czy też w częściach ogrodów przeznaczonych do kontemplacji – nie była przypadkowa i co ważne powszechnie rozumiana.

W klasztorze wszystko nacechowane było religijną symboliką – liturgia oraz plan życia zgromadzenia, także bryła architektury, a nawet miejsce domu zakonnego w krajobrazie nie były przypadkowe, lecz uwarunkowane prawdami wiary i charyzmatem zgromadzenia [Milecka 2009]. Wiemy, że ogród był silnym symbolem w całej kulturze średniowiecza, a rośliny w nim uprawiane były prawdziwą księgą symboli religijnych, i tak: lilia odnosiła się do czystości i dziewictwa, biała róża symbolizowała Najświętszą Maryję Pannę, czerwona róża – męczeństwo Chrystusa i męczenników, winorośl przywodziła na myśl Eucharystię, leśna poziomka o liściach mających trzy kłapy i koniczyna symbolizowały Trójcę Świętą, a bluszcz – nieśmiertelność, wierność i przywiązanie. Zgodnie z chrześcijańską tradycją kwiaty zapewniały symboliczne religijne przesłanie, które mogło być rozpoznawane i rozumiane przez zwykłych ludzi. Biblia opisuje trzy aspekty wiary właśnie przy pomocy

symbolicznej charakterystyki kwiatów – pierwszy to nowe życie lub odpuszczenie grzechów, drugi to czystość i piękno stworzenia, trzeci – kruchość i niestałość naszego życia na ziemi.

Od czasów średniowiecza, gdy symbolika kwiatów stała się szczególnie powszechna, wiele roślin zostało połączonych z jakimś aspektem życia lub osoby Najświętszej Marii Panny. Wielość takich powiązań i ich częsta niejasność dają obraz powszechności kultu Matki Bożej. Symbolika ta przetrwała w dużej liczbie powszechnie stosowanych nazw „europejskich” roślin, znanych jako: „Naszej Pani” „Maryi” czy „Dziewicy”. Piękno lilii (*Lilium candidum*) i róży (*Rosa* sp.) – ulubionego średniowiecznego połączenia roślin – także zostało poświęcone Maryi Dziewicy jako symbol doskonałej czystości i zjednoczonej z nią miłości [Bilimoff 2003].

Zarówno w *Capitulare* Karola Wielkiego, jak i w pismach św. Hildegardy wspomniane zostały wraz ze swą symboliką rośliny owocujące: jabłka, gruszki, śliwki, nieszpulki, morwy, figi, pigwy, brzoskwinie i wiśnie. Jednakże żadna roślina nie odgrywała w symbolice chrześcijańskiej tak doniosłej roli jak winorośl i wino, które powstaje z jej owoców. Były one uważane za dary Boga i na całe wieki związane zostały z pokojem i spokojem, a zniszczenie winnicy lub nieurodzajność krzewów uważane były za omen śmierci i dewastacji.

Symboliczne znaczenie wina w chrześcijaństwie daje szczególną rangę uprawie winorośli [Milecka 2009]. Według J.F. Leroux-Dhuysa uprawa winorośli mogła przetrwać upadek Cesarstwa Rzymskiego głównie dzięki chrześcijańskim biskupom pierwotnego Kościoła. Utrzymywali oni winnicę wokół siedziby episkopalnej, by uczynić zadość potrzebom komunii eucharystycznej (wówczas pod dwiema postaciami) i rzymskiemu zwyczajowi obdarowywania winem wybitnych gości. Wszystkie klasztory przejęły tę tradycję, a w szczególności cystersi. Ich winnice szybko stały się jednymi z najsławniejszych. Burgundia i Szampania, kolebka białych mnichów, dotychczas mają sprzyjające warunki geologiczne i klimatyczne do uprawy winorośli dającej wspaniałe wina, a osiągnięcia zakonu w historii winiarstwa są do pozazdroszczenia [Leroux-Dhuys 1998] (il. 18)²¹.

Il. 18. Motyw winorośli pojawia się często, np. w dekoracjach cysterskich – kościół w Pontigny [fot. Milecka 2007]

Chrześcijańska symbolika wybranych gatunków roślin rosnących w ogrodach klasztornych

Chrześcijaństwo postrzegało rośliny jako stworzone przez Boga po to, by ukazywały jego potęgę, piękno i dobroć. Choć wiele przekazów na temat roślin oraz symbolikę licznych gatunków przejęto w dużej mierze z innych religii, to ich znaczenie dostosowane zostało do zasad chrześcijańskich prawd objawionych, takich jak: prawdy o dziele stworzenia, o Trójcy Świętej, o odkupieniu, o budowaniu Królestwa Bożego na ziemi [Kobielus 2014]. W tym kontekście także klasztorny ogród stał się namiastką ziemskiego rajy – Edenu,

a także obrazem samego Kościoła. Zamknięte ogrody klasztorne stały się symbolicznymi świętymi ogrodami oddzielonymi od reszty świata – rajem symbolizującym pierwotną niewinność i szczęście. Zasadzone w ogrodzie zimozielone drzewa i krzewy symbolizowały drzewa życia (wielokrotnie w centrum klasztornej wirydarii sadzono także tzw. rajską jabłoń), wieczność i nieśmiertelność. Człowiek od dawna przekonany był o tym, że otaczający go świat jest dziełem Stwórcy ofiarowanym ludziom w darze. Stworzony przez Boga świat roślin przez wieki dawał ludziom pożywienie, stanowił budulec domostw, był lekarstwem na dolegliwości, dostarczał także wrażeń estetycznych i przeżyć duchowych. Kult Maryi uznawanej za szafarkę łask Bożych, także tych związanych ze światem roślin, wzmacnił symbolikę wielu z nich. Z postacią Marii Panny wiązały się liczne legendy dotyczące ziół i kwiatów uprawianych w klasztornych ogrodach. Szczególny kult Matki Bożej wzmożł się zwłaszcza w XV w. za sprawą ruchu różańcowego powstałego w zakonie dominikanów. Maryja jako symbol związku pomiędzy naturą boską i ludzką uważana jest za postać pośredniczącą pomiędzy niebem i ziemią. Jej wizerunkowi przypisanych zostało coraz więcej atrybutów zaczerpniętych z fragmentu Pieśni nad Pieśniami i jego licznych interpretacji (Rabana Maura, Alberta Wielkiego czy Izydora z Sewilli). Także wiele świąt, w których czci się Najświętszą Marię Pannę, związanych jest z roślinami, np. Wniebowzięcie Najświętszej Marii Panny zw. świętem Matki Boskiej Zielnej [Kobielus 1997, Basiura 2018].

Spośród roślin ozdobnych bardzo ważne pod względem religijnej symboliki były kwiaty uprawianej powszechnie lilii białej (*Lilium candidum*) – symbolizowały bowiem czystość, niewinność i pokorę, stąd też łączono je z dziewiczym rodzicielstwem Maryi. Chrześcijańscy teolodzy wielokrotnie porównywali Maryję do lilii. Już w VII w. Beda Czcigodny opisał białą lilię jako symbol Maryi Dziewicy. Białe płatki kwiatu symbolizować miały jej czystość, a złote pręciki – promieniujące światło jej duszy [Hobhouse 2014]. Francuski teolog scholastyczny Petrus Cantor pisał: „Matkę Bożą można przyrównać do lilii ze względu na wspólne z nią właściwości: słynie z piękna, rozsiewa zapachy, leczyc rany i wyrasta na ziemi nieurodzajnej” [cyt. za: Kobielus 2014, s. 123]. Lilia była też kwiatem królewskim, co podkreślać miało królewskość Najświętszej Marii Panny. Ponadto lilia biała wykorzystywana była jako roślina lecznicza i perfumeryjna. Polski duchowny i naturalista Jan Krzysztof Kluk podał przykłady zastosowania tej łatwej w uprawie byliny (łatwej, gdyż „pieszczot nie potrzebuje”): jej korzenie służyły jako środek na owrzodzenia i brodawki; pyłek kwiatów przynosić miał ulgę rodzącym, a destylat z kwiatów służył do produkcji wody kwiatowej o orzeźwiająjącym zapachu [Kluk 1777, Basiura 2018]. Jednak lilia była nie tylko atrybutem Maryi, ale także wielu świętych, m.in. Antoniego Padewskiego, Józefa, Katarzyny Sieneńskiej, Klary, Dominika, Scholastyki i Urszuli, z lilią w dłoni przedstawiany był posłaniec boży Archanioł Gabriel [Kobielus 2014].

Z osobą Marii Panny róża (*Rosa* sp.) jest kojarzona również często (il. 19). Łączy ona bowiem w sobie najpiękniejsze cechy kwiatów, takie jak kształt i zapach. Według legend rosnące w rajskim ogrodzie róże nie miały kolców. Wyrosły one dopiero po upadku człowieka. Pogląd ten wyrażał m.in. Bazyli Wielki i św. Ambroży. Z tej przyczyny w niektórych tekstach Maryję, która była wolna od grzechu pierworodnego, nazywano „Różą

bez kolców” (łac. *Rosa sine spina*) [Kobielus 2014]. W wielu hymnach łacińskich poprzez ten kwiat odnoszono się do osoby Najświętszej Marii Panny. W litanii loretańskiej zamieszczono wezwanie określające Maryję „Różą duchowną” (łac. *Rosa Mystica*) symbolizujące różę niewiedzącą, nieprzemijającą. Znane są także określenia Maryi jako „Róży zamorskiej” – czyli nie z tego świata (określenia tego użyto m.in. w polskiej średniowiecznej pieśni maryjnej *Kwiatek czysty, smutnego sierca ucieśnienie...* [Mazurkiewicz 1998]) i „Róży miłości” [Basiura 2018].

Tu jednak warto wspomnieć, że duże znaczenie odgrywał kolor kwiatów. We wczesnochrześcijańskiej symbolice róża o czerwonych kwiatach symbolizowała bowiem przelaną krew Chrystusa. Cierń tego kwiatu symbolizowały z kolei cierniową koronę [Basiura 2018]. Purpurowa barwa kwiatów róży nawiązywała także do krwi męczenników. Ildefons arcybiskup Toledo (†667), wyliczając walory róży, pisał, że jest rozkoszna ponad wszystkie kwiaty z racji swej wyborności, pięknego i wdzięcznego wyglądu, cudownego zapachu oraz przydatności do leczenia różnych dolegliwości [Kobielus 2014, Basiura 2018].

Girlandy z owoców gatunku *Rosa canina*, które przesuwno w palcach, odmawiając modlitwę Zdrowaś Maryjo, dały, jak można przypuszczać, początek różańcowi. Róża dała także swą nazwę rozetom, różyciom, witrażom katedr. Papież, by wynagrodzić pobożność panów i książąt, ofiarowywali im różę ze złota. Róże, symbol miłości Bożej, odzwierciedlały także piękno stworzenia, jak pisała o tym św. Hildegarda z Bingen: „Całe Stworzenie jest Ogrodem boskim... Widzę Niebo, bo widzę wszystko to, co Bóg stworzył, Lilię, Różę [...]” [cyt. za: Bilimoff 2003, s. 116]. Symbolika róży była także często wykorzystywana przez mistyków. W XI w. św. Bernard z Clairvaux pisał: „Ileż ran na ciele Zbawiciela, tyleż róż... lecz przypatrzcie się uważnie zwłaszcza ranie Jego półotwartego serca! Tutaj kolor róży jest jeszcze bardziej wyraźny” [cyt. za: Bilimoff 2003, s. 116].

W starożytnym Rzymie zawieszano róże nad stołem biesiadnym „na znak, że wszystko, co się tu usłyszało, biesiadnicy powinni zachować w tajemnicy” [Bilimoff 2003, s. 116]. Róże stanowiły część symboliki alchemików, dla których rola Najświętszej Marii Panny była niezwykle doniosła. „Białe i czerwone róże odsyłały do pierwszych zasad, a liczba ich płatków do metali i planet” [Bilimoff 2003, s. 116]. Pod koniec średniowiecza róża była odczytywana jako symbol tajemnicy i właśnie jako taki srebrna róża znalazła się w herbie Marcina Lutra (il. 20) [Weber 1909].

Inną z sadzonych w klasztornych ogrodach roślin symbolicznych, utożsamianych z Maryją, był fiołek (*Viola* sp.). Fioletowe kwiaty tej rośliny symbolizowały skromność, kontemplację, wytrwałość w miłości i wierności, a także ubóstwo i wdowieństwo. Święty Augustyn pisał: „Są, bracia moi, w ogrodzie Pana nie tylko róże męczenników, ale i lilie dziewic, bluszcze małżonków, fiołki wdowieństwa” [Augustyn 1988, s. 1038]. Powszechnie

Il. 19. Róża francuska 'Officinalis' (*R. gallica* 'Officinalis'), zw. też różą apteczną (jedna z najstarszych odmian róż uprawianych w ogrodach), w towarzystwie lawendy (*Lavandula angustifolia*) w klasztornym ogrodzie dawnego opactwa cysterskiego Altzella [fot. S. Malawski 2015]

Il. 20. Róża Marcina Lutra (serce wpisane w obrys kwiatu róży) – motyw przewodni projektu kwietnika przed kościołem ewangelicko-augsburskim w Tomaszowie Mazowieckim [fot. M. Milecka, oprac. N. Kot 2016]

jednak fiołek jako kwiat symbolizujący pokorę (*flos humilitatis*) łączony był z Najświętszą Marią Panną. Fiołki często wymieniane były wśród kwiatów mistycznych ogrodów przepchnionych wonią świętych. Fiołek od wieków stosowany był także jako surowiec leczniczy.

Podobną symbolikę przypisywano stokrotce (*Bellis perennis*). W tradycji chrześcijańskiej rośliny te wskazywały na skromność, czystość i niewinność, które to cechy przypisywano Matce Boskiej. W ikonografii kwiaty stokrotki występowały często obok fiołków. Ponadto kwitnące wczesną wiosną stokrotki wskazywały także na tajemnice wcielenia, odkupienia i życia wiecznego [Kobielus 2014]. Innym roślinnym atrybutem maryjnym były konwalie (*Convallaria*

majalis). Kwiat ten łączony był często ze zwiastowaniem (ponieważ kwitł w tym samym czasie), stąd też pojawiał się w przedstawieniach ikonograficznych tego wydarzenia. Jest symbolem zbawienia i czystości. Podobnie jak lilia z uwagi na biel kwiatów i słodki zapach łączony był z osobą Maryi. Konwalia, podobnie jak fiołek, jest też symbolem pokory. W ikonografii pojawia się także w scenach ukrzyżowania i sądu ostatecznego. Jedna z legend głosi, iż kwiaty konwalii wyrosły z łez Maryi wylanych pod krzyżem [Impelluso 2006, Kobielus 2014].

W tradycji chrześcijańskiej za rośliny o głębokiej symbolice sakralnej uznawano także irys (*Iris* sp.) i mieczyk (*Gladiolus* sp.). Ze względu na mieczowaty kształt ich liście uznane zostały za symbol smutku Najświętszej Marii Panny. W ikonografii rośliny te pojawiają się także jako atrybut zwiastowania, symbol wcielenia Chrystusa i jego męki. Jako atrybut Maryi mieczyk rozpowszechniła św. Brygida Szwedzka, która wskazała ten kwiat jako doskonale oddający prorocstwo Symeona o mieczu przenikającym serce Maryi [Kobielus 2014, Basiura 2018].

Kolejną z chętnie uprawianych roślin symbolicznych był goździk (*Dianthus* sp.). Gatunek ten przybył do Europy z Tunisu i ze względu na swoją czerwoną barwę wskazywał na pasję Chrystusa, był także symbolem prawdziwej i czystej miłości. Goździki symbolizowały przede wszystkim mękę Pańską, gdyż kształtem swych pączków przypominały gwoździe, którymi Chrystus przybity został do krzyża. W ikonografii chrześcijańskiej kwiat ten stał się częstym atrybutem Dzieciątka Jezus i Maryi. Pojawiał się także w dekoracji marginalnej rękopisów. W uprawie ceniono goździki również ze względu na przyjemną woń kwiatów

[Kobielus 2014, Basiura 2018]. Od czasów średniowiecza do baroku kwiaty te były popularną i modną ozdobą ogrodów, zwłaszcza goździk ogrodowy (*Dianthus caryophyllus*), który chętnie uprawiano także w donicach. Stylizowane pędy goździków wykorzystywano m.in. jako motyw zdobniczy w ornamentacie parterów ogrodowych.

Popularną rośliną ogrodową, a zarazem jednym z najczęściej przywoływanych symboli maryjnych, był też orlik pospolity (*Aquilegia vulgaris*). Ze względu na charakterystyczny kształt kwiatów zw. był również „rękawiczkami Matki Boskiej”. W języku francuskim roślina ta nazywana jest *ancolie*, co, jak się uważa, stanowi skrót od *mélancolie* (melancholia) i dlatego kojarzona była z melancholią i smutkiem, a także boleściami Matki Boskiej. Kształt kwiatu interpretowano także jako przypominający Ducha Świętego pod postacią gołębiczy [Impelluso 2006, Kobielus 2014] (il. 21).

Wśród uprawianych roślin ozdobnych o maryjnych konotacjach wymienić należy także tojad mocny (*Aconitum firmum*). Piękno kwiatów tej rośliny oraz charakterystyczny kształt sprawiły, że nazywano go pantofelkiem albo trzewiczkiem Matki Boskiej [Basiura 2018]. Wśród roślin symbolicznych uprawianych w klasztornych ogrodach i wirydarzach wymienić należy także: mak (*Papaver* sp.), który w ikonografii przedstawiany jest zwykle jako zapowiedź męki Chrystusa; narcyz (*Narcissus* sp.) pojawiający się w przedstawieniach rajy ziemskiego i scenach męki Pańskiej; pierwiosnek (*Primula* sp.) nazywany kluczem św. Piotra do nieba oraz tulipan (*Tulipa* sp.) – cieszący się od XVI w. wielką popularnością. Ten ostatni przedstawiany był czasem jako symbol przemijania dóbr ziemskich [Impelluso 2006, Kobielus 2014]. Ze względu na wysoką cenę cebulek był on kojarzony z przepychem i luksusem. W ten sposób motyw ten ukazany został na portrecie Katarzyny z Kretkowskich Ligęziny, fundatorki lubelskiego klasztoru ss. Karmelitanek Bosych – józefatek (il. 22).

Szczególną grupę symbolicznych roślin w ogrodach klasztornych stanowiły gatunki zimozielone. Jednym z nich był bluszcz pospolity (*Hedera helix*). Ponieważ jest to roślina zielona przez cały rok, była symbolem wieczności, nieśmiertelności duszy i życia wiecznego. Według św. Augustyna symbolizowała także wierność zaślubionych w ogrodzie Kościoła. W hymnie pochodzącym z przełomu XIV i XV w. do bluszczu oplatającego winorośl porównana została Matka Boska [Impelluso 2006, Kobielus 2014].

Kolejną z roślin zimozielonych o symbolicznej wymowie był bukszpan. Krzew ten ze względu na swój powolny wzrost i zimozielone liście był symbolem długowieczności i trwałości. Dla Grzegorza Wielkiego symbolizował dziecięcą świeżość wiary. Podobne poglądy wyznawał Raban Maur, który uważał, że bukszpan symbolizuje ludzi wytrwałych w wierze pomimo braku owoców duchowych. Ponadto podatność tego krzewu na przycinanie i formowanie sprawiała, że chętnie wykorzystywano go do tworzenia obramowań rabat i zielonych ornamentów na kwaterach ogrodowych [Kobielus 2014].

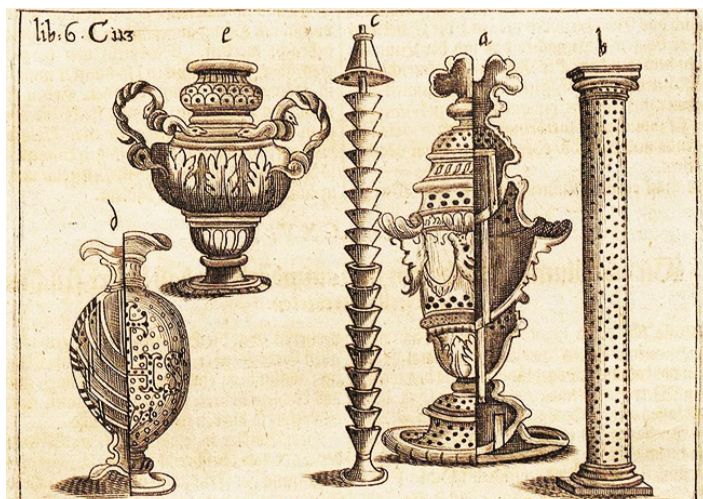
Il. 21. Symboliczne kwiaty: lilie, irysy i orliki w wazonie z chrystogramem „IHS” [namalowane na odwrocie obrazu *Portret młodzieńca*, H. Memling, 1485–1490, Muzeum Thyssen-Bornemisza, Madryt, źródło: Fine Art Images / Bridgeman Images]

Il. 22. Portret Katarzyny z Kretkowskich Ligęziny, klasztor oo. Karmelitów Bosych w Lublinie [fot. S. Maławski 2017]

W ogrodach klasztornych pojawiał się także cis pospolity (*Taxus baccata*), podobnie jak inne rośliny zimozielone był on symbolem wieczności i radości. Ze względu jednak na trujące właściwości w średniowieczu łączono go czasem z grzesznikami i naukami głoszonymi przez heretyków [Kobielus 2014].

W miarę upływu wieków symboliczna lub wręcz mistyczna rola roślin w ogrodach klasztornych zaczęła ustępować względem estetycznym, ograniczając się do podstawowych najchętniej sadzonych roślinnych symboli, jak róże czy lilie. Rośliny ozdobne sadzono głównie ze względu na ich urodę, wykorzystanie praktyczne – do dekoracji kościelnych ołtarzy i figur oraz ze względu na przyjemny zapach. Czasem kompozycje kwiatowe tworzone w specjalnie do tego celu przeznaczonych pojemnikach (il. 23). Pomimo średniowiecznej tradycji pokrytego trawą wirydarza z centralnym elementem roślinnym w postaci krzewu lub drzewa, z czasem zaczęto zakładać w wirydarzach ogrody ozdobne. W wiekach nowożytnych często stanowiły wydzielaną część ogrodu klauzururowego w otoczeniu budynków klasztornych, zwykle z urządzoną częścią kontemplacyjną zorganizowaną wokół figury Najświętszej Marii Panny lub innego świętego patrona. Ogrody te zazwyczaj zgodnie z tradycją podzielone były na regularne kwatery wg zasady *ad quadratum*, z reguły ich obrzeża lub narożniki były pokreślane przez niewielkie drzewa owocowe lub ozdobne.

Il. 23. Dekoracyjne naczynia do tworzenia kompozycji kwiatowych (w tym z chrystogramem „IHS”) z traktatu G.B. Ferrariego pt. *Flora seu de Florum Cultura...* (1633) [reprod. za: Hohberg 1701, s. 859]

²¹ Należy dodać, że na naszych ziemiach do XIV w. było ciepiej, co umożliwiało uprawę winnic. Mała epoka lodowcowa mająca apogeum w XVII w. uniemożliwiła przetrwanie tych upraw. Obecnie obserwujemy kolejne ocieplenie i powstawanie na naszych ziemiach winnic.

6. W poszukiwaniu gatunków roślin z klasztornego ogrodu

Roślinność ogrodów średniowiecza

Na pytanie, jakie gatunki tradycyjnie uprawiano w ogrodach klasztornych, częściowo udzielono już odpowiedzi. Zagadnienie to na poziomie badań szczegółowych nasuwa jednak liczne trudności. Badacze w swych dociekaniach korzystają z kilku grup źródeł. Są to wczesnośredniowieczne sprawozdania dotyczące ogrodów i ogrodnictwa. Istnieją trzy kolejne opisy ogrodów klasztornych z X–XIII w., które sugerują, że powszechnie uprawianych było dość dużo gatunków roślin. Pierwszy pochodzi z *Księgi lekarskiej*. Układany ok. 926–946 r. przez angielskiego mnicha o imieniu Bald i zapisany przez skrybę Cilda zawiera przepisy na ziołowe leki, przygotowywane przy użyciu bylicy, bukwicy, fiołków, dziurawca, krwawnika i werbeny. Drugi został wzięty z Lacungi, księgi czarów ziołowych z XI w., która wymienia zastosowanie lecznicze takich roślin jak: chwastnica, pokrzywa, rumianek, rzeżucha, trybula oraz odmiany jabłoni. Ostatni pochodzi z *De naturis rerum* autorstwa opata Aleksandra z Necham w Anglii w połowie XIII w., a znajdujemy tam opis ogrodu uznanego za wzorowy, w którym rosną: bylica boże drzewko, dyptam, hyzop, kapusta włoska, kolendra, koper włoski, mięta, pieprzyca, pietruszka, piwonie, sałata, seler, szalwia, ruta i warzywa wykorzystywane do przyrządzania zup, np. buraki, łoboda, szczaw, ale także wymieniono w nim malwę [Hales 2000].

Jak już wspomniano, niezwykle cennymi dokumentami przekazującymi szczegółowe informacje dotyczące składów gatunkowych średniowiecznych ogrodów klasztornych są: wielokrotnie już przywoływany wiersz *Hortulus* Walahfrida Straby oraz plan klasztoru z Sankt Gallen. Oba te źródła prezentują nam prawie idealnie zgodne kompozycje ogrodów ziołowych i równie zgodne składy gatunkowe uprawianych w nich roślin: *Cuminum*, *Gladiola*, *Foeniculum*, *Levisticum*, *Mentha*, *Salvia*, *Saturegia*, *Sisimbrum*, *Rosmarinus*, *Ruta*. Kolejne grządki posiadają opisy: *Lilium*, *Rosa*, jedna grządka zewnętrzna jest miejscem hodowli *Fenagrecia*. Grządki lili i róż oraz grządki szalwii i ruty zostały usytuowane w obu prezentacjach obok siebie. W obydwu szalwię spotkamy przy wejściu do ogrodu, gdzie rośnie obok ruty [Stoffler 2005]²².

Il. 24. Rekonstrukcja rozmieszczenia roślin na grządkach wg opisu Walahfrida Straby w *Hortulusie* [reprod. za: M. Milecka 2009]

Oczywiście istnieją wcześniejsze relacje na temat ogrodów, jednakże wiersz Walahfrida jest pierwszym znaczącym i odnoszącym się do rzeczywistości źródłem o koncepcji artystycznej dotyczącej wiedzy o ogrodnictwie Europy Środkowej. Warto podkreślić, że ogrody uwidocznione na planie klasztoru z Sankt Gallen i w wierszu Walahfrida są przykładem modelu uprawy w czasach wczesnego średniowiecza.

Analiza składów gatunkowych roślin w nich rosnących uwidacznia ściśle powiązanie z wcześniejszym, przytaczanym już rozporządzeniem korony o dobrach ziemskich Karola Wielkiego *Capitulare de villis* i listą roślin ogrodów cesarskich (il. 24) [Stoffler 2005]²³.

Stoffler, poszukując „modelowego” składu gatunkowego ogrodu klasztornego, zwraca uwagę na podobieństwo listy roślin z *Capitulare de villis* do listy roślin zalecanej przez ewangelickiego teologa Johanna Colerusa [Stoffler 2005]. Były wśród nich m.in.: betonia, buraki, cebula, chmiel, chrzan, czosnek, dzięgiel biały i czerwony, fiołek niebieski i biały, goździki, groszek, jałowiec, lawenda, lilie, lubczyk ogrodowy, kapusta, kminek,

kokornak, koper, majeranek, mak, marchew, ogórki, pietruszka, por, rozmaryn, ruta, rzeplik, szałwia, wilcza jagoda i żywokost. Naukowcy nie są jednak jednomyślni co do rzetelności przekazu danych w powyższych dokumentach. P. Meyvaert [1986] uważa, że lista roślin przedstawiona na planie z Sankt Gallen nie jest miarodajna. Nie ma na niej ważnych gatunków stanowiących podstawę średniowiecznego mniszego jadłospisu: bobu, kabaczka i pora. Badacz ten powołuje się na hipotezę B. Bischoffa, który sugeruje, że nazwy warzyw i ziół na planie z Sankt Gallen zostały dodane jako późniejsza myśl, dla wypełnienia pustych prostokątów oznaczających grządki na planie, a rozmiary poletek należy traktować czysto teoretycznie, gdyż ich wielkość w żaden sposób nie odpowiada rzeczywistym potrzebom zakonu. Argumentuje to zbyt małym obszarem przeznaczonym pod uprawę porów, stanowiących w ówczesnym czasie podstawę diety klasztornej (zupa *warmosium* spożywana codziennie przez braci, którzy z różnych względów nie jedli innych potraw). Jego zdaniem cała przestrzeń pomiędzy rozlicznymi warsztatami klasztoru była w pełni wykorzystana pod uprawę roślin, a przestrzeń klasztorna była mniej uporządkowana i czystsza niż ta zaprezentowana na planie z Sankt Gallen. Badacz ten twierdzi, że bardziej wiarygodnym źródłem wiedzy na temat roślin sadzonych w ogrodach klasztornych były księgi rachunkowe i w swych analizach powołuje się na jedną z nich [Meyvaert 1986].

Wydaje się, że niezwykle cennym źródłem informacji w tym względzie jest poznanie znaków klasztornego języka migowego. Wiadomo, że bracia w celu zachowania ciszy w klasztorze posługiwali się językiem migowym²⁴. Lista kluniacka opracowana przez Williama z Hirsau pod koniec XI w. jest najbogatsza w treści nas interesujące [Meyvaert 1986]. Na liście tej dokonano podziału na „strączkowe” (*legumina*) – w której to kategorii mieszczą się fasola, groch i soczewica – oraz „warzywa” (*olera*). W tej drugiej kategorii znalazły się: bylica piołun, cebula, czosnek, dynia, hyzop, kabaczek, koper włoski, koperek, por, róża, ruta, rzepa, rzodkiewka i seler. Daje nam to obraz zawartości ogrodów klasztornych w Hirsau z XI w. Ponieważ podstawowy znak dla „warzywa” (używany jako część znaku w nazwach konkretnych warzyw) był identyczny jak znak dla „pora”, zdaniem tego badacza można zauważyć, że w Hirsau, tak jak w innych miejscach, por hodowany był w obfitości i stanowił „fundament” diety monastycznej. Niektóre z wyszczególnionych roślin były najwyraźniej używane tylko jako przyprawy, inne były uprawiane do celów medycznych. Znaki Hirsau dla owoców (*poma*) rzucają światło na lokalne sady klasztorne, gdzie przeważały jabłonie i grusze, ale były uprawiane także brzoskwinie, duże i małe śliwy, jeżyny, duże i małe orzechy, nieśplik, pigwy, truskawki, winogrona i wiśnie. Dalej na liście widnieje kolejny nagłówek, „egzotyczne owoce zagraniczne” (*poma peregrina*), które są rzadko spotykane w naszym rejonie. Obejmują one *Pomum cedrinum* (cytryny) i *Castanee* (kaształy) [Meyvaert 1986].

Jerry Stannard podkreśla istotne znaczenie opisów ogrodów, literatury oraz danych wizualnych z obrazów, miniatur, gobelinów i innych dzieł sztuki średniowiecznej. Zwraca też uwagę na informacje, które można uzyskać za pomocą narzędzi filologicznych ze średniowiecznej łaciny i nazewnictwa w języku potocznym. Przykładem tego jest częstotliwość, z jaką średniowieczni autorzy rozróżniają rośliny zwane: *domesticus*, *sativus*, *hortensis* i tym samym rzeczownikiem, ale zmodyfikowanym przez *agrostis*, *campestris* i *sylvestris* [Stannard 1986].

II. 25. Ogród ziołowy w macierzy cystersów Citeaux, Francja [fot. M. Milecka 2008]

III. 26. Modelowy przykład klasztorного ogrodu użytkowego, rezydencja prywatna, Francja [fot. M. Milecka 2008]

W niektórych przypadkach takie różnice można określić przez studia taksonomiczne, które pomagają w rozpoznawaniu autentycznych gatunków ogrodowych. Do ostatniej grupy źródeł informacji o średniowiecznych uprawach Stannard zalicza metody naukowe, znacznie kosztowniejsze, a przez to rzadziej stosowane, do których z pewnością należą badania archeobotaniczne.

Polscy badacze mają w tej dziedzinie także ważne dokonania. Na przykład na terenie opactwa cysterskiego w Bierzwniku prowadzone były kilkuletnie badania archeofitów. Archeofitami botanicy nazywają rośliny, których gatunki zostały sprowadzone na obcy teren przed XV w. J. Kujawa-Pawlaczyk w trakcie badań roślin porastających wzgórze klasztorne w Bierzwniku określiła 37 gatunków zaliczanych do archeofitów [Kujawa-Pawlaczyk 2002], których najliczniejsza grupa pochodzi z terenów śródziemnomorskich. Według tej badaczki z przybyciem cystersów na teren obecnego Bierzwnika wiązać można przywiezienie 8 gatunków zaliczanych do archeofitów. Najbardziej charakterystycznym jest *Rosa villosa* – róża jabłkowata uprawiana ze względu na wielkość owoców. Pozostałe to *Clematis viticella* – powojnik włoski i *Clematis vitalba* – powojnik pnący, *Galanthus nivalis* – śnieżyczka przebiśnieg, *Ornithogalum umbellatum* – śniadek baldaszkowaty, *Philadelphus lemoinei* – jaśminowiec Lemo-

in'e'a, *Muscari botryoides* – szafirek drobnokwiatowy i *Syringa vulgaris* – lilak pospolity. Wśród pozostałych archeofitów znajdujemy szereg roślin stosowanych jako lecznicze, np. *Malva sylvestris* – ślaz dziki i *Sisymbrium officinale* – stulisz lekarski (stosowane

w leczeniu chorób górnych dróg oddechowych). Cenne z punktu widzenia odtworzenia diety mniszej jest określenie roślin uprawnych, jak np. *Armoracia lapathifolia* – chrzan pospolity czy *Chenopodium bonus-henricus* – komosa strzałkowata (roślina sałatkowa), a także gatunków synantropijnych współwystępujących z uprawami, np. *Agrostemma githago* – kąkol polny czy *Fumaria officinalis* – dymnica pospolita (w uprawach zbóż). Opisane badania wykazały, że wiele z archeofitów było umiejętnie wykorzystywanych przez zakonników w lecznictwie i znajdowało swoje miejsce w ogrodach – w wiekach późniejszych także w wirydarzu wraz z roślinami ozdobnymi²⁵.

Z gatunków rodzimych lub całkowicie naturalizowanych w Europie Zachodniej w czasach historycznych wiele znanych było niezależnie od poziomu wiedzy zawartej w grecko-rzymskich tekstach. Gatunki takie jak fiołek, jabłoń, lilia, leszczyna, kapusta, pasternak, pietruszka, szparagi i tymianek były ważnymi średniowiecznymi roślinami ogrodowymi – powszechnie znanymi mieszkańcom Europy, co więcej, znano ich liczne zastosowania [Stannard 1986] (il. 25 i 26).

Rośliny w ogrodach klasztornych czasów nowożytnych

Jak już zostało podkreślone, otoczone murami ogrody klasztorne zaspokajać miały przede wszystkim materialne potrzeby wspólnoty, dlatego też uprawiano w nich gatunki użytkowe: drzewa i krzewy owocowe, rozliczne warzywa i użyteczne rośliny zielne. Wyprodukowane nadwyżki stanowiły dochód klasztoru. Część produktów rolnych pozyskiwano także z należących do zakonu ziem, które najczęściej wydzierżawiano.

Od XVI w. wzory kwater ogrodowych publikowane były w licznych rozprawach i wzornikach z zakresu rzemiosła i sztuki ogrodowej (il. 24), np. w pracy Francesca Colonna *Hypnerotomachia Poliphili*, opublikowanej w Wenecji ok. 1499 r., w traktacie Sebastiana Serlio *I sette libri dell'architettura* z lat 1537–1551 czy w traktacie Giovanniego Battisty Ferrariego *Flora seu de florum cultura* z 1633 r. [Majdecki i Majdecka-Strzeżek 2019]. Kompozycja zamieszczonych tam wzorów kwater ogrodowych opierała się na układach geometrycznych połączonych z motywami węzłowymi (przeplatającej się wstęgi). W ogrodach klasztornych ornamentyka kwater ogrodowych była jednak zwykle uproszczona i dostosowana do ich praktycznego zastosowania, tj. uprawy kwiatów i ziół.

Podstawowa wiedza na temat uprawy roślin ozdobnych i użytkowych, zabiegów agrarnych, zbioru i przechowywania planów, a także sporządzania lekarstw była dostarczana w ukazujących się drukiem rozprawach ogrodniczych o charakterze poradnikarskim. Podstawowym dziełem o rolnictwie i ogrodnictwie w Polsce i w całej Europie był traktat Pietra de Crescenziego *De agricultura* z ok. 1305 r. Był on znany w oryginale na całym kontynencie, ukazały się także liczne jego tłumaczenia. Około 1350 r. powstał tokański przekład dzieła, w 1383 r. przetłumaczono je na język francuski, w 1474 r. – na niemiecki, w 1549 r. – na polski, a w 1616 r. – na angielski [Majdecki 2013].

Il. 27. G.B. Ferrari, *Kompozycja florystyczna z kwiatów wiosennych w wazonie* [Ferrari 1633, s. 421]

Do najbardziej rozpowszechnionych dzieł polskich autorów należała *Oekonomika ziemiańska generalna* Jakuba Kazimierza Haura. Ukazała się drukiem po raz pierwszy w 1675 r. i była kilkakrotnie wznawiana w XVII–XVIII w. Traktat cieszył się wyjątkową popularnością w kraju i za granicą, nabywali go posłowie moskiewscy, poszukiwany był wśród czytelników z Niemiec, Prus i Śląska. W latach 1679 i 1693 ukazało się jego drugie i trzecie wydanie. Ostatnie wydanie rozprawy składało się z 30 części i liczyło ponad 500 stron. Traktat Haura był w zasadzie pierwszym polskim traktatem tego rodzaju, uwzględniającym zagadnienia związane z produkcją rolniczą i ogrodnictwem. Nieco bardziej pobieżnie potraktowano w traktacie problemy administracji i organizacji majątku ziemskiego. *Oekonomika* została napisana pod silnym wpływem starszej polskiej literatury rolniczej, m.in. dzieł Anzelma Gostomskiego (1588) i Teodora Zawackiego (1616) oraz źródeł zachodnioeuropejskich (np. wspomnianego już dzieła Pietra de Crescenzięgo) [Widacka 2008].

Kolejnymi znaczącymi polskojęzycznymi dziełami, które poruszały zagadnienia ogrodnicze, były prace autorstwa Jana Krzysztofa Kluka oraz Wacława Sierakowskiego. Pojawiły się drukiem dopiero w drugiej połowie XVIII w. Obaj autorzy byli duchownymi, znali zatem z pewnością asortyment roślinny zarówno w ogrodach klasztornych, jak i świeckich.

Rośliny wzmiankowane w polskich traktach ogrodniczych, inwentarzach, opisach ogrodów i ofertach handlowych opisane zostały w kontekście ich walorów użytkowych i wykorzystania w sztuce ogrodowej. Wśród roślin ozdobnych szczególną popularnością cieszyły się gatunki wiosenne, zwłaszcza rośliny cebulowe, a także aromatyczne gatunki roślin zielnych.

Przez cały okres dominacji ogrodów regularnych w Europie szczególnie cenione były rośliny takie jak: tulipany (*Tulipa* sp.) i narcyzy (*Narcissus* sp.), szachownice (*Fritillaria* sp.) – ilustracja 27. Ogromnym zainteresowaniem cieszyły się także gatunki z rodzaju: zawilec (*Anemone* sp.), jaskier (*Ranunculus* sp.) czy pierwiosnek (*Primula* sp.) – ilustracja 28. Spośród popularnych w uprawie roślin ozdobnych W. Sierakowski wymienia także: hiacynty (*Hyacinthus orientalis*); lilie (*Lilium* sp.); szachownicę cesarską (*Fritillaria imperialis* L.); „Ranunkuły” – jaskry azjatyckie (*Ranunculus asiaticus*); goździki (*Dianthus* sp.); „Aurykule” – pierwiosnki (*Primula* sp.), m.in. pierwiosnek łyszczyk (*P. auricula*); „Kamapanelli” – prawdopodobnie dzwonki (*Campanula* sp.); lewkonie (*Matthiola incana*); tuberozy (*Polianthes tuberosa*); „Balsaminy” – niecierpki (*Impatiens balsamina* sp.); „Viole”, tj. fiołki (*Viola* sp.) i „Fiałki” – prawdopodobnie wieczornik damski (*Hesperis matronalis* sp.); „Fiałki żółte” – lak ogrodowy (*Erysimum × cheiri*); ostróżki (*Delphinium* sp.); wyki (*Vicia* sp.); szarłaty (*Amaranthus* sp.); „Genestry” – janowce (*Genista tinctoria* sp.); maki (*Papaver* sp.); drakwie (*Scabiosa* sp.); słoneczniki (*Helianthus* sp.); „Solanum” – psianki (*Solanum* sp.); „Bławaty” – chabry (*Centaurea* sp.); dzwonki (*Campanula* sp.); nasturcje

(*Tropaeolum majus*); „Konwolwy” – prawdopodobnie wilce (*Ipomoea* sp.) lub powoje, np. powój trójbarwny (*Convolvulus tricolor*); piwonie (*Paeonia* sp.); nagietki (*Calendula officinalis*); „Ślazy” – malwy (*Alcea* sp.); zawilce (*Anemone* sp.); stokrotki (*Bellis perennis*); *Flos mirabilis* – dziwaczki jalapa (*Mirabilis jalapa*) [Sierakowski 1798].

Podstawowymi gatunkami drzew w szpalerach, żywopłotach i innych zielonych strukturach formowanych były grab (*Carpinus betulus*), lipa (*Tilia cordata*) i wiąz (*Ulmus* sp.). Do tworzenia zdobiących kwatery ogrodowe stożków i piramid najczęściej wykorzystywano cis (*Taxus baccata*) oraz świerk pospolity (*Pice abies*) [Malawski 2019].

Do obsadzania obrzeży kwater i tworzenia ornamentów różni autorzy polecali stosowanie m.in. macierzanki (*Thymus* sp.), lawendy (*Lavandula* sp.), santoliny cyprysikowatej (*Santolina chamaecyparissus*), porcelanki (*Nemophila* sp.), cząbra górskiego (*Satureja montana*) czy ożanki (*Teucrium* sp.) [Majdecki i Majdecka-Strzeżek 2019]. Wskazówek dotyczących obsadzania kwater dostarczyła m.in. praca J.K. Kluka pt. *Roślin potrzebnych, pożytecznych...* [1777]. Według autora wysokość żywopłotowych obwódok nie powinna przekraczać półtora łokcia. Niskie żywopłoty radził zakładać z użyciem lawendy i „izopu”, tj. hyzopu (*Hyssopus officinalis*). Rabaty otaczające kwatery kwiatowe powinny być obramowane (od strony kwiatów) żywopłotem z róży i jaśminu (*Jasminum officinale* L.)²⁶ czy nasturcji (*Tropaeolum majus*). Rośliny te należało rozpinąć na malowanych na zielono kratkach o wysokości nieprzekraczającej jednego łokcia. Jako alternatywne rozwiązanie Kluk polecał żywopłot z „drobnego bukszpanu” (prawdopodobnie chodzi o odmianę ‘Suffruticosa’), stokrotki (*Bellis perennis*) lub „trawy morskiej”, tj. zawciągu pospolitego (*Armeria maritima*) [Kluk 1777].

Wymienione rośliny były zatem w sposób świadomy wprowadzane do ogrodów – oprócz licznych walorów miały także ważną wymowę symboliczną, którą powszechnie rozumiano i doceniano. Ogród poprzez ich obecność stawał się miejscem szczególnym, bo przesyconym religijnymi wątkami. Dziś, pomimo iż często wyobraźnię o klasztornych ogrodach kształtują obrazy w znacznym stopniu wyidealizowane, badania szaty roślinnej oraz jej kompozycji we współczesnych ogrodach klasztornych wykazują, że coraz mniejsze jest symboliczne znaczenie stosowanych gatunków. Wielka to szkoda i strata dla kultury, bowiem przez swą niezwykłą symbolikę i znaczeniowość ogrody klasztorne nadal stanowią bardzo istotne wytwory kultury materialnej oraz niematerialnej – duchowej. Z tej racji wymagają szczegółowego poznania i ochrony, a także, w opinii autorów niniejszej pracy, troski i pieczołowitej rewaloryzacji.

Il. 28. Różne gatunki i odmiany zawilców (*Anemone* sp.), karta z traktatu J. Parkinsona *Paradisi in sole. Paradisus terrestris* [Parkinson 1629, s. 211]

²² Użyteczność oraz piękno w obydwu prezentowanych dokumentach nie wykluczają się wzajemnie. W *Hortulanie* flora traci charakter listy. Walafrid prezentuje bogactwo roślin, które grupuje parami w taki sposób, że walory jednej rośliny przy drugiej zostają uwydatnione. Skala porównań jest różnorodna. Nie

ogranicza się do kształtu i koloru. Cała charakterystyka roślin jest wyeksponowana w sposób bardziej poetycki niż botaniczny [Stoffler 2005].

²³ W *Hortulusie* Walafrida i herbulariusie z planu klasztornego z Sankt Gallen opisany został model ogrodu, który często spotykany jest do dziś, z jego różnorodnymi formami, zapachami i kolorami. Ogrodzenie, konstrukcja i otoczenie grządek i ścieżek oraz funkcja ogrodu wynikały z praktycznego wykorzystania przestrzeni ogrodowej. Powszechne rośliny kuchenne, a także kwiaty i zioła, z którymi wiązały się różnorakie wierzenia, znalazły tu swoje miejsce. Do naszych czasów zachowane zostały rośliny z listy ogrodów ziołowych Karolingów. Przede wszystkim jednakże w wyniku kontaktu ze Wschodem i Nowym Światem dołączyło do nich później wiele gatunków roślin. Zasadą wydaje się jednak, że obok siebie sadzono zawsze szałwię, rutę, boże drzewko, lilię i różę stulistną [Stoffler 2005, Milecka 2009].

²⁴ Więcej na ten temat w: Milecka 2008a.

²⁵ Informacja własna uzyskana w 2007 r. na terenie opactwa w Bierzwniku od archeologów prowadzących tam prace.

²⁶ Kluk prawdopodobnie dowiedział się o tej roślinie z literatury zachodniej; ze względu na atrakcyjny zapach była często sadzona w ogrodach razem z różami. W warunkach klimatycznych Polski była to roślina oranżeryjna [Malawski 2019].

III

PREZENTACJA LUBELSKICH KLASZTORÓW I ICH OGRODÓW

Lublin należy do najstarszych ośrodków miejskich w Polsce. W chwili wydania pierwszego udokumentowanego aktu lokacji, czego dokonał Władysław I Łokietek 15 sierpnia 1317 r., w granicach ówczesnego miasta przebywali już (od 1253 r.) dominikanie – zakon kaznodziejski, który żył zgodnie z ideałami Ewangelii [Zins 1972]. Na szybszy rozwój Lublina w wiekach XII–XIV miały wpływ korzyści, jakie czerpano z usytuowania miasta na trasie ważnego szlaku handlowego, wiodącego znad Morza Czarnego do Europy Zachodniej i nad Bałtyk [Rozwałka i in. 2006]. W 1386 r. odbył się w Lublinie zjazd walny, na którym wybrano księcia Jagiełłę na króla polskiego. Miasto zostało wówczas obdarowane przez nowego władcę licznymi przywilejami i wkrótce stało się głównym ośrodkiem wymiany handlowej Polski z Litwą [Gawarecki 1986].

Wiek XV to czas wzmożonego osiedlania się w mieście zakonników. W 1426 r. do Lublina przybyły siostry brygidki [Kamińska 1970], w 1460 r. bracia bernardyni – jedna z trzech gałęzi Zakonu Braci Mniejszych założonego przez św. Franciszka z Asyżu. Zakonnicy mieli za zadanie głosić Ewangelię najbiedniejszym [Kowalczyk 1957]. W wiekach XV i XVI miasto przeżywało dalszy rozkwit, w efekcie czego powstało piękne śródmieście z licznymi domami klasztorowymi i znajdującymi się w ich obrębie świątyniami [Rozwałka i in. 2006]. W tym czasie w Lublinie odbywały się ogólnokrajowe zjazdy i sejmy. W 1569 r. podpisano tu unię polsko-litewską, która połączyła oba państwa do końca XVIII w. i okazała się najtrwalszą unią w Europie, powszechnie znaną jako unia lubelska. Po jej podpisaniu w 1569 r. w kościele konwentualnym dominikanów odbyło się nabożeństwo dziękczynne i w drugiej połowie XVI w. kościół ten stał się, obok Jasnej Góry i kościoła Bożego Ciała w Poznaniu, jednym z ważniejszych sanktuariów Rzeczypospolitej [Witusik 2004].

Wyróżniające się w strukturach miejskich budowle, m.in. monumentalny kościół i kompleks kolejalny, wzniesli w Lublinie oo. jezuiti, przybyli do miasta w 1582 r. [Zalewski 1947].

Wiek XVII to okres napływania do Lublina nowych formacji zakonnych, przeważnie żebraczych. Ich reguła zabraniała posiadania dóbr doczesnych, a podstawą biologicznego bytu mnichów była jałmużna. Do zakonów żebraczych (oprócz osiadłych już w Lublinie dominikanów) zaliczyć należy także franciszkanów, augustianów i karmelitów. Uzależnienie funkcjonowania tych zakonów od mieszczan ograniczało lokowanie ich klasztorów do dużych i średnich miast, posiadających odpowiedni potencjał demograficzny i finansowy [Kajzer 2015].

Jako pierwsze w tym czasie w Lublinie powstały domy karmelitów bosych (1610), następnie franciszkanów. W 1619 (1620) r. do miasta przybyli franciszkanie konwentualni. Kolejne zakony żebracze w mieście to karmelitanki bose (1624 i 1659) oraz augustianie (1646).

W 1654 r. przybyli do Lublina bonifratrzy wraz z usługą niesienia pomocy chorym, ubogim, cierpiącym i opuszczonym. Prowadzili m.in.: szpitale, domy opieki, apteki, poradnie ziołolecznictwa, jadłodajnie i ośrodki pomocy środowiskowej. Oprócz ślubów czystości, ubóstwa i posłuszeństwa składali ślub szpitalnictwa (troski o chorych) [Teodorowicz-Czerepińska 1993]. Spośród lubelskich zakonów żebraczych ślubujących życie w ubóstwie wymienić należy także karmelitów trzewickowych (1680), których nazywano tak dla odróżnienia od karmelitów bosych.

W XVI i XVII w. Lublin był głównym ośrodkiem reformacji. Działała tu jedna z ważniejszych gmin braci polskich, której przedstawicielem był Jan Niemojewski, a ministrem zboru Marcin Czechowicz.

W XVII w. na fali ogólnopolskich konfliktów narodowościowych i gospodarczego zastoju upadły słynne jarmarki lubelskie. W wyniku wojen miasto uległo zniszczeniom, a ludność zdziesiątkowały epidemie, nastąpił okres stagnacji [Zins 1972]. W drugiej połowie XVII w. do Lublina przybyli reformaci – zgromadzenie z rodziny franciszkańskiej powstałe wewnątrz zakonu bernardynów. W ciągu kilkunastu lat od osiedlenia się w mieście wzniesli przy dzisiejszej ul. Bernardyńskiej kościół pw. św. Kazimierza. Jego wystrój był bardzo skromny, zgodnie ze statutami reformackimi. Reformaci byli zobowiązani do głoszenia kazań, otrzymywali za nie jałmużnę, co też czynili, zwłaszcza wśród uboższych warstw społecznych Lublina [Wiśniowski 1978]. W 1723 r. do Lublina przybyli kapucyni, jedna z trzech gałęzi Zakonu Braci Mniejszych założonego przez św. Franciszka z Asyżu [Budziarek 1996]. W tym samym czasie został ufundowany klasztor Wizytek, czyli Zakonu Sióstr Nawiedzenia NMP. Dziewięć lat później doszło do wielkiego pożaru nowego klasztoru. Doszczętnie zniszczone zabudowania nie nadawały się do zamieszkania. Siostry tymczasowo zamieszkały w klasztorze Brygidek. Dzięki pomocy donatorów wizytki powróciły do swojego klasztoru dwa lata później [Majewski 1983]. Kolejne zgromadzenie żeńskie do Lublina sprowadziła w 1730 r. Jadwiga Niemyska, ustanawiając fundację dla sióstr szarytek. Otrzymały one na własność kamienicę przy ul. Złotej oraz przejęły pod opiekę szpital św. Łazarza na Podwalu [Jakubowicz 2005]. W 1752 r. dzięki pomocy Michała Łosia rozpoczęto budowę kościoła braci trynitarzy, jednak nigdy jej nie ukończono. Pod koniec lat 70. XVIII w. trynitarze podjęli działania w celu uzyskania pozwolenia na zajęcie dawnego kompleksu klasztornej jezuitów. Przejęcie majątku pojezuickiego nastąpiło we wrześniu 1781 r. [Kochanowska 1995].

W 1792 r. podczas wojny w obronie Konstytucji 3 maja wojska rosyjskie zajęły Lublin. W latach 1795–1809 miasto znalazło się pod panowaniem austriackim – był to okres zastoju społeczno-gospodarczego. W 1809 r. Lublin został włączony do Królestwa Warszawskiego, jednak po abdykacji Napoleona w 1813 r. w wyniku postanowień kongresu wiedeńskiego miasto zajęli Rosjanie. W 1815 r. znalazło się w Królestwie Kongresowym, w zaborze rosyjskim. Istniejące w latach 1816–1837 województwo lubelskie przekształcono w 1837 r. w Gubernię Lubelską [Zins 1972].

Wiek XIX to trudny okres dla zgromadzeń zakonnych w Lublinie. Większość z nich na podstawie nakazu likwidacji zakonów rzymskokatolickich uległa kasacji. W 1818 r. po serii kazań reformackich w kościele pw. Świętego Ducha i kolegiacie lubelskiej namiestnik Królestwa Polskiego – gen. Józef Zajączek wydał zarządzenie o likwidacji lubelskiego klasztoru Reformatów [Wiśniowski 1978]. W związku z ukazem carskim z 1864 r. większość domów klasztornych została skasowana, ich majątki przeszły zaś w ręce diecezji lubelskiej. Zakon kapucynów dodatkowo został ukarany za pomoc powstańcom styczniowym i całkowicie zlikwidowany [Budziarek 1996]. Podczas I wojny światowej rosyjski odwrót i zajęcie Lublina przez wojska niemieckie i austro-węgierskie latem 1915 r. ostatecznie zakończyły rosyjskie rządy w mieście. Od chwili wycofania się Rosjan Królestwo Polskie podzielono na dwie strefy okupacyjne: niemiecką z siedzibą w Warszawie i austro-węgierską z siedzibą w Lublinie [Zins 1972]. W 1918 r. w Lublinie utworzono Tymczasowy Rząd Ludowy Republiki Polskiej pod przewodnictwem Ignacego Daszyńskiego.

Po odzyskaniu niepodległości przez Polskę miasto rozbudowywało się, powstały nowe fabryki i gmachy użyteczności publicznej, kwitła także kultura. 27 lipca 1918 r. założono Katolicki Uniwersytet Lubelski. Powstał z inicjatywy ks. Idziego Radziszewskiego, który zbierał fundusze na organizację katolickiej uczelni w Polsce wśród Polonii w Petersburgu. W 1919 r. kapucyni i dominikanie powrócili do Lublina i włączyli się w tworzenie Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego [Zins 1972]. W 1927 r. Tadeusz Weisberg zrzekł się na rzecz salezjanów ruin dawnego kościoła i klasztoru pofranciszkańskiego. Zgromadzenie Towarzystwa Salezjańskiego, założonego w 1859 r. przez ks. Jana Bosko, było kontynuacją jego pracy z dziećmi i młodzieżą. Zakonnicy zajmowali się pracą z młodymi ludźmi – prowadzeniem świetlic, oratoriów, domów poprawczych, a także wyjeżdżali na misje [Gocko i Paszek 2002].

Od września 1939 do lipca 1944 r. miasto znajdowało się pod okupacją niemiecką jako część Generalnego Gubernatorstwa. Gwałtowne zaostrzenie polityki represyjnej wobec Polaków nastąpiło pod koniec października 1939 r., po wizycie w Lublinie nazistowskiego ministra Seyss-Inquarta, który oświadczył miejscowym Niemcom, iż polska inteligencja i Żydzi zostaną wyniszczeni, dotyczyło to także zakonników [Zins 1972]. Hitlerowcy aresztowali braci kapucynów i osadzili początkowo na Zamku Lubelskim, a następnie wywieźli do obozu w Sachsenhausen, stamtąd zaś do Dachau. W 1940 r. eksmitowali braci salezjanów, ich budynki zajęło wojsko [Budziarek 1996]. 22 lipca 1944 r. wojska sowieckie wkroczyły do Lublina. Od 23 lipca 1944 r., zgodnie z zaleceniami Józefa Stalina, Lublin przez 164 dni pełnił funkcję stolicy komunistycznej Polski, co w oczywisty sposób nie sprzyjało funkcjonowaniu klasztorów i wykonywaniu posługi zakonnej przebywającym w mieście braciom i siostram [Zins 1972]. Pomimo to w 1945 r. jako pierwsi do swojego klasztoru wrócili kapucyni [Budziarek 1996].

Okres między lipcem 1944 a październikiem 1956 r. był jednym z najbardziej represyjnych w powojennych dziejach Polski [Zins 1972]. Po 1952 r. zakazano salezjanom prowadzenia lekcji religii w szkołach, zaplombowano salę teatralną i zabroniono wystawiania jakichkolwiek sztuk o tematyce religijnej. Na działającą jeszcze bursę nasyłano różnego rodzaju kontrole [Gocko i Paszek 2002].

Czas ten jednak udało się przetrwać wielu zgromadzeniom i obecnie na terenie Lublina istnieje wiele z nich, m.in. dominikanie, kapucyni, karmelici, karmelici bosci, salezjanie, urszulanki, szarytki, betanki, benedyktynki, misjonarki NMP, służebniczki NMP, dominikanki MBR, redemptoryści, sercanie, misjonarze oblaci MN, franciszkanie. Ich posługa opiera się głównie na głoszeniu słowa Bożego, edukacji dzieci i młodzieży, odwiedzaniu chorych w domach, organizowaniu pomocy materialnej dla ubogich. Zgromadzenia, które powróciły do swoich historycznych siedzib, oraz te, które zostały osadzone w nowych domach, założyły nowe – mniejsze i większe – ogrody. Na pytanie, na ile przechowują one relikty tych historycznych, postarają się odpowiedzieć autorzy w dalszej części niniejszej monografii.

Warto dodać, że pod koniec XVIII w. Lublin mógł być nazywany miastem ogrodów, bowiem wokół stosunkowo niewielkiego obszaru obejmującego zwartą zabudowę śródmiejską rozciągały się rozległe tereny zajęte przez klasztory, pałace i dwory, otoczone rozległymi sadami i ogrodami. Tereny klasztorne sięgały na północy aż po krawędzie doliny rzeki Czechówki, od wschodu i południa graniczyły z podmokłymi łąkami i bagnami Bystrzycy, odsłoniętymi przez ustępujące wody Wielkiego Stawu Królewskiego, od zachodu zaś dochodziły do linii dawnych szańców. W pierwszych dekadach XIX w. obszar miasta, z wyłączeniem przedmieść Czechów, Czwartek i Kalinowszczyzna, obejmował ok. 140 ha, z czego zwarta zabudowa miejska liczyła ok. 30 ha. Pozostałe tereny zajmowały ogrody i rozproszona zabudowa podmiejska. W obrębie tych ogrodów klasztorne zajmowały przeszło 31 ha, co stanowiło aż 22% powierzchni terenu, stanowiły zatem znaczącą część ówczesnego systemu zieleni miejskiej.

Co prawda, tak jak w przypadku innych miast, tak w Lublinie już od czasów średniowiecza zieleni zajmowała znikomą część terenu w obrębie murów miejskich, koncentrując się na niewielkim terenie cmentarza wokół kościoła parafialnego św. Michała oraz wirydarzu klasztoru Dominikanów (1253). Natomiast już od początku XV w. powstały na przedmieściach liczne klasztory wraz z rozległymi ogrodami. Zajmowały one eksponowane miejsca na krawędzi korony doliny Bystrzycy, jak miało to miejsce w przypadku klasztorów brygidek (1426) czy bernardynów (1473). Inne konwenty zakładały swe siedziby wzdłuż głównych traktów komunikacyjnych, jak np. karmelici bosci (1610), bonifratrzy (1654) i kapucyni (1724), którzy ulokowali się wzdłuż Krakowskiego Przedmieścia wybiegającego z traktu puławskiego. Reformaci (1674), bernardynki (1617) i misjonarze (1696) założyli swe siedziby wzdłuż traktu zamojskiego. Poza obrębem miasta, przy drodze do Lubartowa osiedlili się karmelici trzewickowi (1680), a przy trakcie puławskim – dominikanie obserwanci (1603). Przy trakcie ruskim, biegnącym w kierunku wschodnim, swe placówki zakonne ulokowali bazylianie (1636), franciszkanie (1619) oraz augustianie (1646). Na północnym stoku doliny Czechówki „rozsiadły się” karmelitanki boscie józefatki (1624) oraz poczetki (1659). W obrębie Starego Miasta lub na terenach bezpośrednio do niego przyległych ulokowały się także zakony oo. jezuitów (1582) i trynitarzy (1703), a tuż pod murami miejskimi, przy drodze do zamku, zakon ss. szarytek (1736), który objął opiekę nad Szpitalem św. Łazarza. Dogodne lokalizacje w śródmieściu, na terenie „Nowego Miasta”, przy głównych traktach komunikacyjnych uzyskały także zakony ss. wizytek (1723) i oo. pijarów (1752) [Ciołek 1954]. Rozmieszczenie poszczególnych klasztorów na planie XIX-wiecznego Lublina prezentuje ilustracja 29.

1. Klasztor Zakonu Kaznodziejskiego (Dominikanów)

Zespół klasztorny oo. Dominikanów położony jest w centrum Lublina, w dzielnicy Stare Miasto. Zajmuje południowo-wschodnią część Starego Miasta w obrębie murów staromiejskich. Posesja zakonna graniczy ze zwartą zabudową Starego Miasta. Teren ten obejmował pierwotnie obszar niewielkiego wyniesienia zw. Górką Dominikańską.

Działki nr: 066301_1.0034.AR_2.94/4; 066301_1.0034.AR_2.94/5

Powierzchnia całkowita: ok. 106,6 a

Wpis do rejestru zabytków: nr A/244

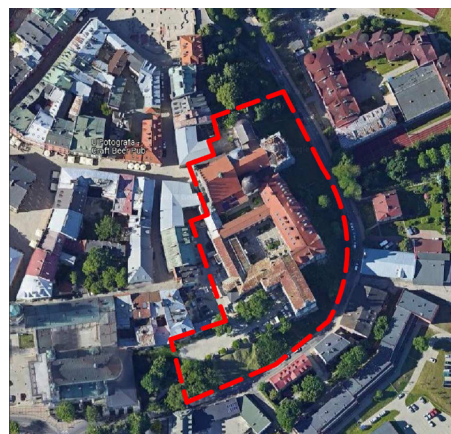
Zespół klasztorny oo. Dominikanów: kościół pw. św. Stanisława BM, z wyposażeniem w zabytki ruchome, klasztor.

Rys historyczny i ewolucja układu

Pierwsze wzmianki o obecności oo. dominikanów w Lublinie pochodzą z lat 60. XIII w. Zgodę na założenie lubelskiego klasztoru wyraziła w 1277 r. kapituła w Bordeaux. Nowa placówka weszła w skład powstałej ok. 1225 r. Prowincji Polskiej z siedzibą w Krakowie. Istnienie klasztoru w Lublinie wiąże się ściśle z rozwojem miasta i jego położeniem przy szlakach handlowych (domy zakonne tego zgromadzenia powstawały zawsze w ruchliwych ośrodkach miejskich) [Kłoczowski 1975, Michoński 1980].

Bracia zajęli teren przy fortyfikacjach miejskich z obronną wieżą i innymi zabudowaniami stanowiącymi dawną siedzibę archidiakona z oratorium Świętego Krzyża. To ufortyfikowane lokum poddane zostało adaptacji na cele klasztorne. Wieża służyła im początkowo do celów mieszkalnych, a dawna siedziba archidiakona została przekształcona na kościół. Budowlę tę identyfikuje się z obecnym prezbiterium [Tkaczyk 2012].

Nie wiadomo, jaką powierzchnię zajmował klasztor w 1342 r., tj. w czasie podanym przez Długosza jako rok uposażenia klasztoru przez króla Kazimierza Wielkiego. Początkiem kompleksu klasztornego stał się kościół pw. św. Stanisława, wybudowany

Il. 30. Lokalizacja klasztoru Dominikanów na tle współczesnej zabudowy Lublina [zdj. satelitarne, Google Maps 2020]

Il. 31. Kościół Dominikanów [fragm. obrazu *Pożar miasta Lublina* z 1719 r., kościół Dominikanów pw. św. Stanisława BM w Lublinie]

Il. 32. Fragment panoramy miasta A. Hogenberga z 1618 r. [Muzeum Narodowe w Lublinie, sygn. S/G/271/ML]. Zespół klasztorny Dominikanów (13), na pierwszym planie kościół oo. Jezuitów pw. św. Jana Chrzciciela, w tle kościół farny św. Michała

w tym samym roku. Murowana z cegły świątynia powstała w miejscu drewnianej kaplicy pw. Świętego Krzyża. Oprócz królewskiego uposażenia zakon otrzymał także liczne darowizny w postaci nieruchomości, donacji finansowych i przywilejów nadawanych przez możnych fundatorów i Radę Miejską. Część zakupów została dokonana przez sam konwent. Już w XV w. lubelski zakon dominikanów stał się właścicielem browaru, siedmiu ogrodów użytkowych, trzech jatek, kamienicy i folwarku w Lublinie oraz wsi Trześników. Bardzo ważnym czynnikiem podnoszącym rangę dominikańskiego kościoła i przyciągającym wiernych było sprowadzenie do świątyni relikwii Krzyża Świętego, które to miały być powodem wielu cudów, zwłaszcza podczas nękających miasto pożarów [Kłoczowski 1975, Michoński 1980]. Między innymi dzięki zyskom z dzierżawy browaru zakon zakupił kolejne nieruchomości na Podwalu. W latach 70. XV w. zakonnicy weszli w posiadanie siedmiu ogrodów, z czego pięć miało własne zabudowania. Wszystkie te ogrody z wyjątkiem jednego (który przeznaczony był na potrzeby kuchni klasztornej) były wydzierżawione [Fiuta b.d.].

Pierwsze wzmianki o wyglądzie kościoła i klasztoru pochodzą z 1550 r., kiedy to obiekty te zostały zniszczone przez pożar. Ich odnowienia w stylu gotyckim dokonano w 1554 r. (dzięki darowiznom Jostkowskiego). Kolejny niszczycielski w skutkach pożar wybuchł w 1575 r. Spłonęło wówczas całe

bogate wyposażenie kościoła wraz z organami. Zawaleniu uległo gotyckie sklepienie, wysoki dach ozdobiony trzema szczytami oraz dzwonnica przy wejściu do kościoła. Pożar objął także część zabudowań klasztornych, przyległych do kościoła od strony południowej, wówczas parterowych [Michoński 1980].

Plac będący w posiadaniu oo. dominikanów zajmował teren garbu wzgórza na południowo-wschodnim krańcu Starego Miasta oraz rozciągał się na wschód od ul. Podwale, obejmując dawne bagna i wielki staw (il. 31 i 32). Klasztor założony został na planie nieregularnego czworoboku i posiadał dwa wirydarze. Przylegał do południowej ściany kościoła. Skrzydło wschodnie

było mocno wysunięte i wbudowane w zbocze skarpy. Zachodnia elewacja graniczyła z placem – niegdyś zabudowanym i pełniącym funkcje gospodarcze. Wirydarz duży, zbliżony kształtem do kwadratu, utworzono przez wybudowanie równoległe do kościoła skrzydła północnego. Wirydarz mały przylegał do południowej ściany kościoła – w formie wydłużonego prostokąta. Pierwotnie klasztor posiadał wejście od zachodu, od strony ul. Jezuickiej, zaś kościół wejście na osi ul. Złotej. Do południowo-zachodniego naroża klasztoru przylegały nieistniejące dziś zabudowania gospodarcze, takie jak: szopa, chlew, browar, wozownia. Budynki zlokalizowane były wokół dużego podwórza ze studnią pośrodku. Zabudowania te oddzielone były od reszty terenu ogrodzeniem. Pozostała część parceli ciągnąca się w kierunku południowo-zachodnim była niezabudowana (il. 33) [Michoński 1980].

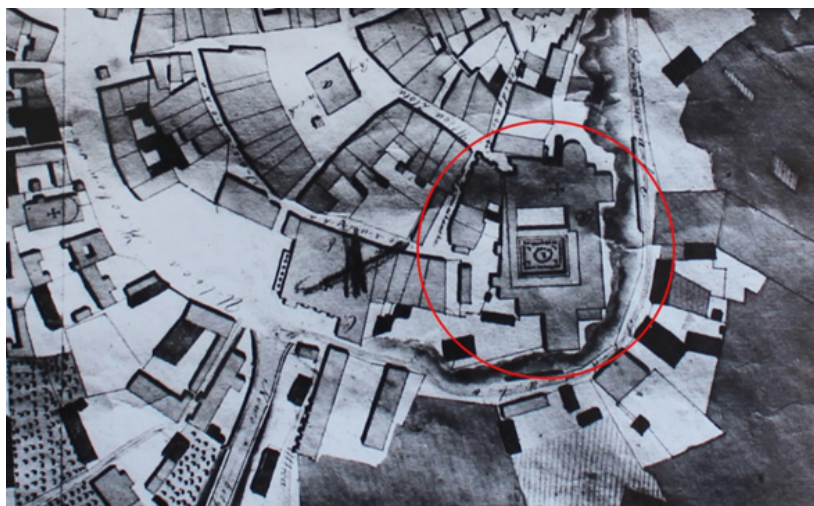
Trudnym okresem w działalności zakonu był XVI w., tj. czas reformacji. Znacznie spadła wówczas liczba zakonników, a klasztor doświadczył trudności finansowych. Z pomocą placówce przyszli wpływowi ofiarodawcy, m.in. Firlejowie. Ponowny jej rozwój związany był ze zmianami potrydenckimi. Od tego okresu obserwuje się znaczną rozbudowę obiektów klasztornych i rozszerzenie inicjatyw naukowych podejmowanych przez zakon. Do ważnych wydarzeń w historii klasztoru należało podpisanie aktu unii polsko-litewskiej. Ranga klasztoru lubelskiego wzrosła jeszcze bardziej w czasie zjazdów szlacheckich, odbywających się z okazji sesji trybunału. W klasztorze przechowywano w tym czasie księgi ziemskie i trybunałskie. Specjalne sklepione pomieszczenie wybudowano w tym celu w 1585 r.

Istotne wzmianki na temat rozbudowy klasztoru pochodzą z 1591 r., kiedy to przebudowano część pomieszczeń, w tym sklepione dormitorium. Szeregu prac miał podjąć się mistrz murarski Rudolf Negroni. Przywileje z 1618 r. i 1645 r. umożliwiły dominikanom

Il. 33. Klasztor Dominikanów schematycznie przedstawiony na planie Lublina z 1716 r. [C.V. d'Örken, *Plan de la ville et fauxbourgs de Lublin*, 1716, Wojewódzka Biblioteka Publiczna im. H. Łopacińskiego w Lublinie, Zbiór kartograficzny, sygn. 1/VI]

poszerzenie terytorium klasztoru i dalsze przedsięwzięcia budowlane. W 1618 r. burmistrz wraz z rajcami miasta wydał zezwolenie na rozbudowę budynków klasztornych aż do murów okalających wzniesienie, na którym ulokowano klasztor. Zespół powiększono wówczas o dwa dodatkowe skrzydła. Fundacja pod czwarte skrzydło założona została w 1670 r. Intensywne prace budowlane trwały do końca XVII w. Trudno jednak na

Il. 34. Zespół klasztorny oo. Dominikanów, fragm. planu miasta Lublina z ok. 1825 r. [oryg. nieznan, negatyw w Zbiorach Instytutu Sztuki PAN, sygn. 8440]

podstawie zachowanych dokumentów jednoznacznie stwierdzić, kiedy powstały klasztorne krużganki. Pierwsza wzmianka na ten temat pochodzi z 1656 r. Krużganki przy skrzydle zachodnim (a może także przy skrzydle dzielącym dwa wirydarze) istniały już w 1636 r. W tej fazie budowy powstały nie tylko budynki klasztorne, ale także część kaplic otaczających kościół. W szesnastym stuleciu w całości zrealizowano program wznoszenia klasztoru, w tym skrzydła północnego, zachodniego i południowego. Dalsza rozbudowa, lecz na znacznie mniejszą skalę, prowadzona była w XVIII w. Wykonano m.in. prace naprawcze dachu nad kościołem

i klasztorem, które spaliły się ponownie w 1739 r. [Michoński 1980, Tkaczyk 2012].

Nie są znane szczegóły dotyczące rozplanowania ogrodów, ich kompozycji. Jedyнным istniejącym przekazem kartograficznym dotyczącym aranżacji układów zieleni komponowanej jest plan miasta z ok. 1825 r. (il. 34). Na planie tym zaznaczono dwa wirydarze klasztorne, większy posiadał ogród o regularnej kompozycji. Jej podstawowe elementy tworzyła roślinność (prawdopodobnie krzewy) rozmieszczona na kształt okręgu oraz prostokąta powtarzającego kształt wirydarza. Centralny punkt ogrodu i jego narożniki podkreślono posadzonymi w tych miejscach drzewkami lub krzewami.

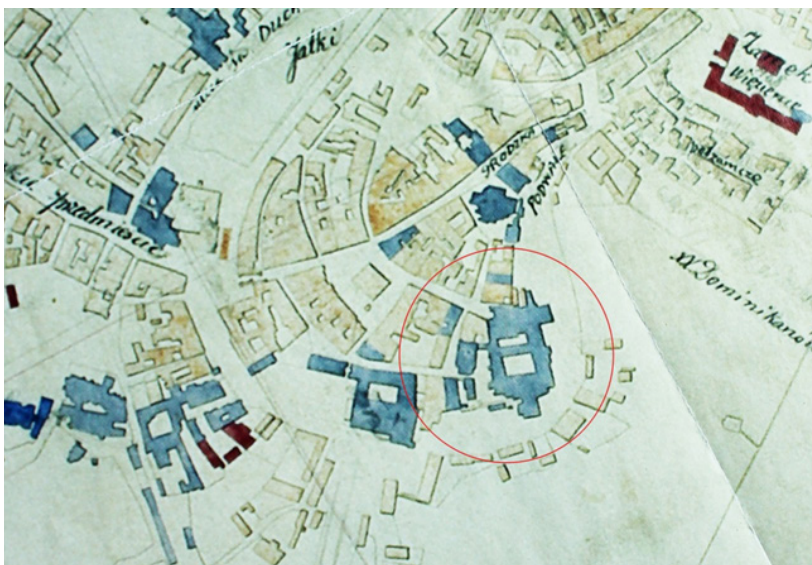
W końcu XVIII w. na skutek systematycznego uszczuplania się dochodów klasztoru pojawiły się pierwsze symptomy powolnego upadku. Wzmianki z 1808 r. informują o złym stanie klasztornych cel, zwłaszcza przeznaczonych dla nowicjuszy. W 1839 r. zakonnicy zostali zobowiązani do rozebrania części muru przy ul. Podwale ze względu na groźbę zawalenia się. Zabiegi o fundusze na remont kościoła i klasztoru czyniono u władz państwowych od 1852 r. Wymiany wymagał pokryty gontem dach na klasztorze, w którym panowało zawilgocenie. Pomimo opisywanych zniszczeń część pomieszczeń wynajęło wojsko. Prace przy restauracji obiektu rozpoczęto w 1853 r. Zmieniono otoczenie zespołu, likwidując m.in. jatki rzeźnicze przy kościele, wzniesiono dzwonnice oraz nowy przedsiemek kościoła. Restaurację kościoła i klasztoru ukończono w 1854 r., roboty brukarskie

trwały do 1857 r. [Michoński 1980]. W latach 1852–1854 rozebrano będący w złym stanie krużganek dochodzący do wejścia kościelnego (il. 35) [KE nr 361].

Po 1864 r. zakon pozbawiony został prawie wszystkich nieruchomości i zaliczony do tzw. klasztorów etatowych. W 1886 r. usunięto nielicznych już pozostających w klasztorze zakonników, gmach klasztorny został przejęty przez magistrat miasta Lublina, kościół zaś przez duchowieństwo diecezjalne. Nowe funkcje i związkująca się z biegiem lat liczba użytkowników doprowadziła do licznych zmian w obrębie wnętrza klasztornych i ich faktycznej parcelacji kompozycyjnej. Komisja wojskowa badająca stan pomieszczeń w latach 1893–1897 stwierdziła, że nie nadają się one do stacjonowania pułku ani na jego zaplecze gospodarcze. W 1900 r. pomieszczenia poddominikańskie w większości przeszły w posiadanie Towarzystwa Dobroczynności. Poczyniono wówczas starania o remont. Częściowa przebudowa obiektów klasztornych miała miejsce na początku XX w.

Podczas I wojny światowej ustępujące wojska rosyjskie zabrały dzwony kościelne i inne elementy z metali kolorowych [Michoński 1980]. Dominikanie powrócili do klasztoru dopiero w 1938 r., zajmując południową część budynku. W pozostałych pomieszczeniach ulokowane zostały Państwowy Dom Dziecka oraz Teatr Lalki i Aktora im. H.Ch. Andersena, urządzono także salę gimnastyczną. W latach 60. i 70. XX w. podjęto na szeroką skalę prace remontowe zespołu klasztornego. W połowie lat 80. do skrzydła południowego dobudowano od zachodu parterową przybudówkę [KE nr 361].

Nie ma wzmianek źródłowych, jakoby przy klasztorze funkcjonowały ogrody o użytkowym czy też ozdobnym charakterze, poza wspomnianymi ogrodami w wirydarzach, szczupłość miejsca w obrębie murów miejskich uniemożliwiała założenie przyklasztornego ogrodu. Teren, który nie był zajęty przez budynki, pełnił funkcje gospodarcze, stanowiąc zaplecze dla browaru i chlewni.

Il. 35. Zespół klasztorny oo. Dominikanów na planie Lublina B. Maciejowskiego z 1866 r. (wykonanym na podstawie planu z 1836 r.) [Archiwum Państwowe w Radomiu, Zbiór Kartograficzny Zarządu Dóbr Państwowych, Gubernia Lubelska, sygn. 35]

Il. 36. Widok na wnętrze wirydarza wielkiego w klasztorze oo. Dominikanów w Lublinie [fot. S. Malawski 2019]

Il. 37. Klasztor oo. Dominikanów w Lublinie, widok na wirydarz mniejszy [fot. S. Malawski 2019]

Aktualne zasoby

W 2011 r. przeprowadzono prace związane z nową aranżacją wirydarzy i dziedzińców oraz remont budynku klasztorowego [KE nr 361]. Prace remontowe i rewaloryzacyjne toczone przy zabudowaniach klasztorowych i kościele objęły także tereny przyległe, w tym obszar dawnego podwórza gospodarczego i obydwu wirydarzy. Ich powierzchnia została częściowo utwardzona z użyciem kostki granitowej i płyt granitowych. Pojawiły się także nowe nasadzenia roślinne. Większy wirydarz zaadaptowany został do nowych funkcji i potrzeb (okazjonalny plac parkingowy), a jego powierzchnię w większo-

ści utwardzono (il. 36). Utrzymano co prawda elementy roślinne w postaci geometrycznej kompozycji w narożach wirydarza i przy figurze Maryi, jednak zastosowano gatunki roślin, które nie są związane z tradycją ani symboliką ogrodów klasztorowych, m.in. klony pospolite (*Acer platanoides*) w odmianie 'Globosum' i irgę lśniącą (*Cotoneaster lucidus*). W sposób znacznie wierniejszy tradycji miejsca utrzymany został wirydarz mniejszy, w którym zachowano cis pospolity (*Taxus baccata*), uzupełniąc wystrój rabaty o żywopłotowe obwódki z bukszpanu (*Buxus sempervirens*). Ściany otaczających wirydarz zabudowań klasztorowych porasta winobluszcz trójklapowy (*Parthenocissus tricuspidata*), który, jak wynika z analizy historycznych fotografii, porastał wirydarz także przed rozpoczęciem prac remontowych (il. 37).

Działania budowlane objęły również teren przylegający do zabudowań klasztorowych od strony południowej. Obszar ten, obejmujący szczyt i skarpe wzgórza staromiejskiego, został częściowo utwardzony nawierzchnią brukową (il. 38). Zachowano jednak kilka okazałych lip drobnolistnych (*Tilia cordata*). Obecnie teren wyposażony w ławki pełni funkcję tarasu widokowego, skąd oglądać można panoramę części miasta położonej u podnóża skarpy.

Klasztor zakonu dominikanów jest najstarszą lubelską placówką zakonną. W porównaniu z innymi lubelskimi zespołami klasztorowymi

stanowi dobrze wykształcony kompleks. Jednym z jego najcenniejszych elementów jest w pełni zamknięty, obszerny wirydarz. Równocześnie dominikański wirydarz stanowi nieliczny obiekt tego typu, dla którego zachowały się źródła kartograficzne dotyczące jego rozplanowania kompozycyjnego.

Posiadana wiedza otwiera drogę do przyszłych działań rewaloryzacyjnych, które w założeniach będą zarówno nawiązywać do tradycji miejsca, jak i odwoływać się do tradycyjnego doboru roślinności. W chwili obecnej potencjał dominikańskiego wirydarza jako przykładu wzorcowego wirydarza klasztornego pozostaje niewykorzystany.

II. 38. Otoczenie klasztoru oo. Dominikanów w Lublinie [fot. S. Malawski 2019]

2. Klasztor Zakonu Najświętszego Zbawiciela Świętej Brygidy (Brygidek)

Klasztor Brygidek położony jest w centrum Lublina, w dzielnicy Śródmieście, na południowy zachód od Starego Miasta. Kościół wraz z zabudowaniami klasztorowymi współtworzy południową pierzeję ul. Prezydenta Gabriela Narutowicza (niegdyś ul. Panny Marii, następnie ul. Namiestnika). Otoczony murem ogród przyklasztorny przylega do klasztoru od strony południowej. Południowo-zachodnią granicę posesji wyznaczają ul. Siostry Bożeny Szerwentke i równoległa do niej ul. Dolna Panny Marii, która oddziela zespół pobrygidkowski od ogrodów pobernardyńskich.

Il. 39. Lokalizacja dawnego klasztoru Brygidek na tle współczesnej zabudowy Lublina [zdj. satelitarne, Google Maps 2020]

Działki nr: 066301_1.0034.AR_6.14/1; 066301_1.0034.AR_6.15/1
Powierzchnia całkowita: ok. 280,6 a
Wpis do rejestru zabytków: nr A/248
Zespół pobrygidkowski: kościół pobrygidkowski pw. Wniebowzięcia NMP Zwycięskiej z wyposażeniem w zabytki ruchome, klasztor, obszar dawnego ogrodu zakonnego z murem obronnym opasującym teren dawnego klasztoru i tzw. basztą wodną.

Rys historyczny i ewolucja układu

Lubelski Zakon Najświętszego Zbawiciela zw. brygidkami – od imienia założycielki św. Brygidy Szwedzkiej – był jednym z dziewięciu klasztorów, które po soborze trydenckim funkcjonowały na ziemiach polskich. Zakonnice i zakonnicy sprowadzeni zostali do Lublina z Gdańska. Tutejszy klasztor był jednym z pierwszych w Polsce, wcześniejsze fundacje znamy tylko z Gdańska i Elbląga.

Obok domów w Brześciu Litewskim, Gdańsku, Grodnie, Lipiu k. Warszawy, Lwowie, Łucku, Samborze i Sokalu ważne miejsce zajmował konwent lubelski [Marczewski 2011]. Jego powstanie wiązało się bowiem z osobą króla Władysława Jagiełły – było wotum dzięk–

czynnym za zwycięstwo pod Grunwaldem. Według miejscowych podań przy wznoszeniu kościoła i budynków klasztornych pracować mieli jeńcy krzyżaccy [Kobierzycki 1901].

Wybór Zakonu św. Brygidy nie był przypadkowy, bowiem XIV-wieczna szwedzka mistyczka miała przewidzieć klęskę Krzyżaków. Ponadto funkcjonujący na przestrzeni czterech wieków klasztor (od początku XV do początku XIX w.) przez przeszło 150 lat był jedyną żeńską placówką klauzurową na obszarze rozciągającym się od środkowego biegu Wisły po wschodnie granice ziem polskich i litewskich. Z istnieniem klasztoru wiąże się także fenomen połączenia w ramach jednej placówki zakonnej dwóch domów przeznaczonych odpowiednio dla kobiet i mężczyzn [Marczewski 2011]. Na potrzeby fundacji nowego klasztoru wykorzystano położoną na przedmieściach Lublina, a wzniesioną już w 1396 r. kaplicę pw. Najświętszej Marii Panny i św. Barbary wraz z przyległymi gruntami [Zieliński 1878, Marczewski 2011].

13 listopada 1412 r. na prośbę króla i za zgodą rajców miejskich ówczesny probierz świątyni – ks. Marcin zrzekł się kaplicy na rzecz przybyłego ze Szwecji prokuratora zakonu Jana Hoelwassera. Po licznych perturbacjach związanych z formalnym funkcjonowaniem zakonu (dotyczyły one głównie nakazanych przez św. Brygidę wspólnot podwójnych stojących w konflikcie z wydanym w 1422 r. papieskim zakazem zakładania klasztorów podwójnych) oraz problemach z zasiedleniem placówki, już ok. 1420 r. nowy kościół zakonny pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny Zwycięskiej oraz pomieszczenia klasztorne były gotowe. Królewski dokument fundacyjny wydany został 1 kwietnia 1426 r. Uposażenie klasztoru obejmowało wówczas półtora łanu ziemi z zabudowaniami i ogrodami oraz inne grunty w okolicznych wsiach, jak również stałe dotacje pieniężne i inne świadczenia.

Położony na południowo-zachodnim przedmieściu Lublina klasztor, podobnie jak wzniesiona przy nim orientowana gotycka świątynia, zbudowany został z cegły i wapienia. Kościołowi nadano charakter kościoła halowego o dwóch niesymetrycznych, trójprzęsłowych nawach. W połowie XV w. fasada kościoła zwieńczona została schodkowo-sterczynowym szczytem (il. 40). Kilkunastoletni proces organizacji klasztoru zakończył wydany w 1432 r. drugi dokument fundacyjny. Powtórzył on dotychczasową funkcję placówki, nadawał jednak dodatkowe dobra. Trudno dziś jednoznacznie określić kształt kompleksu klasztorowego z pierwszych wieków jego funkcjonowania. Jedno

Il. 40. Widok na ul. Namiestnika (obecnie ul. Prezydenta Gabriela Narutowicza) i kościół pobrygidkowski [litografia wg rysunku A. Lerue z ok. 1857 r., reprodukcja: tenże 1857]

Il. 41. Kościół Najświętszej Marii Panny Zwycięskiej (*T[emplum] B[eatae] Mariae Virginis*) [fragm. panoramy miasta A. Hogenberga z 1618 r., Muzeum Narodowe w Lublinie, sygn. S/G/271/ML]

z najstarszych przedstawień kościoła utrwalone zostało na panoramie Hogenberga z 1618 r. (il. 41).

Zasady codziennego funkcjonowania wspólnoty podyktowane były regułą św. Augustyna oraz wskazaniemi św. Brygidy, znanymi jako reguła Najświętszego Zbawiciela. Zgodnie z ich postanowieniami męska część zakonu liczyć miała 25 członków (13 kapłanów, 4 diakonów i 8 braci laików), żeńska natomiast 60 sióstr. Proporcje te wynikały z mistycznej interpretacji świętej, wg której 13 kapłanów stanowiło odpowiednik 12 apostołów wraz ze św. Pawłem, 4 diakonów symbolizowało 4 doktorów Kościoła. Ci ostatni wraz z braćmi laikami i siostrami zakonnymi stanowić mieli odpowiednik 72 uczniów Pańskich, o których mówi

Il. 42. Plan placów należących do jurysdykcyi panien brygidek w mieście Lublinie z 1828 r. [przerys R. Jarugi z 1862 r., Archiwum WUOZ w Lublinie, sygn. 5279, fot. S. Malawski 2019]

Ewangelia św. Łukasza. W klasztorze ściśle przestrzegano klauzury oraz milczenia określonego szczegółowo co do czasu i miejsca jego obowiązywania. Siostry i bracia laicy mieli także obowiązek pracy fizycznej [Marczewski 2011]. Kompleks klasztorny otoczony był rozległymi ogrodami na przedmieściach Lublina (il. 42). Przy klasztorze siostry utrzymywały także szkołę żeńską, która z czasem stała się „pierwszorzędnym zakładem naukowym” w mieście [Ronikierowa 1901]. Epoka reformacji i związany z nią kryzys powołań charakteryzujący połowę XVI w. odmienił sytuację lubelskiego klasztoru. Pomiędzy 1558 a 1569 r. na trwałe zanikła męska wspólnota klasztoru.

Odnowa klasztoru i zakrojone na szeroką skalę prace budowlane miały miejsce w końcu XVI w. Przystąpiono wówczas do wznoszenia nowego budynku klasztornego, zaplanowanego jako budowla czteroboczna z wirydarzem. Na początku XVII w. ówczesna ksieni wystawiła murowaną wieżę dzwoniczą przylegającą od strony północnej do korpusu kościoła. W połowie XVII w. wzniesiono stosowny mur otaczający część klauzurową. Powstałe wówczas ogrodzenie było następnie kilkakrotnie modyfikowane [Marczewski 2011]. Jednym z pierwszych planów ilustrujących (choć w dużym uproszczeniu) układ przestrzenny

i zasięg terytorialny ogrodów jest plan Lublina z 1716 r. autorstwa C.V. d'Örkena, jest to zarazem najstarszy dokument planistyczny ilustrujący przestrzenną dyspozycję kompleksu klasztornego w początkach XVIII w. (il. 43).

Czarne karty w historii lubelskich brygidek zapisały wydarzenia związane z powstaniami kozackimi, wojną z Rosją i Szwecją. W obliczu ciągłych napaści i rabunków dokonywanych przez Kozaków, a także wojska Rakoczego w 1648 r., siostry zmuszone były do ucieczki. W 1655 r. klasztor zajęli i spustoszyli Szwedzi [Zieliński 1878]. Brygidki powróciły do Lublina w 1660 r., jednak przypadało to na okres panującej w mieście i okolicach epidemii dżumy (1708–1711), stąd też zmuszone zostały ponownie opuścić mury klasztoru. Stabilizacja życia zakonnego nastąpiła dopiero w latach 30. XVIII w. Wkrótce jednak na skutek utraty znacznej części dotychczasowych dochodów, a następnie rozbiorów i upadku państwowości niekorzystna sytuacja klasztoru uległa pogłębieniu. Choć zakon ominęły kasaty józefińskie, to ograniczenia nałożone przez władze Księstwa Warszawskiego spowodowały brak nowych przyjęć. Kres funkcjonowania lubelskiego zakonu brygidek nastąpił w czasach utworzonego w 1815 r. a pozostającego we władaniu Rosji Królestwa Polskiego. Na mocy dekretu abpa Franciszka Skarbek-Malczewskiego z 1819 r. lubelski zakon Najświętszego Zbawiciela został rozwiązany. Pozostałym siostrom pozwolono przebywać w budynku klasztornym, do którego w 1835 r. przeniesiono siostry z Zakonu Nawiedzenia Najświętszej Maryi Panny (wizytki). Pozostające dożywotnio w murach klasztoru brygidki mogły korzystać z przyznanego im fragmentu ogrodu. Ostatnia z brygidek wybrana także księżną zmarła w 1870 r., kończąc tym samym dzieje lubelskiego klasztoru Zakonu Najświętszego Zbawiciela [Marczewski 2011].

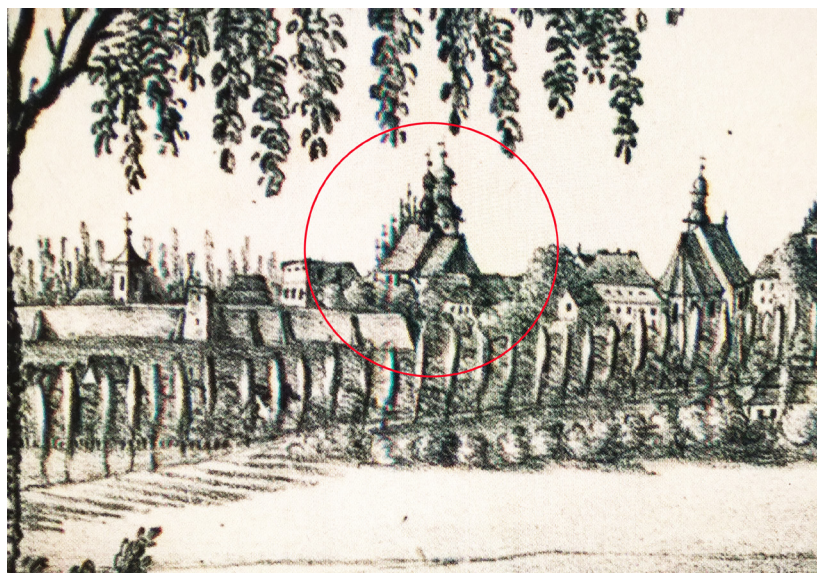
Il. 43. Klasztor Brygidek na planie Lublina z 1716 r. [C.V. d'Örken, *Plan de la ville et fauxbourgs de Lublin*, Wojewódzka Biblioteka Publiczna im. H. Łopacińskiego w Lublinie, Zbiór kartograficzny, sygn. 1/VI]

Il. 44. Zasięg terytorialny kompleksu klasztorno-ogrodowego brygidek w Lublinie na planie miasta S.J.N. Łęckiego z 1783 r. [fragm. kopii z 1852 r., Archiwum Państwowe w Lublinie, sygn. 3]

Il. 45. Założenie klasztorne brygidek [K.F. Kozłowski, *Plan miasta Lublina*, ok. 1921 r., odrys z planu F. Bieczyńskiego z 1829 r., Archiwum Państwowe w Lublinie, Plany miasta Lublina, sygn. 318]

Il. 46. Widok na kościół pobrygidkowski od strony południowej (w centrum) [fragm. panoramy Lublina P.E. Hackerta z ok. 1840 r., Biblioteka Narodowa w Warszawie, sygn. G.4044/III]

Od czasów budowy zespołu klasztornego w jego skład wchodziły ogrody. Otoczony murem ogród przylegał do kompleksu zabudowań klasztornych od strony południowej i ciągnął się w kierunku zachodnim. Na podstawie analiz zachowanych historycznych materiałów ikonograficznych i kartograficznych wnioskować można, że na przestrzeni wieków ich zasięg terytorialny nie uległ znaczącym zmianom.

Nie są znane szczegółowe opisy dotyczące przyklasztornego ogrodu klauzurowego. Wiadomym jest, że w ich skład wchodziły sady, ogrody warzywne i kwiatowe.

Pewne informacje odczytać można z planów Lublina autorstwa Łęckiego z 1783 r. (il. 44) i Kozłowskiego z ok. 1821 r. (il. 45). Na obydwu planach widoczny jest obsadzony drzewami ogród użytkowy. Jego półkolisty kształt od strony południowej podyktowany był ukształtowaniem terenu, a dokładniej linią przebiegu korony skarpy, wznoszącej się nad doliną Bystrzycy. W przeszłości do podnóża skarpy dochodziły wody Wielkiego Stawu Królewskiego.

Informacji na temat kompozycji ogrodu dostarcza również wspomniany plan Bieczyńskiego (1829), na którym przedstawiono ogród o układzie osiowym, kwaterowym, w którym poszczególne kwatery obsadzone zostały drzewami. Drzewa podkreślają także przebieg głównych ciągów komunikacyjnych.

Zarys tej kompozycji widoczny jest w ogrodzie do dnia dzisiejszego (il. 46). Otoczony murami ogród z wysokimi drzewami zilustrowany został także na widokach panora-

micznych miasta z 1826 r. i 1840 r. (il. 46 i 47). Otaczający ogród mur pełnił zarazem funkcję muru oporowego zabezpieczającego koronę skarpy. Teren ogrodów został pomniejszony (od strony wschodniej) dopiero w XX w., kiedy to wzniesiono oficynę przy ul. Narutowicza i łączący ją z klasztorem pawilon. Dawne ogrody zostały częściowo zajęte także na potrzeby rozbudowującej się Biblioteki Publicznej im. H. Łopacińskiego. Obecnie ogród oraz klasztor należą do ss. Urszulanek Unii Rzymskiej, które kontynuują tradycje użytkowo-dekoracyjnego ogrodu klasztorowego zapoczątkowane przez brygidki.

Il. 47. Widok na zabudowania klasztorne, kościół i ogród brygidkowski w 1826 r. [fragm. obrazu F. Dombecka *Wjazd generała Zajączka do Lublina w 1826 r.*, Urząd Miasta Lublin]

Aktualne zasoby

Lubelski klasztor Sióstr Urszulanek Unii Rzymskiej (pobrygidkowski) jest jednym z nielicznych założeń klasztornych Lublina, przy którym funkcjonuje ogród klasztorny w tradycyjnej formie i użytkowaniu. Urszulanki kontynuują zapoczątkowaną przez brygidki, a podtrzymywaną także przez wizytki tradycję uprawy roślin ozdobnych i użytkowych (il. 48–51).

Przy klasztorze znajduje się także ogród w wirydarzu (il. 52) o geometrycznej kompozycji wyznaczonej przez centralną, obwiedzioną bukszpanowym żywopłotem alejkę, dzielącą jego przestrzeń na dwie symetryczne kwatery pokryte trawnikiem. Rosną na nich drzewa i krzewy ozdobne. Na uwagę zasługują tu szczególnie krzewiaste cisy pospolite (*Taxus baccata*) oraz dwa okazałe jesiony wyniosłe (*Fraxinus excelsior*) w odmianie 'Pendula' (il. 53).

W zwartym kompleksie zabudowań klasztornych siostry utrzymują wielogatunkowe rabaty kwiatowe z roślin wieloletnich i sezonowych. Na uwagę zasługuje obszerny, obwiedziony murem ogród zajmujący południową część parceli klasztornej. Pomimo że część uprawna została pomniejszona o teren, na którym urządzono m.in. boiska i murawy rekreacyjne na potrzeby prowadzonej przez siostry zakonne szkoły podstawowej, pozostała część ogrodu

Il. 48. Kościół NMP Zwycięskiej w Lublinie [fot. S. Maławski 2019]

II. 49. Niewielki ogród ozdobny przy kościele NMP Zwycięskiej widziany od strony wschodniej [fot. S. Malawski 2019]

II. 50. Widok na klasztor ss. Urszulanek, na pierwszym planie pomnik J. Kochanowskiego [fot. S. Malawski 2019]

II. 51. Rabata kwiatowa z kapliczką św. Józefa przy południowym skrzydle klasztoru [fot. S. Malawski 2020]

Il. 52. Widok na ogród
w wirydarzu klasztoru
ss. Urszulanek
[fot. S. Malawski 2019]

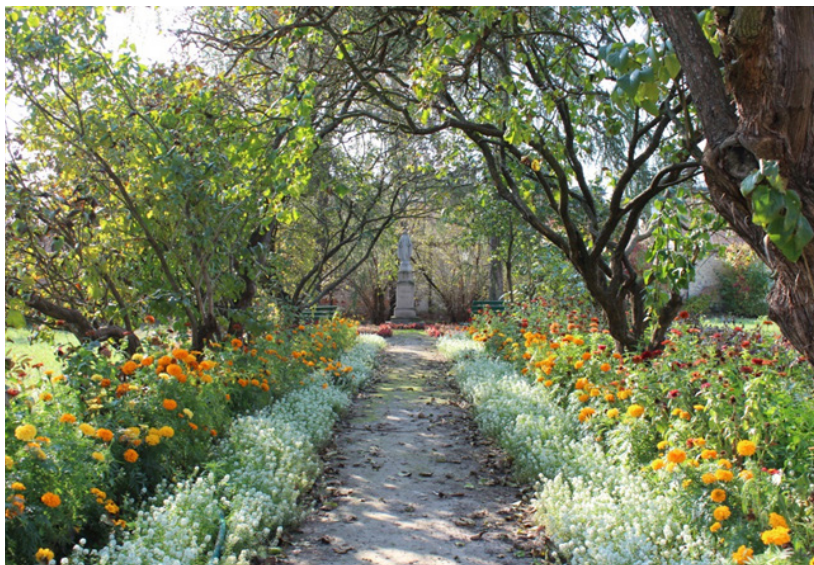
Il. 53. Widok na ogród
w klasztornym wirydarzu,
w tle dwa jesiony wyniosłe
odm. 'Pendula'
[fot. S. Malawski 2019]

zachowała swą pierwotną ozdobno-użytkowo-kontemplacyjną funkcję. Teren o regularnym rozplanowaniu i osiowym układzie dróg zajęty jest przez ogrody użytkowe i kwiatowe. Główną oś kompozycyjną podkreśla aleja spacerowa obrzeżona różanymi rabatami (il. 54).

Ponadto w ogrodzie zachowały się dwie z czterech pomnikowych lip drobnolistnych, akcentujących skrzyżowanie głównej osi kompozycyjnej z osią boczną. Zamknięcie kompozycyjne i widokowe stanowi kamienna figura Najświętszej Marii Panny z urządzonym wokół miejscem kontemplacyjnym (il. 55). W ogrodzie użytkowym rośliny uprawiane są na zagonach warzywnych i w skrzyniach inspektowych

Il. 54. Widok na główną aleję w ogrodzie [fot. S. Malawski 2020]

Il. 55. Figura Najświętszej Marii Panny na zamknięciu głównej osi ogrodu klasztornego [fot. S. Malawski 2019]

(il. 56 i 57). W dalszej części ogrodu znajdują się sady i pastwisko do wypasu zwierząt (il. 58 i 59).

Pomimo iż otaczająca kompleks klasztorny współczesna zabudowa agresywnie wnika przez mury do ogrodu od strony północnej i zachodniej, a dla ochrony krajobrazu z założenia należałoby dążyć do ekranowania tych fragmentów zielenią, to w chwili obecnej jest to najlepiej utrzymany ogród klasztorny Lublina.

Il. 56. Ogrody użytkowe przy lubelskim klasztorze ss. Urszulanek, widok w kierunku północnym [fot. S. Malawski 2020]

II. 57. Ogrody użytkowe lubelskich urszulanek, widok w kierunku południowo-wschodnim [fot. S. Malawski 2020]

II. 58. Sad klasztorny ss. urszulanek [fot. S. Malawski 2020]

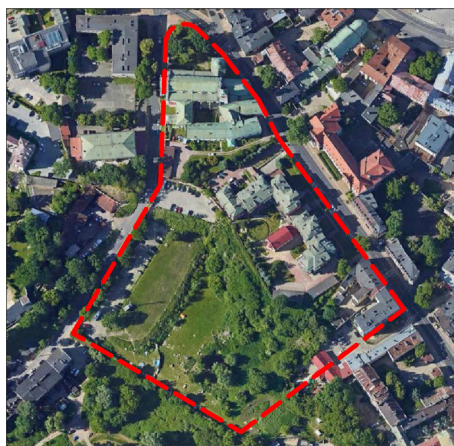

II. 59. Widok na sad w ogrodzie klasztornym ss. urszulanek [fot. S. Malawski 2019]

3. Klasztor Zakonu Braci Mniejszych w Polsce Prowincji Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny (Bernardynów)

Zespół klasztorny pobernardyński zlokalizowany jest w śródmieściu Lublina, na południowy zachód od Starego Miasta, na skraju skarpy wznoszącej się nad doliną Bystrzycy. Zabudowa klasztorna przylega od południa do budynku orientowanego kościoła. Od północy do kościoła przylega skwer (dawny cmentarz), od południa zaś parcela pobernardyńskich ogrodów, rozciągająca się do skraju skarpy. Obecnie zespół mieści się w południowej pierzei pl. Wolności.

Il. 60. Lokalizacja dawnego klasztoru Bernardynów na tle współczesnej zabudowy Lublina [zdj. satelitarne, Google Maps 2020]

Działki nr: 066301_1.0034.AR_6.40/2; 066301_1.0034.AR_6.40/1; 066301_1.0034.AR_6.41/2

Powierzchnia całkowita: ok. 344 a

Wpis do rejestru zabytków: nr A/221

Zakres wpisu do rejestru zabytków: zespół pobernardyński (kościół pw. Nawrócenia św. Pawła z wyposażeniem w zabytki ruchome, dawny klasztor, drzewostan w obrębie cmentarza kościelnego, ogrodzenie posesji kościelnej).

Rys historyczny i ewolucja układu

Historia lubelskiego zakonu oo. bernardynów sięga lat 1459–1461, kiedy to mieszczenie lubelscy Jakub Kwanta i Maciej Kuninoga za pozwoleniem króla Kazimierza Jagiellończyka i wikariusza prowincji Gabriela z Werony przekazali swoje podmiejskie ogrody pod lokację klasztoru, budowę kościoła oraz założenie ogrodu przyklasztornego. Bernardyni związani byli ze środowiskiem mieszczańskim, to z nich wywodzili się bracia i dobroczyńcy zakonu [Teodorowicz-Czerepińska 1971b, Szulc 2014]. W chwili powstania klasztor położony był poza miastem, na przedmieściu objętym od XVI w. jurysdykcją pp. brygidek. Po przejęciu

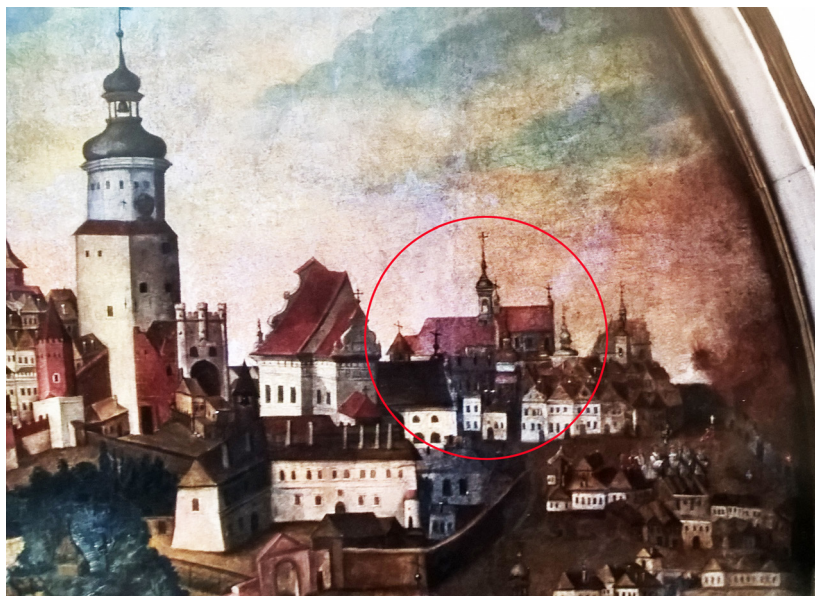
gruntów zakon wystawił początkowo klasztor drewniany. Zabudowania te spłonęły jednak w 1469 r. Wzniesiony w 1460 r. kościół był już prawdopodobnie murowany. Według J. Kowalczyka [1957] była to zabudowa typu otwartego, drewniana lub w konstrukcji szachulcowej. Po kolejnym pożarze (miał on miejsce w 1557 r.) rozpoczęto wznoszenie budynku murowanego. W 1523 r. wydano także pozwolenie na budowę murów obronnych. Z zabudowań klasztornych najwcześniej powstało wschodnie skrzydło klasztoru. Dalsze prace nad rozbudową kompleksu prowadzone były w drugiej połowie XVI w. W latach 1557–1569 powstały skrzydła południowe i zachodnie zbudowane wokół wirydarza. Stosunkowo mały wirydarz posiadał arkadowe krużganki zewnętrzne nakryte pulpitowym dachem (rozebrane w 1890 r.). Z uwagi na szczupłość miejsca prawdopodobnie pełnił funkcje podwórza lub znajdował się tam niewielki akcent roślinny. Skrzydła klasztorne rozmieszczone wokół wirydarza na kształt podkowy przylegały do południowej ściany kościoła. Skrzydło wschodnie posiadało dwa alkierze. Skrzydło zachodnie i wschodnie połączono łącznikiem wzdłuż północnej ściany kościoła [Teodorowicz-Czerepińska 1971].

Jednym z ważniejszych wydarzeń z historii kościoła i klasztoru było nabożeństwo dziękczynne, które odbyło się w tutejszym kościele po podpisaniu unii polsko-litewskiej w 1569 r. [Teodorowicz-Czerepińska 1971]. Wydzielony płotem ogród kwiatowo-warzywny rozciągał się przy południowym skrzydle klasztoru. Teren ogrodów powiększył się znacząco w XVI w. na skutek ustąpienia wód Wielkiego Stawu Królewskiego. Tereny leżące pod skarpą należące do Mikołaja Firleja wydzierżawione zostały wówczas bernardynom (il. 61). Z biegiem lat ta forma użytkowania ogrodu nabrała charakteru własności.

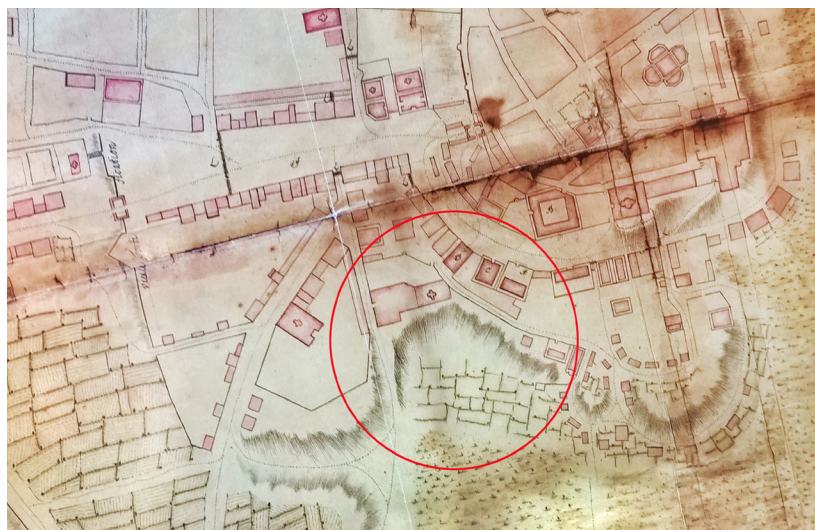
W końcu XVI w. w ogrodzie górnym wzniesiono oficynę (przebudowaną w 1707 r.). W 1789 r. wirydarz został wybrukowany, założono także rynsztoki odprowadzające wodę opadową [Teodorowicz-Czerepińska 1971]. Pewnych informacji o klasztorным ogrodzie dostarcza także *Wykaz zabudowań kościelnych i klasztornych XX. Bernardynów w Lublinie oddanych pod nadzór władzy Duchownej – w Lublinie 2 lutego 1865 r.* [Teodorowicz-Czerepińska 1971]. Informuje on o znajdującej się tam murowanej, krytej gontem stodole, położonym pośrodku ogrodu, murowanym, także pokrytym gontem domu dla ogrodnika oraz murowanym „Trepheusie” (tj. szklarni) z 1864 r. (ta kryta deskami budowla posiadała wymiary: 12 łokci warszawskich długości, 6 szerokości i 3,5 wysokości). Inwentarz wspomina także o 12 skrzyniach i 40 oknach inspek-

Il. 61. Zespół klasztorny Bernardynów (*T[emplum] S[ancti] Pauli*) [fragm. panoramy Lublina A. Hogenberga z 1618 r., Muzeum Narodowe w Lublinie, sygn. S/G/271/ML]

Il. 62. Kościół klasztorny oo. Bernardynów widziany od strony północnej [fragm. obrazu *Pożar miasta Lublina w 1719 r.*, autor nieznan, kościół oo. Dominikanów pw. św. Stanisława BM w Lublinie]

Il. 63. Plan sytuacyjny klasztoru oo. Bernardynów, fragm. planu Lublina [C.V. d'Örken, *Plan de la ville ex fayxbourgs de Lublin*, 1716, Wojewódzka Biblioteka Publiczna im. H. Łopacińskiego w Lublinie, Zbiór kartograficzny, sygn. 1/VI]

towych, „nadto ogród obszerny do klasztoru należący” [Teodorowicz-Czerepińska 1971]. Zachowane źródła ikonograficzne nie dokumentują wyglądu ogrodu przyległego do klasztoru od strony północnej w opisywanym okresie. Kościół został przedstawiony na obrazie *Pożar miasta Lublina z ok. 1719 r.* (il. 62).

Znaczące prace związane z rozbudową i remontem klasztoru miały miejsce w latach 1602–1607 oraz w 1633 r. [Teodorowicz-Czerepińska 1971]. Od XVIII w., kiedy poziom wody w Wielkim Stawie Królewskim zaczął się obniżać, odsłaniając grunty u podnóża skarpy, stosunkowo niewielki dotychczas teren ogrodów klasztornych uległ powiększeniu. Zieleń towarzysząca zabudowaniom klasztorным, ograniczająca się do tej pory do wąskiego pasma na szczycie skarpy od strony południowej i cmentarza przykościelnego od strony północnej, wzbogacona została o ogrody użytkowe zakładane u podnóża skarpy. Stan ten dobrze dokumentuje plan miasta z 1716 r. – tzw. plan d'Örkena (il. 63).

Właściwy ogród klasztorny znajdował się jednak na szczycie skarpy i przylegał do budynku klasztorного od strony południowo-wschodniej, ciągnąc się wzdłuż ul. Bernardyńskiej. Istnienie w tym miejscu ogrodów potwierdza staloryt z 1774 r., na którym zaobserwować można ogrodzony drewnianym dylami ogród przyległy do

zabudowań klasztornych od strony południowej (il. 64).

Ogród ten, rozciągający się wzdłuż ul. Bernardyńskiej, zilustrowany został także na tzw. planie Łęckiego z 1783 r. (il. 65). Przedstawia on dość regularny ogrodzony teren

II. 64. Klasztor oo. Bernardynów
[J. Maszewski, *Lublin, Vera Effigies
Imaginis S. Antonii Thaumaturgi
in Ecclesia Lublinensis Ord(ini)s
Minorum S. Francisci Observantui
Miraculis Com(m)enda*, staloryt, 1774,
Muzeum Narodowe w Lublinie,
nr inw. ML/H/1565]

II. 65. Klasztor oo. Bernardynów
z zaznaczonymi ogrodami klasztorными
[fragm. mapy F. Bieczyńskiego
z 1852 r. (stworzonej wg planu J. Łęckiego
z 1783 r.), Archiwum Państwowe
w Lublinie, Akta miasta Lublina, Plany
miasta Lublina, sygn. 3]

II. 66. Zespół klasztorny pobernardyński
widziany od strony południowej
[fragm. obrazu F. Dombecka *Wjazd
generała Zajączka do Lublina w 1826 r.*,
Urząd Miasta Lublin]

Il. 67. Klasztor oo. Bernardynów widziany od strony południowo-wschodniej [fragm. panoramy Lublina P.E. Hackerta z ok. 1840 r., Biblioteka Narodowa w Warszawie, sygn. G.4044/III]

Il. 68. Widok na kościół i klasztor pobernardyński oraz teren ogrodów klasztornych [rys. A. Gierymski 1882, reprodukcja za: „Kłosy” 1882, t. 35, nr 907, s. 312]

obsadzony roślinnością wysoką. Obecność w tym miejscu ogrodu obejmującego najprawdopodobniej także sad potwierdza również widok panoramiczny Lublina od strony południowej uwieczniony na obrazie *Wjazd Generała Zajączka do Lublina* z 1826 r. (il. 66), widok panoramiczny Lublina P.E. Hackerta z 1840 r. (il. 67) oraz rysunek A. Gierymskiego z 1882 r. (il. 68), na którym przedstawiono znajdujący się w tym samym miejscu, ogrodzony płotem ogród z drzewami i domem (prawdopodobnie domem ogrodnika, o którym wspomina inwentarz z 1865 r.).

Część ogrodu od strony północnej, zajętej wcześniej przez cmentarz urządzona została w formie komponowanego zieleńca. Założona została zapewne pod koniec XIX w. lub na początku XX w., gdyż na litografii A. Lerue z 1852 r. teren ten występuje jeszcze w postaci murawy z nielicznymi krzewami (il. 69). Zieleńiec ten dokumentuje także plan L.L. Tosia z 1892 r. (il. 70). Ogród w postaci urządzonego zieleńca przedstawiony został na fotografii wykonanej z wieży ciśnien z początków XX w. (il. 71).

Względnie stabilna sytuacja materialna wspólnoty zaczęła pogarszać się w końcu XVIII w. W 1819 r. z powodu złego stanu technicznego budynków klasztor przeznaczony został do rozbiórki. Dzięki interwencji bpa Wojciecha Skarszewskiego

udało się jednak uniknąć wyburzenia. Kompleks poddany został niezbędnym pracom remontowym, podczas których naprawiono i orynnowano dach. Prace remontowe trwały do 1827 r (il. 72). Miały one jednak zapewne charakter doraźny, gdyż w 1856 r. powołano społeczny komitet restauracji kościoła i klasztoru. Pokrycie dachu zmieniono z gontu na dachówkę „holenderkę”. Zakonnicy jednak niedługo cieszyli się z wyremontowanego

obiektu. Klasztor skasowany został w 1864 r. Z tego też roku pochodzi protokół raportujący ukończenie remontu. Ukazem pokasacyjnym z 1867 r. nastąpił podział nieruchomości. Kościół i wschodnie skrzydło klasztoru pozostało pod opieką dwóch zakonników. W skrzydłach południowym i zachodnim ulokowane zostały koszary żandarmerii rosyjskiej. Środkową część od strony ul. Bernardyńskiej wraz z budynkami gospodarczymi i oficyną mieszkalną przejęło Towarzystwo Dobroczynności z przeznaczeniem na ochronkę dla sierot. Natomiast skrajną południową część przejęła Gmina Miejska. Jednocześnie (tj. od ok. 1877 r.) podejmowane były zabiegi o przekazanie obiektu klasztornej parafii. W 1884 r. bp Kazimierz Józef Wnorowski utworzył tu parafię pw. Nawrócenia św. Pawła Apostoła. Akt przekazania parafii wschodniego skrzydła klasztoru pochodzi z 1918 r. Całość budynku klasztornego przekazano cztery lata później. W procesie o rewindykację całej nieruchomości parafia nabyła prawo do niemal całej parceli z wyjątkiem jej południowego skraju oddanego Gminie Miejskiej. W 1903 r. nastąpiła przebudowa fasady kościoła i obniżenie dachu, a w 1931 r. nadbudowano drugą kondygnację nad skrzydłem wschodnim i alkierzem [Teodorowicz-Czerepińska 1971].

W 1995 r. cały teren ogrodzono ceglany murem i arkadowym płotem wg projektu A. Hermana [Herman 1995]. Na większości obszaru zajętego przez dawne ogrody klasztorne, których obecność dokumentuje jeszcze plan Lublina z 1875 r. (il. 73), a których pozostałości, jak wynika z analizy historycznych planów i dokumentacji fotograficznej miasta, przetrwały jeszcze do połowy XX stulecia (il. 74 i 75), w końcu ubiegłego

Il. 69. Widok kościoła pobernardyńskiego od strony pl. Wolności [litografia A. Lerue z 1852 r., reprodukcja z 1857]

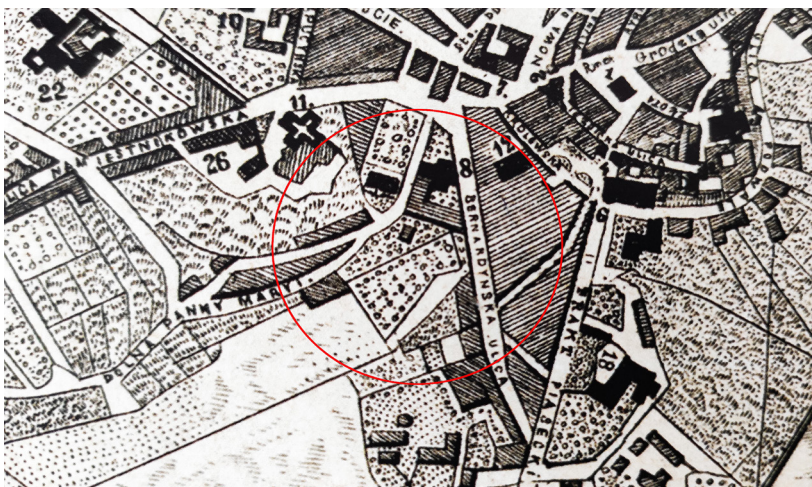
Il. 70. Klasztor pobernardyński na planie L.L. Tosia z 1892 r. [Plan goroda Ljublina s podrazdeleniem na czasti pristavov i uczastki straznikov (okolotki), Archiwum Państwowe w Lublinie, sygn. 309]

Il. 71. Widok na kościół pobernardyński z wieży ciśnień, początek XX w. [Archiwum Fotografii Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN”, sygn. nwidoklublina_002]

Il. 72. Zabudowania i ogrody klasztorne [K.F. Kozłowski, *Plan miasta Lublina*, ok. 1921 r., odrys z planu F. Bieczyńskiego z 1829 r., Archiwum Państwowe w Lublinie, Plany miasta Lublina, sygn. 318]

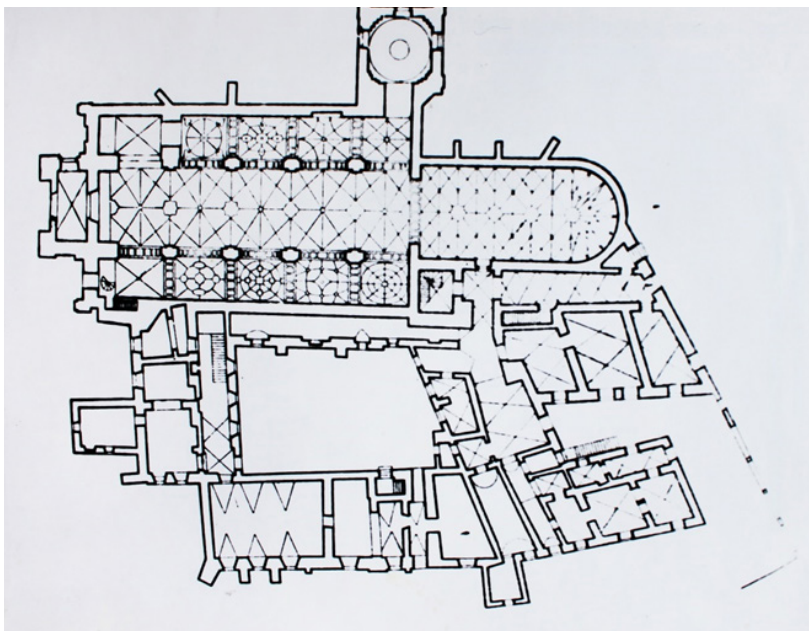

Il. 73. Klasztor oo. Bernardynów na *Planie Lublina* M. Denara z 1875 r. (litografia W. Czempińskiego) [Wojewódzka Biblioteka Publiczna im. H. Łopacińskiego, sygn. 6/VI]

wieku wystawiono gmach Domu Księży Emerytów. Jego otwarcie miało miejsce w 1990 r. [Pastwa 2016].

Aktualne zasoby

Dawny zespół klasztorny oo. Bernardynów stanowi obecnie siedzibę parafii pw. Nawrócenia św. Pawła Apostoła. Tereny na szczycie skarpy, na których mieściły się dawne ogrody klasztorne, zajmuje obecnie wzniesiony w tym miejscu Dom Księży Emerytów. Wraz z przynależną mu parcelą teren ten wydzielony został z dawnej posesji bernardyńskiej. Obszar klasztornych ogrodów został także zajęty pod budowę znacznie poszerzonej ul. Bernardyńskiej, która niegdyś stanowiła wąski ciąg komunikacyjny ograniczony z obydwu stron murami klasztorów oo. bernardynów i ss. bernardynek. Na terenie wokół kościoła i budynków poklasztornych (które dziś obejmują niewielki obszar historycznych ogrodów bernardyńskich) nie zachowały się żadne pozostałości dawnej zieleni klasztornej. Wszystkie istniejące tu nasadzenia i roślinność komponowana mają charakter wtórny. Na uwagę zasługuje ogród przykościelny zajmujący północną część dawnej parceli klasztornej. Powstał on pod koniec XIX w. Teren ten jest dobrze utrzymany i ogólnodostępny. Rosną tu okazowe drzewa, m.in. lipy drobnioliste (*Tilia cordata*) i robinie akacjowe (*Robinia pseudoacacia*) – ilustracje 76 i 77.

Il. 74. Plan kościoła i klasztoru Bernardynów w Lublinie, pomiar z 1926 r. [reprod. za: H. Gawrecki 1959]

Il. 75. Widok na oficynę w ogrodzie klasztornym [fot. A. Czerepiński 1971, reprod. za: J. Teodorowicz-Czerepińska 1971, il. 64]

W zespole zachował się ogród w wirydarzu, którego skromna forma podkreślona została bukszpanowymi żywopłotami (*Buxus sempervirens*). Spośród tradycyjnych roślin ogrodów klasztornych odnaleźć tu można m.in. cis pospolity (*Taxus baccata*) – ilustracja 78. Na uwagę zasługują ozdobne rabaty wzdłuż południowej fasady klasztoru, obsadzone popularnymi współcześnie krzewami ozdobnymi, bylinami i kwiatowymi roślinami jednorocznymi (il. 79).

Il. 76. Widok na zespół klasztorny pobernardyński od strony ul. Bernardyńskiej [fot. S. Malawski 2019]

Il. 77. Widok na kościół pw. Nawrócenia św. Pawła Apostoła i dawny cmentarz przykościelny od strony pl. Wolności [fot. S. Malawski 2019]

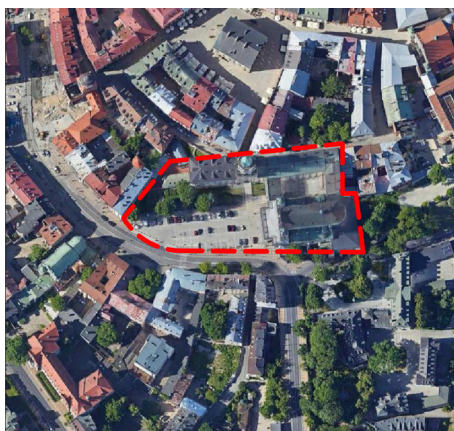
Il. 78. Widok na ogród w dawnym wirydarzu klasztornym [fot. S. Malawski 2019]

Il. 79. Widok na rabaty przed południową elewacją budynków poklasztornych [fot. S. Malawski 2019]

4. Klasztor Towarzystwa Jezusowego (Jezuitów)

Dawny klasztor oo. Jezuitów zlokalizowany jest w centrum Lublina na obszarze bezpośrednio przyległym do Starego Miasta. Obszar ten sąsiaduje z zabudową staromiejską od strony południowej i ograniczony jest przebiegiem ulic: Jezuickiej od północy oraz Królewskiej i Podwale po stronie południowej.

Działki nr: 066301_1.0034.AR_2.128; 066301_1.0034.AR_2.129; 066301_1.0034.AR_2.132; 066301_1.0034.AR_2.131

Powierzchnia całkowita: ok. 92 a

Wpis do rejestru zabytków: nr A/245

Zespół jezuicki obejmuje: dawny kościół jezuicki – obecnie archikatedra pw. św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty, budynek dawnych szkół jezuickich (ul. Jezuicka 13), skrzydło dawnego kolegium jezuickiego, dawną furtę klasztoru – dziś Wieżę Trynitarską, kamienicę (ul. Jezuicka 15) połączoną elewacją z budynkiem szkół.

Rys historyczny i ewolucja układu

Il. 80. Lokalizacja dawnego klasztoru Jezuitów na tle współczesnej zabudowy Lublina [zdj. satelitarne, Google Maps 2020]

Towarzystwo Jezusowe to pierwszy zakon bez tradycyjnego klasztoru, którego członkowie poddawali się dobrowolnie zwierzchnictwu papieża, lecz poza tym prowadzili normalne życie w świecie jako „czcigodni księża”. Założyciel zakonu i jego pierwszy generał – hiszpański szlachcic, znany pod łacińskim nazwiskiem Ignatius de Loyola (1491–1556) [Kaczorowski 2007] – ufał sile nawrócenia duchowego, lecz dostrzegał konieczność oparcia go na podstawach naukowych. Zwracał uwagę na znaczenie wykształcenia w religijnym formowaniu postawy człowieka, przez co stał się prekursorem zaangażowania jezuitów w edukację i działalność wychowawczą. W kontekście przyjętej misji zakonu trudno się dziwić, że zespoły architektury jezuickiej nie mogły być klasztorami w tradycyjnym tego słowa znaczeniu. Od początku swego istnienia jezuita budowali kościoły, a także szkoły i kolegia, które chyba najściślej związane były z edukacyjną i wychowawczą działalnością zakonu. Zespoły jezuickiej

zabudowy lokowane w większych i mniejszych miastach z reguły zgrupowane były wokół jednego lub kilku dziedzińców i zawsze podporządkowane dominancie w postaci kościoła. Pomimo nakazu ubóstwa obowiązującego w zakonie budynki kolejalne bywały niekiedy prawdziwie monumentalne, a kościoły duże i nierzadko urządzone z przepychem. Choć zalecano, by artystyczne założenia budowli były zgodne z miejscową tradycją, to ogromny wpływ na sakralną architekturę jezuitów wywarł kościół Il Gesu w Rzymie – macierzysty kościół jezuitów, uważany za pierwszą budowlę barokową (1568). Trudno nie dopatrzeć się tego wpływu w przypadku kościoła pojezuickiego w Lublinie, obecnie będącego archikatedrą [Krüger 2009].

Jezuici przybyli do Lublina w 1582 r. W początkowym okresie swojej działalności w mieście użytkowali kaplicę przy kościele farnym św. Michała. Budowę klasztoru zainicjowała donacja wojewody krakowskiego Andrzeja Tęczyńskiego, który ofiarował jezuitom kamienicę przy murach miejskich. Zaraz po osiedleniu się jezuitów budynek został zniszczony pożarem i odbudowany w 1584 r. W rok później naprzeciw kamienicy wyznaczono teren pod budowę kościoła, kolegium oraz szkoły. Dzięki kolejnym fundacjom, m.in. Mikołaja Zebrzydowskiego, zakon nabył sąsiednie parcele. W 1586 r. zbudowano tymczasową drewnianą kaplicę. Przystąpiono również do budowy na zewnątrz murów miejskich murewanej świątyni, wg projektu jezuita Jana Marii Bernardoniego. Budowa trwała od 1596 do 1604 r., kiedy to kościół został konsekrowany. Fasadę z dwiema wieżami ukończono w 1617 r. (il. 81). Jako że jezuita pełnić mieli misję chrystianizacyjną oraz edukacyjną, na zachód od kościoła w XVII w. powstało monumentalne czworoboczne założenie kolegium z nowoczesną szkołą, teatrem oraz pomieszczeniami zakonnymi i gospodarczymi [Niedźwiadek 2012b, KE nr 193]. Pomiędzy 1620 a 1625 r. powstał budynek szkolny, zgodnie z projektem architekta Briana, w obrębie starego miasta w granicach murów miejskich, natomiast rozpoczęty w 1632 r. gmach monumentalnego kolegium wzniesiono już po zewnętrznej stronie obwarowań. Do 1650 r. wystawiono jedynie południowo-zachodnią część gmachu kolejalnego z kuchnią, refektarzem, biblioteką i pomieszczeniami zakonników [Zalewski 1947, Matyaszewski 2012]. Czworoboczną bryłę, która zajęła prawie cały obecny plac katedralny, ukończono w 1701 r. Wzniesiono także liczne budynki gospodarcze przy zachodniej granicy posesji. Bryła kościoła wzbogacona została o liczne kaplice.

Pożar, który wybuchł w 1752 r., zniszczył wieże, szczyt fasady oraz dach nad sklepieniem nawy głównej, uszkodzeniu uległy także budynki szkoły i kolegium. Po pożarze

Il. 81. Kościół oo. Jezuitów w Lublinie (*T[emplum] S[ancti] Ioannis Baptistae* [sic!]) [fragm. panoramy miasta A. Hogenberga, 1618, Muzeum Narodowe w Lublinie, sygn. S/G/271/ML]

przystąpiono do remontu i rozbudowy obiektu. Przy północnej elewacji kościoła dobudowano budynek łączący kolegium z prezbiterium kościoła [KE nr 193].

Budowę kolegium rozpoczęto już w 1583 r. Jego trzonem stała się otrzymana kamienica, która wbudowana została w północne skrzydło nowego gmachu. Kolegium rozbudowywano przez cały XVII w. W pierwszym etapie wybudowano skrzydło wschodnie, równoległe do fasady kościoła, wg projektu włoskiego architekta Giacoma Briano. Po 1633 r. w obręb zabudowań jezuickich włączono także pobliską furtę bramną rozdzielającą gmach szkoły z kolegium. W 1693 r. nad furtą jezuiti zaczęli wznosić wieżę pełniącą funkcję dzwonnicy, na której w 1699 r. zawieszono wielki dzwon. Budowę wieży, którą powiązano komunikacyjnie z kolegium, ukończono w 1701 r. [KE nr 2417]. Następnie powstało skrzydło południowe kolegium, a dopiero pod koniec XVIII w. skrzydło zachodnie. We wnętrzu dziedzińca zasadzone były drzewa owocowe. Kompleks zniszczony został podczas pożaru w 1752 r.,

a następnie odbudowany w latach 1752–1754. Ujednolicono wówczas elewacje, pokrywając je barokową dekoracją [Zalewski 1947, KE nr 4375].

W latach 1819–1827 wieża została nadbudowana i wyposażona w balustradę oraz nakryta ostrosłupowym hełmem z iglicą zwieńczoną figurką koguta [KE nr 2417]. W 1773 r. nastąpiła kasata zakonu jezuitów. Gmachy szkoły przejęła Komisja Edukacji Narodowej. W 1781 r. zespół przeszedł w posiadanie oo. trynitarzy, którzy zajmowali go do 1814 r. W 1799 r. Lubelski Urząd Cyrkularny urządził w kościele magazyny wojskowe [KE nr 151]. W 1795 r. szkoły przeszły pod zarząd austriacki. W 1803 r. kompleks strawiony został przez pożar i pozostawał w stanie ruiny

do 1818 r., kiedy to zdecydowano o rozbiórce trzech skrzydeł kolegium. Przetrwało najmniej zniszczone północne skrzydło. Stan ten został udokumentowany na planie Bieczyńskiego z 1829 r. (il. 82). Obecnie mieści się w nim dom parafialny [KE nr 4375]. Remont generalny szkoły przeprowadzono w 1808 r. Rozebrano wówczas zewnętrzne schody w północno-wschodnim narożniku dziedzińca [KE nr 151]. W 1805 r. utworzono diecezję lubelską, ale w praktyce kościół klasztorny zaczął funkcjonować jako katedra dopiero od lat 20. XIX w. Na placu przed katedrą urządzono niewielki skwer (il. 83).

W 1820 r. nastąpiła przebudowa fasady kościoła wg projektu Antonia Corazziego. Dostawiono wówczas sześciokolumnowy portyk z tarasem [KE nr 193]. W drugiej połowie XIX w. nadbu-

Il. 82. Założenie klasztorne oo. jezuitów [K.F. Kozłowski, *Plan miasta Lublina*, ok. 1921 r. (odrys z planu F. Bieczyńskiego z 1829 r.), Archiwum Państwowe w Lublinie, Plany miasta Lublina, sygn. 318]

dowo czwartą kondygnację nad skrzydłem północnym. W latach 60. XIX w. część budynków szkoły i kolegium zajęło wojsko, a od 1876 r. w budynku szkoły działała octownia A. Gwoździkowskiego. Zamuroowano wówczas podwójne arkady stanowiące wejście do miasta.

Przed 1939 r. fasadzie kościoła nadano formy klasycyzujące z doryckim portykiem kolumnowym. W 1939 r. w wyniku działań wojennych zniszczeniu uległy portyk, dach kościoła oraz północna wieża. Gmach szkoły został spalony. Odbudowa po zniszczeniach wojennych odbywała się w latach 1946–1951. W latach 1950–1966 podjęto prace nad przystosowaniem budynku szkoły do potrzeb Wojewódzkiego Archiwum Państwowego [Zalewski 1947, KE nry 151 i 193].

Szczupłość miejsca wokół kompleksu klasztornego oraz charyzmat zakonu jezuickiego, tj. służba papieżom [Jezuici 1838], wpłynęły na to, że udział zieleni komponowanej w lubelskim zespole klasztornym był bardzo skromny. Ograniczał się on w zasadzie do wymienionego w źródłach rekreacyjno-użytkowego sadu we wnętrzu dziedzińca kolegium. Niewiele także wiadomo o obecności roślinności w przestrzeni wirydarza pełniącego funkcję podwórza w prowadzonej przez zakonników szkole.

Il. 83. A. Lerue, *Katedra w Lublinie i Wieża Trynitaraska. Dawniej kościół xx. jezuitów* [reprod. za: Lerue 1857]

Aktualne zasoby

Dawny kościół klasztorny Jezuitów podniesiony został w 1805 r. do rangi katedry, która obecnie nosi wezwanie św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty oraz pełni funkcję najważniejszej świątyni archidiecezji. Przed archikatedrą znajduje się plac katedralny, powstały w miejscu wyburzonego w większości gmachu kolegium. Obecnie plac ten zajmuje głównie parking (il. 84). Po wyburzeniu gmachu kolegium zniszczeniu uległ także ogród owocowy we wnętrzu dziedzińca, który *de facto* stanowił jedyną wzmiankowaną w źródłach formę zieleni komponowanej związanej z funkcjonowaniem

Il. 84. Widok na archikatedrę pw. św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty oraz plac katedralny [fot. S. Malawski 2019]

Il. 85. Wirydarz dawnego klasztoru i szkoły jezuickiej, widok w kierunku zachodnim
[fot. S. Malawski 2019]

Il. 86. Wirydarz dawnego klasztoru i szkoły jezuickiej, widok w kierunku wschodnim
[fot. S. Malawski 2019]

zespołu jezuickiego. W zachowanych budynkach poklasztornych mieści się Archiwum Państwowe w Lublinie. Na uwagę zasługuje tu wewnętrzny dziedziniec wykorzystywany jako miejsce wystawiennicze. Teren ten będący we władaniu archiwum wyposażony jest w ławki i dekoracyjne donice z komponowanymi roślinami (il. 85 i 86). Pomieszczenia dawnej dzwonnicy (Wieży Trynitarskiej) zajmuje Muzeum Diecezjalne Sztuki Religijnej.

5. Klasztor Zakonu Braci Bosych Najświętszej Maryi Panny z Góry Karmel (Karmelitów Bosych)

Dawny zespół klasztorny oo. Karmelitów Bosych w Lublinie wzniesiony został na parceli położonej pod murami miejskimi, pomiędzy obecnym pl. Łokietka, ul. Nową (obecnie Lubartowską) a ul. Świętoduską, kościołem i szpitalem Świętego Ducha. Budynek zajmował południową część parceli ciągnącej się w kierunku północnym do skrzyżowań z obecną ul. Staszica i ul. Kowalską. Współcześnie na terenie dawnego klasztoru karmelickiego znajduje się gmach nowego ratusza, parking oraz budynek dawnej restauracji „Pod Arkadami”.

Działki nr: 066301_1.0036.AR_3.44; 066301_1.0036.AR_3.43/2;
066301_1.0036.AR_3.43/3; 066301_1.0036.AR_3.43/1;
066301_1.0036.AR_3.42/4; 066301_1.0036.AR_3.42/3;
066301_1.0036.AR_3.42/6; 066301_1.0036.AR_3.42/5;
066301_1.0034.AR_6.14/1 (częściowo)

Powierzchnia całkowita: dawniej ok. 140 a (obecnie obiekt nie istnieje)

Wpis do rejestru zabytków: dział A/153

Teren dawnego klasztoru Karmelitów Bosych objęty jest wpisem do rejestru zabytków jako część zespołu urbanistycznego Starego Miasta i Śródmieścia miasta Lublin.

Il. 87. Lokalizacja dawnego klasztoru Karmelitów Bosych na tle współczesnej zabudowy Lublina [zdzj. satelitarne, Google Maps 2020]

Rys historyczny i ewolucja układu

Początki karmelickiego klasztoru w Lublinie związane są z funkcjonowaniem w mieście szpitala przy kościele Świętego Ducha. Zespół ten zlokalizowany był poza murami miejskimi, przy trakcie wiodącym do Krakowa. Kościół i szpital usytuowano na wzniesieniu zw. Górką Świętoduską. Obiekty te ufundowane zostały przez władze municypalne na gruncie miejskim w 1419 r. Równocześnie z powstaniem kompleksu wydzielono teren na cmentarz, na którym chowano pensjonariuszy szpitala

i ofiary licznych zaraz nawiedzających miasto. W szpitalu izolowano chorych i zarażonych podróżnych, którym odmówiono wstępu do miasta, pełnił on także funkcję przytułku dla ubogich kalek, starców, ofiar wypadków i klęsk żywiołowych [Prucnal 2005].

Pierwotnie bracia rozważali założenie swej siedziby w Kazimierzu nad Wisłą, ostatecznie jednak wybór padł na Lublin. W kwietniu 1610 r. biskup krakowski Piotr Tylicki polecił zbadanie możliwości fundacji klasztoru oo. Karmelitów Bosych w Lublinie. Ulokowanie nowej placówki zakonnej w Lublinie nie było jednak łatwe. Pierwotnie planowano oddać braciom w opiekę kościół Świętego Ducha, co spotkało się z ostrym sprzeciwem ze strony proboszcza parafii i innych lubelskich klasztorów, które obawiały się powstania nowego, konkurencyjnego ośrodka. W sporze powoływano się na papieski dokument zabraniający zakładania nowych klasztorów żebraczych w odległości mniejszej niż 600–900 m pomiędzy poszczególnymi domami, tymczasem np. zabudowania bernardyńskie dzielił od karmelickich dystans niespełna 100 m. Dzięki przywilejowi króla Zygmunt III z 1611 r., dyspensie ze Stolicy Apostolskiej, a także na mocy ugody z proboszczem parafii pw. Świętego Ducha burmistrz i rajcy miejscy jako prowizorowie szpitala osadzili przy nim karmelitów. W 1619 r. dokonano zamiany. Prepozyt kościoła Świętego Ducha otrzymał wspomnianą kamienicę w zamian za nieruchomości położoną pomiędzy Bramą Krakowską a kościołem Świętego Ducha. W różnych opracowaniach wymieniane są tu bądź część szpitala funkcjonującego przy kościele Świętego Ducha, bądź drewniany dom z ogrodami (w 1419 r. szpital posiadał w tym miejscu jako uposażenie cztery domy drewniane i ogrody). Tu mieścił się także największy ówczesny rynek handlowy Korce, zwany tak od miary objętości, którą odmierzano sprzedawane zboże. Bliskość targu zapewniała stały przyrływ jałmużny, poza tym to lokalne centrum handlu otwierało szerokie pole do działalności ewangelizacyjnej, skierowanej głównie do innowierców.

Prace związane z fundacją klasztoru prowadzono już przed 1619 r., były one finansowane przez podskarbiego wielkiego koronnego Mikołaja Daniłowicza. W tym samym roku odbyła się konsekracja kościoła pw. Matki Boskiej Szkaplerznej. Autorstwo gmachu kościoła, utrzymanego w stylu renesansu lubelskiego, przypisuje się Jakubowi Balinowi. Prawdopodobnie prace nad jego wznoszeniem prowadzone były w latach 1613–1619. Po śmierci Balina w 1623 r. prace mógł kontynuować Jakub Tramanzel [Czerepińska i Winiarczyk 1992, Niedźwiadek 2012a, Maj 2016]. Klasztor i kościół wzniesiono na części terenu szpitalnego cmentarza (funkcjonował on do lat 20. XVIII w.), o czym świadczą groby odkryte m.in. w sąsiedztwie obecnego ratusza i w obrębie dawnego klasztorowego wirydarza [Tokarczyk i in. 2010].

Wygląd i rzut kościoła poznajemy dzięki planowi Bekiewicza z ok. 1650 r. (il. 88) oraz z obrazu *Pożar miasta Lublina w 1719 r.* (il. 89), a także inwentaryzacji dokonanej przez Jakuba Hempla do celów przebudowy budynku na ratusz w 1826 r. W przekazach tych kościół ukazany jest jako budowla jednonawowa z rzędami kaplic po obu stronach nawy. Szczyt kościoła zdobiły sterczyny charakterystyczne dla renesansu lubelskiego. Klasztor posiadał natomiast dwie duże, sklepione kolebkowe sale w narożu północno-wschodnim oraz ukośnie do nich ustawione skrzydło sięgające daleko w kierunku północnym, a także regularnie zakomponowane skrzydło północne, zakończone od zachodu alkierzo-

wym oskarpowaniem. Budynek miał kształt podkowy otwartej w kierunku zachodnim i wygradzony był od strony kościoła murem granicznym. Wirydarz ten od południa i wschodu był otoczony korytarzem – być może w formie otwartego kruzganku. Na terenie klasztoru znajdowała się też studnia (rozebrana w 1841 r.) [Czerpińska i Winiarczyk 1992].

Przy klasztorze funkcjonował cmentarz grzebalny oraz ogród ozdobny i użytkowy, całość otaczał wysoki mur klauzurowy. Głównym źródłem ikonograficznym dokumentującym stan ogrodu w początkach XVIII w. jest obraz *Pożar miasta Lublina w 1719 r.* Uwieczniono na nim posesję karmelicką widzianą od strony północno-zachodniej z ogrodem na tyłach klasztoru. Nie jest znany szczegółowy plan ogrodu z tego okresu, jednak z ww. obrazu odczytać można, że podzielony był drewnianymi płotami na części o odmiennej funkcji i kompozycji. Odszukać tu można zarówno obszary o charakterze rekreacyjno-kontemplacyjnym obsadzone w sposób swobodny z ustawionym drewnianym krzyżem i prawdopodobnie samotnią (eremitaż funkcjonował także przy sąsiednim klasztorze Karmelitanek Bosych), jak i części o układzie regularnym w typie tzw. ogrodu włoskiego. Ogród ten składał się z regularnych kwater obwiedzionych żywopłotowymi obwódkami z ornamentowymi rysunkami na płaszczyźnie kwater. Centralne części poszczególnych kwater akcentowała roślinność wysoka w postaci

Il. 88. Kościół i klasztor oo. Karmelitów Bosych widoczne na fragm. planu Lublina K. Bekiewicza z 1650 r. [Wojewódzka Biblioteka Publiczna im. H. Łopacińskiego w Lublinie, sygn. 12/VI]

Il. 89. Posesja karmelitańska wraz z klasztorami i ogrodami [autor nieznan, *Pożar miasta Lublina w 1719 r.*, kościół oo. Dominikanów pw. św. Stanisława BM w Lublinie]

Il. 90. Zasięg terytorialny kompleksu klasztorno-ogrodowego oo. Karmelitów Bosych w Lublinie na planie miasta S.J.N. Łęckiego z 1783 r. [fragm. kopii z 1852 r., oryg. w zbiorach Archiwum Państwowego w Lublinie, sygn. 3]

Il. 91. Zespół klasztorny oo. Karmelitów i ogrody klasztorne na fragm. planu miasta z ok. 1825 r. [oryg. nieznan, negatywy w Zbiorach Instytutu Sztuki PAN, sygn. 8440]

formowanych drzewek i krzewów (il. 89 i 90).

W zurbanizowanej przestrzeni śródmieścia Lublina teren ten stanowił zieloną oazę. Górna część, w rejonie obecnego parkingu, przeznaczona była na zaplecze gospodarcze. Badania archeologiczne odsłoniętych murów pozwoliły na bezpośrednie potwierdzenie zastosowania w Lublinie zasad dotyczących wznoszenia kościołów i klasztorów karmelickich przyjętych w 1614 r. (w komisji zajmującej się ujednoczeniem zasad rozplanowania budowli klasztornych zasiadał przeor lubelskiego domu). Zgodnie z zatwierdzonymi regułami kompleks klasztorny winien składać się z dwóch członów. Pierwszym

z nich był *claustrum exterius* – część zewnętrzna wytyczona wokół małego wirydarza. Druga to *claustrum interius*, czyli klasztor właściwy otaczający większy krużgankowy dziedziniec (wirydarz), w tym przypadku o wymiarach ok. 20 na 20 m. W 1658 r. doszło do zmian w przepisach, na skutek czego wewnętrzny dziedziniec został zmniejszony do wymiarów ok. 16 na 18 m. Powiększono natomiast powierzchnię cel mieszkalnych. Kolejna faza rozbudowy klasztoru przypadała na lata od 1649 do 1719 r. W okresie tym kontynuowano wznoszenie skrzydeł klasztoru zgodnie z wcześniejszymi planami, jednak z korektą wynikającą z reformy zasad budowy dla zgromadzeń karmelitańskich, co oznacza, że decyzje zapadające w Rzymie były szybko adaptowane do miejscowych klasztorów [Niedźwiadek 2012a].

Kolejnym materiałem źródłowym dokumentującym ukończony kompleks oraz prawdopodobnie następną fazę rozwoju ogrodu jest plan miasta z ok. 1825 r. (il. 91). Przedstawia regularny ogród o układzie osiowym i kwaterowym podziale. Każda z ośmiu jednakowo zaaranżowanych kwater o narysie zbliżonym do kwadratu otoczona była po obwodzie szpalerem drzew, środkowe ich części zajmowały natomiast nasadzenia o układach koncentrycznych. Na końcu ogrodu znajdowała się wydzielona część obsadzona rzędami drzew. Prawdopodobnie tę część zajmował sad, choć drzewami owocowymi mogły być obsadzone także pozostałe kwatery ogrodu, co było wówczas dość powszechną praktyką także w przypadku pol-

skich ogrodów rezydencjonalnych [Kluk 1777].

Kościół i klasztor uległy pożarowi w 1803 r., a w 1806 r. zakonnicy przeniesieni zostali do klasztoru Karmelitanek Bosych przy kościele św. Józefa. Natomiast ruiny klasztoru sprzedane zostały przez rząd austriacki w 1808 r. Franciszkowi Stadlerowi. Następnie nieruchomość w 1816 r. przeszła na własność Raczkowskich, a w 1823 r. – Dobków. W 1826 r. miasto, za zgodą namiestnika gen. Józefa Zajączka, odkupiło nieruchomość z zamiarem wystawienia nowego ratusza, ponieważ stary ratusz został przekazany w 1822 r. całkowicie na użytek sądownictwa. Przebudowa miała miejsce w latach 1827–1830 wg projektu Aleksandra Groffego. Wykorzystano nawę główną i zachodnie kaplice, rezygnując z ciągu kaplic po wschodniej stronie nawy, w związku z czym przyległy do kościoła od wschodu dom Abramowiczów stał się budynkiem wolnostojącym. We wrześniu 1939 r. korpus ratusza uległ uszkodzeniu, a boczne i tylne skrzydło, będące pozostałością dawnego klasztoru, zrujnowane i rozebrane w czasie okupacji [Czerepińska i Winiarczyk 1992, Maj 2016].

Aktualne zasoby

Zabudowania klasztorne oraz ogrody karmelitów nie zachowały się do czasów obecnych. W miejscu dawnego klasztoru wzniesiono tzw. Nowy Ratusz (il. 92). W XIX w. w miejscu dawnych ogrodów i cmentarza utworzono targowisko miejskie z charakterystycznym murowanym budynkiem jatek rzeźniczych, w którym mieściły się kupieckie stragany. Targowisko działało tu do 1954 r., po czym

Il. 92. Nowy Ratusz wzniesiony w miejscu wyburzonego klasztoru Karmelitów Bosych [fot. S. Malawski 2019]

Il. 93. Widok na tereny dawnego cmentarza i ogrodów klasztornych oo. karmelitów bosych w Lublinie [fot. S. Malawski 2019]

w dawnych jatkach urządzono restaurację „Pod Arkadami” i niewielki skwer – zieleniec [Domagała 2017]. Obecnie na części dawnej parceli karmelickiej znajduje się parking, pozostała część pozostaje niezagospodarowana, w planach jest tu budowa podziemnego parkingu i galerii handlowej (il. 93).

Lokalizacja dawnego klasztoru nie została w żaden sposób zasygnalizowana w przestrzeni miasta, choćby przez stosowną tablicę informacyjną (edukacyjną).

6. Klasztor Mniszek Trzeciego Zakonu Regularnego Świętego Franciszka z Asyżu (Bernardynek)

Pozostałości klasztoru (kościół i jedno skrzydło) Bernardynek zlokalizowane są w centrum Lublina, na zachód od Starego Miasta pomiędzy ulicami Królewską i Bernardyńską – pomiędzy posesjami nr 7 a 9 przy ul. Królewskiej i nr 12 a 14 przy ul. Bernardyńskiej. Kościół zwrócony jest prezbiterium w kierunku ul. Królewskiej z przylegającymi do jego fasady pozostałościami zabudowań klasztornych na rzucie w kształcie litery „L”.

Działki nr: 066301_1.0034.AR_3.10; 066301_1.0034.AR_3.18/1

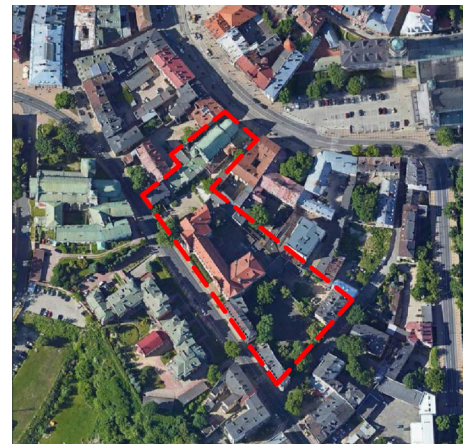
Powierzchnia całkowita: 22,5 a

Wpis do rejestru zabytków: nr A/265

Zespół klasztorny (w granicach ścian zewnętrznych budynków) obejmuje kościół pw. św. Piotra Apostoła oraz dawny klasztor z przynależnymi im działkami.

Rys historyczny i ewolucja układu

Fundacja kościoła i klasztoru pp. Bernardynek w Lublinie wiąże się z darowizną chorążego lubelskiego Piotra Czarnego, który w 1617 r. ofiarował bernardynkom dom i plac znajdujący się w pobliżu klasztoru Bernardynów. W tym samym roku Marcin Siemieński cześnik lubelski przekazał mniszkom dom wraz z placem zakupionym specjalnie w tym celu od Mnichowskiego – łowczego lubelskiego [Winiarczyk 1994]. Teren pomiędzy klasztorem Bernardynów i Bramą Krakowską oraz zespołem jezuitów w początku XVII w. zajęty był już przez zabudowę. Usytuowane były tam liczne kamienice, dwory szlacheckie oraz mieszkania księży, w większości murowane [Kurzątkowska 1976]. Sprowadzenie do Lublina bernardynek podyktowane było nie tylko dewocyjną pobożnością charakterystyczną dla okresu kontrreformacji, ale także potrzebami z zakresu edukacji. Jednym z zajęć bernardynek wpisanych w regułę zakonną było bowiem kształcenie dziewcząt. Do Lublina siostry przybyły z pierwszego na ziemiach polskich konwentu w Krakowie [Kurzątkowska 1976].

Il. 94. Lokalizacja dawnego klasztoru Bernardynek na tle współczesnej zabudowy Lublina [zdj. satelitarne, Google Maps 2020]

W 1618 r. został wystawiony dla siostr drewniany kościółek. W tym samym roku przybyło sześć siostr z Krakowa wraz z przeoryszą Marianną Maciejewską. W 1622 r. posiadłość poszerzyła się o kolejne donacje, m.in. o kamienicę przekazaną przez Elżbietę Siemińską oraz plac pod budowę kościoła ofiarowany przez opata koprzywnickiego Mikołaja Wojciecha Gniewosza. Kolejne dwa place zakupione zostały do 1636 r. Prace nad wznoszeniem świątyni murowanej przebiegały dość szybko, w 1643 r. zbierano fundusze na przykrycie dachu dachówką. Pierwszy przekaz o budowie klasztoru pochodzi z 1646 r. Być może w ramy budowanego obiektu włączono istniejące budynki, które adaptowano do nowej funkcji. Zabudowania klasztorne przylegały do dworu Gorajskich. Budowa była znacznie rozciągnięta w czasie. W latach 1655–1659 bernardynki, tak jak cały Lublin, nękane były najazdami Kozaków i Tatarów. Kroniki klasztorne nie wspominają jednak o większych uszkodzeniach budynków klasztornych w tym okresie. W pierwszym etapie powstało założenie trójskrzydłowe, w latach 1669–1675 dobudowano piętro nad refektarzem. Czwarte skrzydło klasztoru wystawiono w latach 1678–1681. Skrzydła klasztoru z wbudowanymi w nie kamienicami nie stapały się w idealną całość. Jakkolwiek forma, jaką nadano wówczas klasztorowi, przetrwała przez kolejne 200 lat. W latach 1695–1698 dach nad całym klaszturem pokryty został gontem. Kościół konsekrowano w 1658 r. [Kurzątkowska 1976, Winiarczyk 1994].

Zarówno klasztor, jak i kościół wystawione zostały w stylu modnego jeszcze renesansu lubelskiego. Wzniesione na planie podkowy zabudowania klasztorne z identycznymi elewacjami od strony wirydarza stanowiły jedno z ciekawszych realizacji architektonicznych Lublina tego okresu. Ze względu na nieregularny kształt działki czworobok klasztoru zlokalizowany był nie obok kościoła, lecz na jego osi w kierunku zachodnim. Z kościołem powiązany był krótkim łącznikiem. Zabudowania gospodarcze zajmowały wschodnią część drugiego dziedzińca przechodzącego w ogród rozciągający się po ul. Żmigród. W obrębie powstałych zabudowań klasztornych znajdował się także dom, w którym osiadła owdowiała w 1651 r. Gryzelda Konstancja z Zamoyskich Wiśniowiecka, żona Jeremiego Wiśniowieckiego, a matka króla Michała Korybuta Wiśniowieckiego. Dom, w którym postanowiła spędzić ostatnie lata życia, wystawiła własnym kosztem [Kurzątkowska 1976].

Południową część parceli klasztornej zajmował ogród. Jego formę najlepiej dokumentuje tzw. plan Łęckiego z 1783 r. (il. 95). Na planie przedstawiony został ogród o geometrycznym zarysie, rozciągający się od otaczających dziedzińiec zabudowań gospodarczych po ul. Żmigród. Zaznaczono również obecność regularnie rozmieszczonych drzew, co sugerować może istnienie w tym miejscu ogrodu z sadem. Jego pozostałości dokumentuje także tzw. plan F. Bieczyńskiego z 1829 r., gdzie zaznaczono regularnie rozmieszczone szpalery drzew (il. 96).

Wzmianki na temat prac budowlanych toczących się w latach następnych dotyczą głównie przeprowadzonych remontów. W latach 1719–1723 wykonano kilka remontów i przebudowę zabudowań znajdujących się w złym stanie technicznym. W latach 1736–1739 wymurowano tzw. babiniec (tj. kruchtę lub przedsionek), a w 1742 r. dwie zniszczone cele przekształcono w parlatorium (pomieszczenie do spotkań z gośćmi). W 1768 r. w klasztorze wybuchł pożar, nie wyrządził on co prawda znacznych szkód, ale konieczny na jego skutek remont klasztoru zakończył się dopiero po dwóch latach [Winiarczyk 1994]. W znacznie

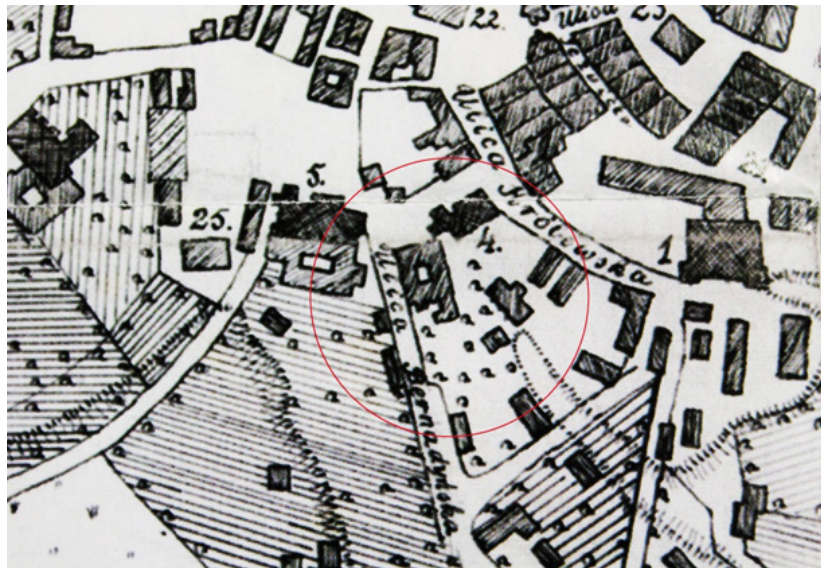
gorszym stanie niż klasztor znalazł się kościół, jego odbudowa ciągnęła się do 1780 r. [Kurzątkowska 1976].

W 1864 r. nastąpiła kasata klasztoru i likwidacja prowadzonych przez zakon szkół. Zakonnikom pozwolono na pozostanie w klasztorze, lecz skonfiskowano ich majątek, przydzielając jedynie skromne pensje. Pozostawione bez należytej opieki zabudowania klasztorne zaczęły stopniowo popadać w ruinę. W 1881 r. na koszt państwa pokryto dach budynku klasztoru blachą. W 1887 r. klasztor został zamknięty, a w jego przyległej do kościoła części urządzono mieszkanie dla księdza [Winiarczyk 1994].

W 1876 r. rozebrano dzwonicę przy kościele oraz ogrodzenie posesji od strony ul. Królewskiej, zastępując mur słupkami przyniesionymi sprzed kościoła Kapucynów. W 1896 r. rozebrano także ogrodzenie wzdłuż ul. Bernardyńskiej [Kurzątkowska 1976]. W tym samym roku rozebrano część klasztoru wraz z okazałym barokowym portalem wejściowym z 1677 r. Rozbiórkę uzasadniono koniecznością poszerzenia ul. Bernardyńskiej. W 1904 r. dokonano rozbiórki dwóch następnych skrzydeł – północno-wschodniego i południowo-wschodniego oraz innych istniejących tam budynków klasztornych. W miejscu wyburzonego klasztoru wzniesiono Szkołę Handlową Zgromadzenia Kupców im. A. i J. Vetterów. Gmach ten wzniesiono wg projektu Teofila Wiśniewskiego i Józefa Holewińskiego. Własnością szkoły stało się także ocalałe północno-zachodnie skrzydło klasztoru, które przeznaczono na cele mieszkalne.

II. 95. Zabudowania i ogrody klasztorne na planie miasta S.J.N. Łęckiego z 1783 r. [fragm. kopii z 1852 r., oryg. w zbiorach Archiwum Państwowego w Lublinie, sygn. 3]

II. 96. Klasztor ss. Bernardynek na planie miasta z ok. 1921 r. [K.F. Kozłowski, *Plan miasta Lublina* (odrys z planu F. Bieczyńskiego z 1829 r.), Archiwum Państwowe w Lublinie, Plany miasta Lublina, sygn. 318]

Il. 97. Widok na ocalałe skrzydło klasztoru ss. Bernardynek oraz kościół
[fot. S. Malawski 2019]

W 1920 r. pozostałą część klasztoru przyłączono do kościoła i przekazano oo. jezuitom. Prace remontowe w pozostałościach klasztoru przeprowadzono w 1977 r. Po remoncie budynek przeznaczony został na Szkolny Dom Kultury [Kurzątkowska 1976, Winiarczyk 1994].

Aktualne zasoby

Klasztor ss. Bernardynek w Lublinie nie zachował się do czasów obecnych w swej pierwotnej formie. Ocalałym jego fragmentem jest dawne północne skrzydło klasztoru, w którym obecnie mieści się Młodzieżowy Dom Kultury nr 2 (il. 97). Na terenie wyburzonych gmachów

klasztornych, dawnych ogrodów, zabudowań i dziedzińców gospodarczych wzniesiono Szkołę Niedzielno-Handlową. Historia placówki sięga 1866 r., kiedy to Zgromadzenie Kupców Miasta Lublina powołało do życia szkołę przeznaczoną dla terminatorów kupieckich z miasta Lublina. Obecnie w obiekcie mieści się Zespół Szkół Ekonomicznych im. A. i J. Vetterów [Kącki 1996]. Na terenie dawnego wirydarza klasztorowego znajduje się obecnie parking. Towarzysząca mu zielenie nie odwołuje się do tradycji istniejącego tu niegdyś ogrodu klasztorowego.

W 1920 r. kościół pobernardyński objęli oo. jezuici, którzy po kasacie zakonu w 1773 r. i opuszczeniu swojej świątyni powrócili do Lublina [*Historia kościoła pod wezwaniem św. Piotra Apostoła...*]. Od listopada 2015 r., kiedy to oo. jezuici opuścili Lublin, kościół należy do Archidiecezji Lubelskiej i pełni funkcję kościoła rektoralnego²⁷.

²⁷ Informacja uzyskana od ks. Bogusława Suszyły, rektora kościoła pw. św. Piotra Apostoła w Lublinie, 14 lipca 2020 r.

7. Klasztor Zakonu Braci Mniejszych Konwentualnych (Franciszkanów)

Zespół usytuowany jest w północno-wschodniej części Lublina w dzielnicy Kalinowszczyzna, przy historycznym „trakcie ruskim”. Kościół i klasztor położone są poniżej wzgórza zw. Grodzisko. Od północy i zachodu zespół ograniczony jest ul. Lwowską i ul. Kalinowszczyzna, od zachodu i północy przylega do terenu, na którym znajduje się nieużytkowany kirkut żydowski.

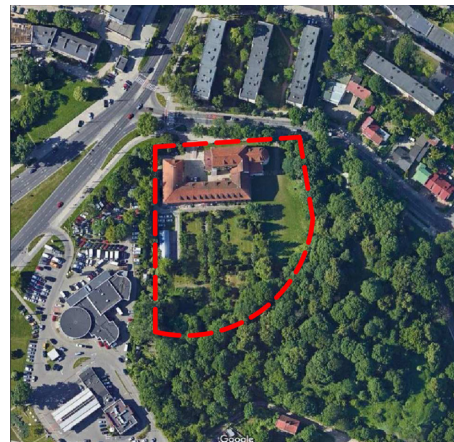
Działka nr: 066301_1.0014.AR_12.10

Powierzchnia całkowita: ok. 135,4 a

Wpis do rejestru zabytków: nry A/266 i A/353

Numer A/266 obejmuje: zespół klasztorny, czyli kościół pw. MB Wspomożenia Wiernych oraz dawny klasztor franciszkański.

Numer A/353 obejmuje zespół urbanistyczny: dawny cmentarz żydowski (tzw. Grodzisko), Białkowską Górę z terenami przyległymi pomiędzy ulicami: Kalinowszczyzna, Tatarską, al. Tysiąclecia – z układem ulic, ukształtowaniem wzgórz oraz zabytkową zabudową: kościołem i klasztorem Salezjanów (dawniej franciszkanów), murem ogrodzenia cmentarza, kamienicą przy ul. Siennej 25 (dawniej 9), domami nr 17 (dawniej 25) i 19 (dawniej 27) przy ul. Kalinowszczyzna.

Il. 98. Lokalizacja dawnego klasztoru Franciszkanów na tle współczesnej zabudowy Lublina [zdj. satelitarne, Google Maps 2020]

Rys historyczny i ewolucja układu

Przedmieście przy trakcie ruskim, na którym wzniesiono klasztor, nazywano Słomianym Rynkiem, od połowy XVIII w. zaś Kalinowszczyzną. Tereny te od końca XVIII w. były objęte autonomiczną administracją i jurysdykcją podzamecką. W latach 1619–1620 Wojciech Zuziewicz, prezbiter Szpitala Świętego Ducha i prebendarz kijaniański, ofiarował grunt pod kirkutem oo. franciszkanom konwentualnym w celu budowy kościoła i klasztoru. Pierwotnie kościół ten pw. św. Wawrzyńca lub św. Franciszka i św. Antoniego był

Il. 99. Klasztor oo. Franciszkanów [fragm. obrazu L. Urmowskiego *Zamek w Lublinie*, 1814, akwaforta kolorowana akwarelą, Muzeum Narodowe w Lublinie, nr inw. S/G/996/ML]

Il. 100. Widok zespołu klasztorowego pofranciszkańskiego wraz z kościołem pozbawionym szczytu w czasie, gdy w obiektach tych funkcjonowały zakłady przemysłowe [fragm. obrazu F. Dombecka *Wjazd generała Zajączka do Lublina w 1826 r.*, Urząd Miasta Lublin]

budynkiem drewnianym. W 1626 r. przy kościele rozpoczęto wznoszenie murowanej zakrystii, która została ukończona w 1629 r. Z kolei w latach 1620–1630 powstał także budynek gospodarczy przy murze kirkutu (o który zakonnicy toczyli spory z gminą żydowską). W latach 1635–1639 rozpoczęto wznoszenie nowego murowanego kościoła pw. Matki Boskiej Anielskiej, który w 1647 r. rozbudowany został o dzwonnice. W 1649 r. ukończono budowę świątyni. Konsekracja kościoła przez bpa Mikołaja Oborskiego miała miejsce w 1582 r. W 1688 r. dzięki fundacji Franciszka Kossowskiego przystąpiono do wznoszenia murowanego klasztoru. Dwa lata później ukończono fasadę kościoła, którą ozdobił dekoracyjny sterczynowy szczyt. Budynek klasztorny składał się wówczas z dwóch skrzydeł – zachodniego i południowego – i zasadniczo w tej formie przetrwał następne stulecie.

Utrata znacznej części dochodów i opieki fundatorów wpłynęła na pogarszającą się sytuację materialną klasztoru. Pochodzące z końca XVIII w. wzmianki mówią o złym stanie budynków klasztornych, które na skutek braku funduszy zaczęły popadać w ruinę. W 1802 r. część klasztoru została wydzierżawiona na magazyn żywności. Częściową restaurację budynków przeprowadzono w latach 1804–1807, jednak zapiski archiwalne z lat późniejszych informują o zaniedbaniu i zrujnowaniu

klasztoru. Jednym z nielicznych źródeł ikonograficznych dokumentujących wygląd klasztoru i kościoła przed ich dewastacją jest rysunek Leona Urmowskiego z 1814 r. (il. 99). W 1823 r. zniszczony klasztor sprzedano Antoniemu Domańskiemu na fabrykę

sukna. W tym czasie znacznemu pogorszeniu uległ stan kościoła, na którym zawaliły się dach i strop. Część napraw w obrębie klasztoru dokonana została przez nowego właściciela, nie objęły one jednak budynku kościoła. Wygląd kościoła (już bez ozdobnej attyki) został utrwalony na obrazie *Wjazd generała Zajączka do Lublina w 1826 r.* (il. 100).

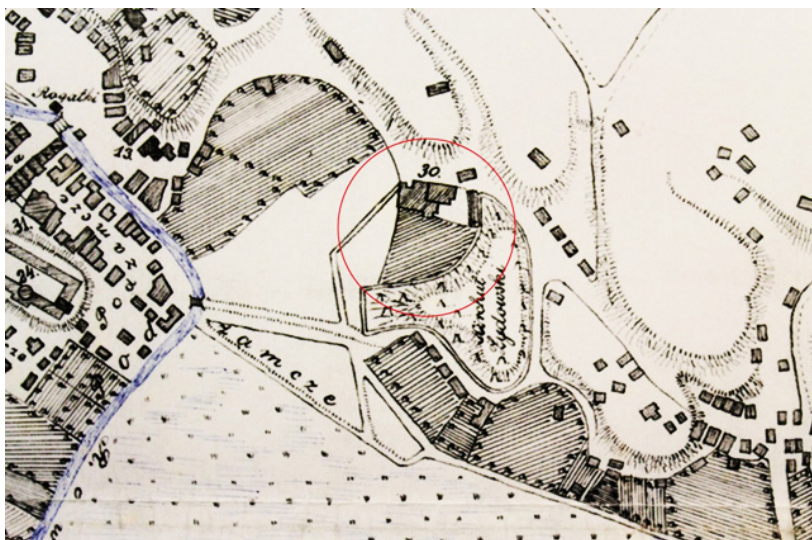
Bardzo skromnie prezentują się wzmianki źródłowe dotyczące ówczesnych ogrodów i zagospodarowania terenu wokół klasztoru. Wiadomo, iż teren klasztorny otoczony był parkanem z bramą wjazdową, a w obrębie kompleksu znajdował się ogród. Jego istnienie dokumentują zarówno tzw. plan Łęckiego z 1783 r., jak i tzw. plan Bieczyńskiego z 1829 r. (il. 101 i 102). Na obu planach przedstawiono klasztorny ogród o narysie ćwierćkoła. Od strony wschodniej i południowej jego granice wyznaczał mur oddzielający ogród od cmentarza żydowskiego.

Inwentarz sporządzony w 1823 r. z okazji przekazania obiektu Domańskiemu wymienia niewielki ogród kwiatowy i warzywny położony pomiędzy klaszorem a murem oraz od strony południowej, pod oknami klasztoru. Fundamenty murów sugerować miały, że klasztor był niegdyś ogrodzony [Teodorowicz-Czerepińska 1970]. Data przejęcia zespołu na cele fabryczne wyznacza też koniec istnienia ogrodów klasztornych, których teren został zagospodarowany jako zaplecze fabryk funkcjonujących w kompleksie poklasztornym.

Nowi właściciele podjęli się remontu budynku dawnego klasztoru. Budowle nakryte zostały nowymi dachami, z dachówką holenderką jako pokryciem. Przedsięwzięcie niedługo jednak funkcjonowało w obiekcie. Wskutek zniszczenia urządzeń fabrycznych

Il. 101. Klasztor oo. Franciszkanów zaznaczony na planie miasta S.J.N. Łęckiego z 1783 r. [fragm. kopii z 1852 r., oryg. w zbiorach Archiwum Państwowego w Lublinie, sygn. 3]

Il. 102. Posesja franciszkańska zaznaczona na *Planie miasta Lublina* [K.F. Kozłowski, ok. 1921 r. (odrys z planu F. Bieczyńskiego z 1829 r.), Archiwum Państwowe w Lublinie, Plany miasta Lublina, sygn. 318]

II. 103. Kościół pofranciszkański w 1927 r., widok od strony północnej [fot. L. Hartwig, neg. w Zbiorach Instytutu Sztuki PAN, nr 12240]

w czasie powstania listopadowego i niekorzystnej taryfy celnej dla Królestwa fabryka upadła. Zapiski z 1835 r. informują o zniszczonym zupełnie kościele, po którym pozostały огоłoczone mury. W 1845 r. odbyła się licytacja gmachów pofranciszkańskich, wygrana przez Gitlę Landau, Józefa Klumana i Nuchima Altszulera. W 1851 r. zespół przeszedł na własność Icka Halperna, od którego nabyli go August Voigt i Karol Scholtz z zamiarem uruchomienia tu fabryki świec i mydła. Remont i adaptacja gmachów kościoła i klasztoru miały miejsce w latach 1850–1866. W okresie tym przestropiono wnętrze kościoła. W czasie I wojny światowej uległo ono wypaleniu. Zespół poklasztorny jeszcze wielokrotnie zmieniał właścicieli aż do 1927 r., kiedy to przekazany został zgromadzeniu oo. salezjanów. Nowi użytkownicy dokonali niezbędnych remontów. W części pomieszczeń klasztornych urządzono sale dla prowadzonej przez zgromadzenie szkoły rzemiosła oraz internat.

Salezjanie otrzymali budynki klasztorne w stanie daleko posuniętej dewastacji, toteż pierwsi ojcowie, organizatorzy nowej placówki – ks. Józef Strauch i koadiutor Franciszek Szkopek – którzy przybyli do Lublina w 1927 r., zmuszeni byli szukać dla siebie innego mieszkania w mieście. Ówczesny stan kościoła dokumentuje ilustracja 103. Istotną kwestią dla pracy zgromadzenia było powstanie domu zakonnego. W 1929 r. ksiądz inspektor Antoni Hlond wysłał do kurii biskupiej w Lublinie prośbę o zezwolenie na erygowanie domu zakonnego w Lublinie. Uwieńczeniem tych starań był, udzielony za aprobatą Kongregacji do Spraw Zakonnych, dekret erekcyjny z 1931 r. W tym samym roku wnętrze kościoła podzielono na trzy kondygnacje żelbetowym stropem wg projektu B. Zborowskiego. W środkowej kondygnacji urządzono kaplicę.

Po uzyskaniu na własność zabudowań pofranciszkańskich salezjanie przystąpili także do restytucji istniejącego tu ogrodu klasztornego. Ogród ten przylegał do budynków klasztornych od strony południowej. Tam też ojcowie zorganizowali nowy ogród użytkowo-ozdobny. Na kanwie zastanego układu kompozycyjnego opartego o prosty, osiowy i symetryczny podział założono sady, ogrody warzywne i kwiatowe. Na zamknięciu głównej alei spacerowej urządzono miejsce kontemplacyjne z figurą Matki Bożej Niepokalanej.

W czasie II wojny światowej gmach został częściowo zajęty przez Niemców na magazyny wojskowe. Kolejna adaptacja wnętrza kościoła i klasztoru nastąpiła w czasach powojennych, kiedy urządzano tu magazyny [Teodorowicz-Czerepińska 1970]. Magazyny i biura funkcjonowały w części gmachów jeszcze po 1970 r.

W 1950 r. znaczna część piętra budynku klasztoru została zajęta przez władze państwowe i przeznaczona na pomieszczenia dla Szkoły Podstawowej nr 23. Pomimo trudności do 1954 r. prowadzona była przez salezjanów bursa dla chłopców uczęszczających do różnych szkół lubelskich. Bursa zlikwidowana została jednak przez władze państwowe.

W 1974 r. odzyskano parter kościoła i adaptowano go do użytku sakralnego. Część pomieszczeń przeznaczono na sale katechetyczne, mieszkania dla księży oraz ss. salezjanek. Kilka lat później szkołę przeniesiono do własnego budynku. W związku z powstaniem osiedla mieszkaniowego na Kalinowszczyźnie w 1975 r. erygowano salezjańską parafię pw. Matki Bożej Wspomożenia Wiernych, jednak ze względu na sprzeciw władz świeckich przez trzy lata miała ona charakter samodzielnego ośrodka duszpasterskiego. Dopiero w 1979 r. oficjalnie erygowano parafię pw. Matki Bożej Wspomożenia Wiernych [KE nr 109, *Historia Domu Zakonnego w Lublinie*]. Od końca lat 70. XX w. budynki używane były wyłącznie przez salezjanów. W 1983 r. powiększono część szczytową skrzydła zachodniego, a w 1986 r. zaadaptowano poddasze na cele mieszkalne [KE nr 111].

Aktualne zasoby

Obecnie w skład kompleksu klasztorowego (il. 104) ponownie wchodzi dobrze urządzony ogród. Charakteryzuje się on prostą, regularną kompozycją. Główna oś kompozycyjna podkreślona została aleją spacerową (il. 105), na zakończeniu której znajduje się kamienna figura Najświętszej Marii Panny Niepokalanej (il. 106). Bezpośrednio przy budynku klasztorowym, wzdłuż jego elewacji założono barwne rabaty bylinowe (il. 107).

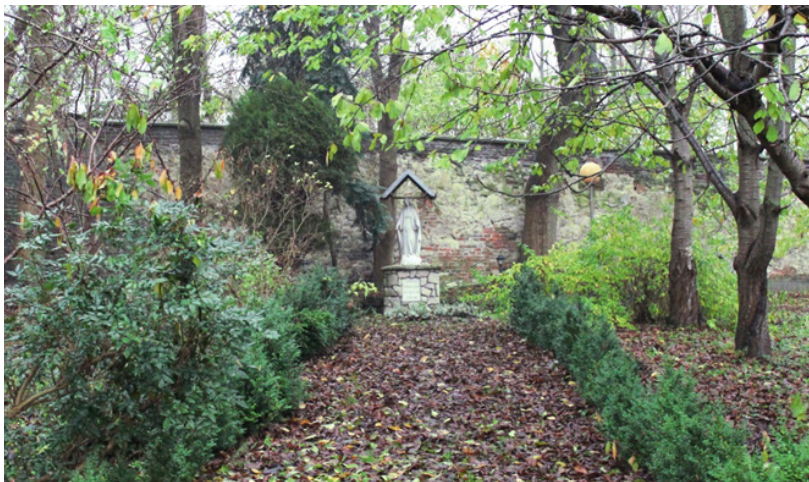
Ogród klasztorny oo. salezjanów stanowi obecnie, obok ogrodu ss. urszulanek, największe i najlepiej utrzymane założenie ogrodowe tego typu w Lublinie. Od strony północnej z klasztorem graniczy rozległa przestrzeń trawiasta, przeznaczona na tereny rekreacyjne i boiska. W budynku klasztorowym funkcjonuje prowadzona przez ojców środowiskowa świetlica oraz stowarzyszenie sportowe „SALOS”, bowiem celem zgromadzenia salezjańskiego jest przede wszystkim wychowanie młodzieży. Przy klasztorze znajduje się także półotwarty dziedziniec,

Il. 104. Kościół pofranciszkański i zabudowania klasztorne [fot. S. Malawski 2019]

Il. 105. Klasztor i ogród klasztorny oo. salezjanów, widok od strony południowej [fot. S. Malawski 2019]

Il. 106. Figura Najświętszej Marii Panny Niepokalanej na zakończeniu głównej osi w ogrodzie klasztornym [fot. S. Malawski 2019]

Il. 107. Rabaty kwiatowe wzdłuż południowej elewacji klasztoru [fot. S. Malawski 2019]

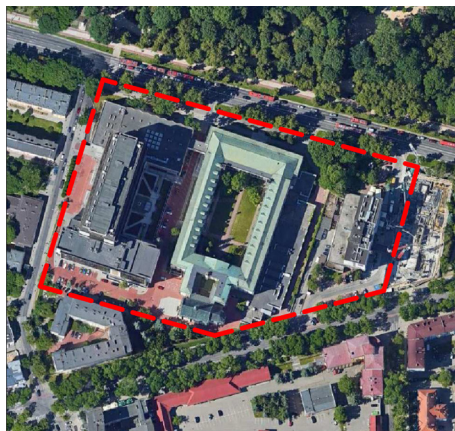
stanowiący prawdopodobnie zaczątek niewielkiego wirydarza, jego powierzchnia jest obecnie w całości utwardzona (il. 108).

Il. 108. Widok na wewnętrzny dziedziniec klasztorny w zespole pofranciszkańskim [fot. S. Malawski 2019]

8. Klasztor Zakonu Kaznodziejskiego Kongregacji Świętego Ludwika Bertranda (Dominikanów Obserwantów)

Dawny klasztor Dominikanów Obserwantów zlokalizowany jest w dzielnicy Wieniawa, przy dawnym trakcie krakowskim. Teren dawnego zespołu klasztornego ograniczają dziś ulice: Al. Raclawickie od północy, ul. Hieronima Łopacińskiego od strony zachodniej, ul. ks. Idziego Radziszewskiego od strony południowej.

II. 109. Lokalizacja dawnego klasztoru Dominikanów Obserwantów na tle współczesnej zabudowy Lublina [zdj. satelitarne, Google Maps 2020]

Działka nr: 066301_1.0041.AR_4.2/3

Powierzchnia całkowita: ok. 289 a

Wpis do rejestru zabytków: WEZ (wskazane do Gminnej Ewidencji Zabytków przez Lubelskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Lublinie)

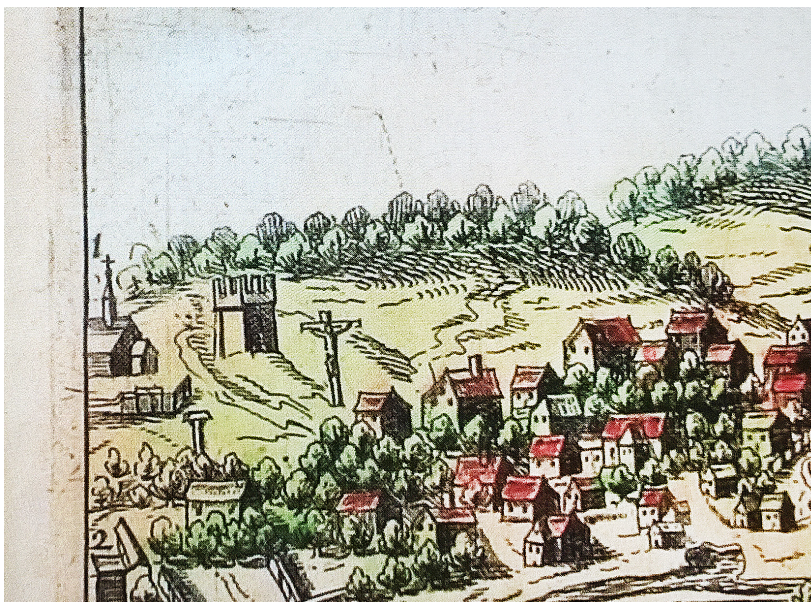
Zespół klasztorny Dominikanów Obserwantów z zabudowaniami koszar świętokrzyskich zajmuje obecnie Katolicki Uniwersytet Lubelski, kościół rektoralny pw. św. Krzyża, obszar dawnego cmentarza przykościelnego.

Rys historyczny i ewolucja układu

Początki funkcjonowania w Lublinie placówki dominikanów obserwantów związane są z istniejącym tu kościołem pw. Świętego Krzyża. Według tradycji kościół ten wzniesiono w miejscu poprzedniej świątyni drewnianej, która powstała dzięki staraniom gdańskiego kupca Henryka. Chciał on w ten sposób odkupić winy za próbę kradzieży relikwii Krzyża Świętego z lubelskiego kościoła oo. Dominikanów. Chylący się ku upadkowi obiekt został rozebrany w 1607 r. W jego miejscu wzniesiono nową murowaną świątynię. Stało się to m.in. dzięki fundacji Jacka Rawskiego – podstolego braclawskiego i mieszczan lubelskich, którzy oddali świątynię dominikanom ściślejszej obserwacji. Murowany kościół wzniesiony został w latach 1602(3)–1623 i posiadał cechy architektury renesansowej

(zatarte przez późniejsze przebudowy) [Ronikierowa 1901, Dulik i Golec 2010]. Do północnej ściany kościoła dostawiono w 1710 r. budynek klasztorny z wirydarzem. Składał się on z trzech piętrowych pawilonów. Korytarze jednego z nich przylegały do kościółka Świętego Krzyża. Zgodnie z obowiązującą regułą architektura klasztoru charakteryzowała się prostotą, skromnością i funkcjonalnością. W skład zabudowań klasztornych wchodziły: świątynia, klasztor, dwie stajnie, trzy wozownie, dwa chlewy, budynek gospodarczy zw. folwarkiem, cegielnia, budynek kowala, kilka piwnic oraz studnia. Klasztor otoczono od północy i wschodu ogrodami, natomiast od strony kościoła założono cmentarz [Włodarczyk 2012, KE nr 284].

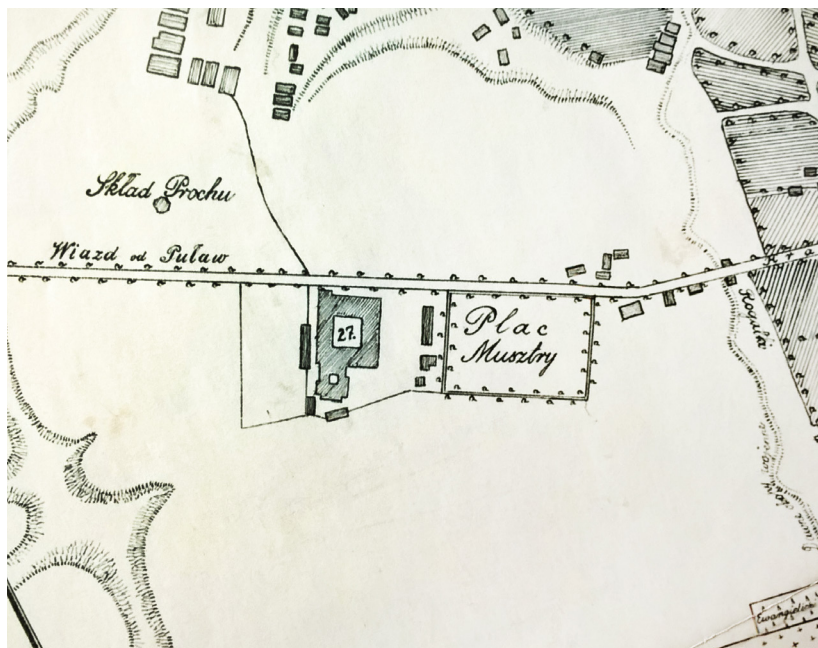
Pierwsze znane przedstawienie kościoła jest udokumentowane na panoramie Lublina autorstwa A. Hogenberga z 1618 r. (il. 110). Natomiast jednym z pierwszych dokumentów kartograficznych ilustrujących zespół klasztorny wraz z ogrodem w czasach, kiedy obiekt użytkowany był przez zakon oo. dominikanów, jest plan S.J.N. Łęckiego z 1783 r. (il. 111). Plan ten pokazuje także zasięg i przestrzenną dyspozycję ogrodów klasztornych i cmentarza. W ich skład wchodził wirydarz oraz ogród, prawdopodobnie użytkowy. Pomimo iż rozplanowanie ogrodu ukazano na planie z dużym uproszczeniem, to odczytać można jego lokalizację i zarys kompozycji. Dominikański ogród przylegał do zabudowań klasztornych

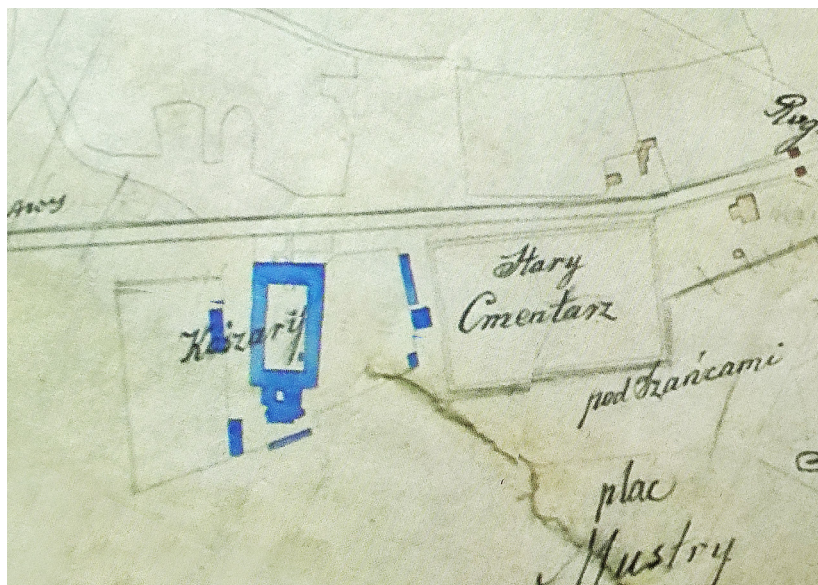
Il. 110. Kościół Świętego Krzyża w Lublinie (*Ecclesia S[antae] Crucis extra Civitatem*, po lewej stronie, oznaczony numerem 1) [fragm. panoramy miasta A. Hogenberga z 1618 r., Muzeum Narodowe w Lublinie, sygn. S/G/271/ML]

Il. 111. Klasztor oo. Dominikanów Obserwantów na planie miasta S.J.N. Łęckiego z 1783 r. [fragm. kopii z 1852 r., oryg. w zbiorach Archiwum Państwowego w Lublinie, sygn. 3]

Il. 112. Zabudowania koszar wraz z placem musztry [K.F. Kozłowski, *Plan miasta Lublina*, ok. 1921 (odrys z planu F. Bieczyńskiego z 1829 r.), Archiwum Państwowe w Lublinie, Plany miasta Lublina, sygn. 318]

Il. 113. Koszary świętokrzyskie na planie Lublina B. Maciejowskiego z 1866 r., (wykonanym na podstawie planu z 1836 r.) [Archiwum Państwowe w Radomiu, Zbiór Kartograficzny Zarządu Dóbr Państwowych, Gubernia Lubelska, sygn. 35]

od strony wschodniej – tworzył go zespół kwater otocznych po obwodzie szpalerami drzew. Położony na zachód od kościoła cmentarz obsadzony był drzewami w naprzemienne rzędy – tzw. kwinkunskysy.

Teren zajmowany przez cmentarz został zaznaczony na planach z końca XVIII i początku XIX w., tj. w końcowym okresie pełnienia swojej funkcji. Dzięki ww. planom możliwe jest określenie przebiegu granic cmentarza na przełomie XVIII i XIX w. Wschodnia granica cmentarza biegła wówczas wzdłuż budynków klasztornych, w niewielkim od nich oddaleniu (ok. 20 m). Od wschodu teren cmentarza kończył się na wysokości kapliczki w Ogrodzie Saskim. Od południa jego granica biegła wzdłuż dzisiejszej ul. Radziszewskiego, natomiast od północy wzdłuż obecnych Al. Raclawickich. Na planach sporządzanych w kolejnych latach XIX w. oraz na początku XX w. obszar ten zajmowały już koszary wojskowe, z nieco zmodyfikowanymi granicami w stosunku do poprzedniego okresu (il. 112). Na podstawie dokumentów z wizytacji ks. Tomasza Josickiego, kanonika wiślickiego, dokonanej z polecenia bpa Bernarda Maciejowskiego dowiadujemy się, iż w 1603 r. cmentarz otoczony był ogrodzeniem z drewnianych „żerdzi” z zamykanymi bramami. W 1697 r. doczekał się on murowanego ogrodzenia od stron wschodniej i północnej (brak danych pozwalających na określenie, czy cmentarz otoczony był murem ze wszystkich stron). Wyposażony

był także w kostnicę (*ossarium*) przy północnej ścianie cmentarnego muru, w której gromadzono kości zebrane z cmentarza.

W drugiej połowie XVIII w., pomimo sporych uposażeń, majątek dominikanów obserwantów nie przedstawiał się imponująco. Większość budynków gospodarczych wymagała remontu [Włodarczyk 2012].

W czasach zaborów klasztor został zajęty przez Austriaków. W 1803 r. zakonników przesiedlono do Wysokiego Koła, a budynek klasztorny zajęto na szpital wojskowy [Ronikierowa 1901, Dulik i Golec 2010]. Rok wcześniej przystąpiono do rozbudowy będącego w ruinie klasztoru. Dalsze prace przeprowadziły władze rosyjskie. Północne skrzydło klasztoru zostało zburzone, pozostałe przebudowane. Do tego gmachu dobudowano od strony północnej dwa dwupiętrowe pawilony koszarowe (tzw. koszary świętokrzyskie), połączone krótszym piętrowym skrzydłem południowym, zbudowanym w miejscu zburzonej północnej części klasztoru. W 1832 r. gmach przebudowano wg projektu M. Lalewicza. Wielkie podwórze otoczono potrójnym portykiem arkadowym. Stan ten dokumentuje plan miasta B. Maciejowskiego z 1866 r. (il. 113). Gmach koszarów widoczny jest także na panoramie Lublina *Wjazd generała Zajacza w 1826 r.* Po utworzeniu w 1918 r. Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego gmach przekazany został nowo powstałej uczelni, która przeniósła tu swą siedzibę z budynków zespołu pomisjonarskiego. W 1922 r. zbudowano monumentalny modernistyczny gmach frontowy z aulą uniwersytecką [KE nr 284].

Il. 114. Częściowo zabudowany wirydarz klasztorny w obecnym Gmachu Głównym KUL [fot. S. Malawski 2019]

Il. 115. Kościół akademicki KUL pw. Świętego Krzyża w Lublinie [fot. S. Malawski 2019]

Aktualne zasoby

Dawne zabudowania klasztorne oo. dominikanów stanowią dziś integralną część kompleksu budynków tzw. Głównego (Starego) Gmachu Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego im. Jana Pawła II w Lublinie. Na kompleks ten składają się dawne gmachy poddominikańskie wraz z kościołem Świętego Krzyża (kościół akademickim KUL), XIX-wieczna zabudowa pokoszarna, a także budynki powstałe w wyniku XX-wiecznej rozbudowy gmachu.

W sąsiedztwie zabudowań poklasztornych nie zachowały się ślady po dawnych ogrodach dominikańskich.

Il. 116. Dziedziniec w dawnych zabudowaniach koszar świętokrzyskich, obecnie Gmach Główny KUL [fot. S. Malawski 2019]

Ogrody te zniszczone zostały już w XIX w., kiedy na ich terenie powstały koszary i plac musztry. Wchłonięcie dawnej posesji klasztornej przez rozrastające się struktury urbanistyczne miasta doprowadziły do parcelacji tych terenów, a w konsekwencji ich zabudowę. Znaczną część dawnych ogrodów zajęto pod budowę Al. Raclawickich. Na części terenu, na którym istniał niegdyś ogród klasztorny i podwórza gospodarcze, położonym pomiędzy obecnymi Al. Raclawickimi a ulicami ks. Idziego Radziszewskiego i Hieronima Łopacińskiego, powstały nowe gmachy KUL, m.in. Collegium Joannis Pauli II i Collegium Norvidianum oraz Centrum Transferu Wiedzy, a także infrastruktura drogowa, parkingi, gmach obecnego Mercure Hotel i apartamentowiec Unia Art Residence.

W obrębie dawnych zabudowań klasztornych znajduje się niewielki wirydarz, nie posiada on jednak roślinności, a jego powierzchnia jest w całości utwardzona (il. 114). Do najmniej przekształconych terenów należy obszar w bezpośrednim otoczeniu budynku kościelnego (il. 115). Na terenie tym znajdują się nasadzenia ze świerków kłujących (*Picea pungens* 'Glauca'), cisa pospolitego (*Taxus baccata* 'Fastigiata') oraz barwnika pospolitego (*Vinca minor*). Na uwagę zasługuje dekoracyjna roślinność komponowana zdobiąca dziedziniec uniwersytecki (il. 116).

9. Klasztor Mniszek Bosych Najświętszej Maryi Panny z Góry Karmel (Karmelitanek Bosych – józefatek)

Klasztor położony jest w centralnej części miasta, na zachód od Starego Miasta, w połowie długości ul. Świętoduskiej, po jej zachodniej stronie. Stanowi zwarty kompleks zabudowań otoczonych murem klauzurowym. Kościół przylega do klasztoru ścianą północną.

Działka nr: 066301_1.0036.AR_3.13

Powierzchnia całkowita: ok. 50,7 a

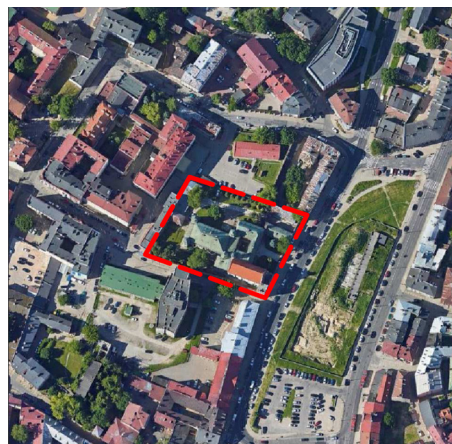
Wpis do rejestru zabytków: nr A/259

Dawny zespół klasztorny Karmelitanek Bosych (obecnie karmelitów bosych): kościół pw. św. Józefa Oblubieńca NMP z wyposażeniem w zabytki ruchome, klasztor, drzewostan na terenie klasztornym, mur z bramami (ogradzający posesję klasztorną) oraz dawny dom kapelana w granicach ścian zewnętrznych.

Rys historyczny i ewolucja układu

Kościół Karmelitów Bosych w Lublinie należał pierwotnie do sprowadzonego do miasta w 1624 r. zakonu karmelitanek. Na cele fundacji konwentu zakupiono w 1632 r. plac z nieukończonym dworem Leszczyńskich. Lublin był drugą po Krakowie placówką karmelicką na ziemiach polskich. Do miasta mniszki sprowadzone zostały w 1624 r. za sprawą Katarzyny z Kretkowskich Ligęziny – córki kasztelana brzeskiego. Fundatorka, będąc wdową, sama wstąpiła do zakonu. Przeżywszy w nim 31 lat jako s. Teresa od Jezusa i Marii, zmarła w 1654 r. [Prokopowicz b.d.].

Trzonem późniejszego założenia klasztornego pw. św. Józefa Oblubieńca Najświętszej Maryi Panny (od którego zamieszkujące w nim siostry nazywano józefatkami) stał się wzniesiony w latach 1619–1623 obronny dwór, zaprojektowany przez lubelskiego budowniczego Jakuba Balina dla wojewody bełskiego Rafała Leszczyńskiego. Z bliżej nieokreślonych przyczyn budowla nie została ukończona. Na przełomie lat 20. i 30. XVII w. obiekt

Il. 117. Lokalizacja dawnego klasztoru Karmelitanek Bosych na tle współczesnej zabudowy Lublina [zdj. satelitarne, Google Maps 2020]

Il. 118. Klasztor Karmelitanek Bosych na planie miasta S.J.N. Łęckiego z 1783 r. [fragm. kopii z 1852 r., oryg. w zbiorach Archiwum Państwowego w Lublinie, sygn. 3]

Il. 119. Klasztor Karmelitanek Bosych widziany od strony północnej [fragm. obrazu *Pożar miasta Lublina w 1719 r.*, kościół oo. Dominikanów pw. św. Stanisława BM w Lublinie]

zakupiony został przez karmelitan-ki i przebudowany na klasztor. Budowniczymi obiektu byli nieznanymi muratorzy lubelscy kontynuujący tradycje miejscowych warsztatów z pierwszej ćwierci XVII w. Być może był nim któryś z wybitnych projektantów, np. Jan Cariger, Piotr Gallon czy Jan Wolff [Studziński i Konkolewski 1993].

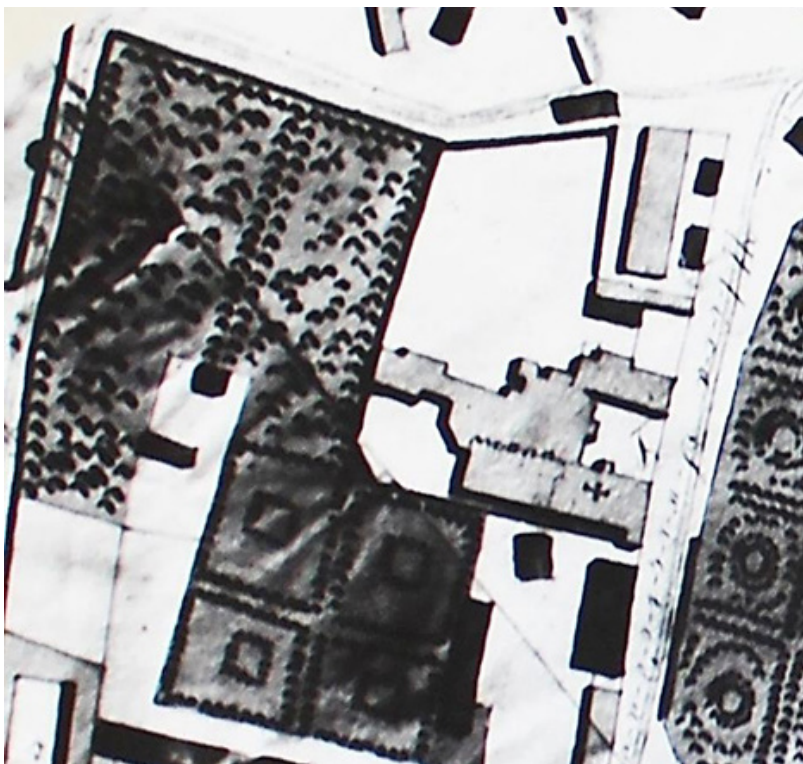
W 1636 r. rozpoczęto budowę kościoła, który zasklepiono i przykryto dachówką w 1637 r. Konsekracja świątyni miała miejsce w 1644 r. [KE nr 324]. Niewielki, jednonawowy kościół w pełni odzwierciedla ówczesne trendy panujące wśród lubelskich architektów i dekoratorów, polegające na łączeniu form renesansowych z barokowymi i przetwarzaniu ich w nową jakość. Cechy renesansu lubelskiego widoczne są zarówno w opracowaniu fasady, jak i dekoracji wnętrza [Studziński i Konkolewski 1993]. Zabudowa klasztorna przylega do północnej ściany kościoła. W jej bryle wyróżnia się sylwetka obronnego dworu Leszczyńskich, tworząca wraz z budynkiem kościoła i dwoma skrzydłami klasztoru zwarty kompleks skupiony wokół niewielkiego wirydarza. Wraz z przyległym klaszturem i murem klauzurowym stanowi zwarty kompleks zabudowań, którego obecna forma jest wynikiem wieloletnich nawarstwień (il. 118). Główne prace nad przebudową i rozbudową klasztoru trwały do 1635 r. Okazała forma

obiektu nie gwarantowała jednak spokojnego życia jego mieszkanki. Na przestrzeni XVII w., na skutek licznych wojen siostry zmuszone były wielokrotnie opuszczać klasztor, co narażało go na niszczenie. W 1686 r. w wyniku pożaru zniszczeniu uległ dach klasztoru, a w 1691 r. spłonęła kaplica nowicjaska wraz z całym wyposażeniem.

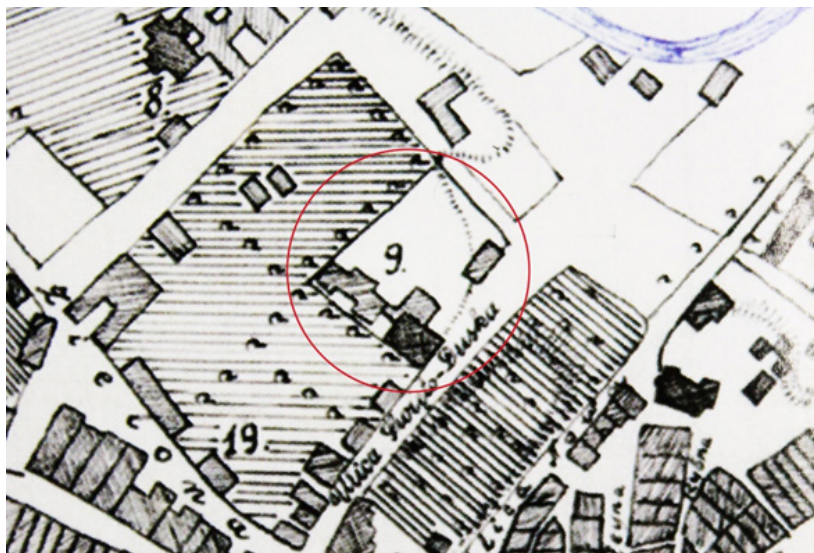
Cały kompleks zabudowań klasztornych otoczony był murem klauzurowym, pozostawiając wewnątrz niewielką partię niezagospodarowanego terenu (il 119). Istnieć mógł tu niewielki ogród kontemplacyjny. Właściwy ogród użytkowo-ozdobny znajdował się prawdopodobnie poza murem klauzurowym otaczającym klasztor. Jego rozplanowanie najlepiej dokumentuje plan miasta nieznanego autora z ok. 1825 r. (il. 120). Zaznaczono na nim ogród składający się z dwóch części o odmiennej kompozycji. Od strony południowo-zachodniej do muru klasztornego przylegał regularny ogród o zarysie zbliżonym do kwadratu, o krzyżowym układzie alei dzielących jego obszar na cztery regularne kwatery. W każdej z kwater wydzielono mniejszą kwaterę, także o zarysie kwadratu. Zewnętrzne i wewnętrzne obwiednie kwater podkreślono szpalerami drzew.

Bardziej swobodną kompozycję posiadała sąsiadująca z ww. ogrodem część zachodnia. W jej rozplanowaniu uwagę zwracała obsadzona drzewami aleja dzieląca przestrzeń na dwa symetryczne kwartały różnej wielkości. Aleja prowadziła w kierunku niewielkiego budynku, być może była to pustelnia do użytku wyłącznie samych zakonników, która, jak podają źródła, funkcjonowała przy klasztorze (podobny obiekt znajdował się przy sąsiednim klasztorze Karmelitów Bosych) [Niedźwiadek 2012a]. Powierzchnia obu kwartałów pokryta była swobodnie rozmieszczonymi drzewami. W kompozycji wschodniego kwartału zauważyć można niewielki gabinet ogrodowy, którego ściany tworzyły koncentrycznie rozmieszczone drzewa.

W 1807 r. józefatki połączyły się z drugim lubelskim domem klasztorным, przenosząc się do klasztoru Karmelitanek Bosych zw. początkami przy ul. Kryminalowej (obecnej ul. S. Staszica) i oddając dotychczasową siedzibę karmelitom bosym, których kościół i klasztor uległy spaleni w 1803 r. Dokonano wówczas remontu budynku, jednak już po trzech latach, tj. w 1810 r., bracia zostali przeniesieni do klasztoru Karmelitów Trzewickowych, a w tym miejscu osadzono ss. wizytki. Placówka znajdowała się w użytkowaniu wizytek w latach 1810–1837 (il. 121). Po czym ponownie przeszła w ręce karmelitów [KE nr 324, Maj 2016]. Powróciwszy do klasztoru w 1837 r., zakonnicy zastali klasztor zdewastowany i wymagający kolejnego remontu.

Il. 120. Klasztor Karmelitów Bosych widoczny na planie miasta Lublina z ok. 1825 r. [fragm., oryg. nieznanym, negatyw w Zbiorach Instytutu Sztuki PAN, sygn. 8440]

Il. 121. Posesja karmelitańska zaznaczona na *Planie miasta Lublina* K.F. Kozłowskiego z ok. 1921 r. (odrys z planu F. Bieczyńskiego z 1829 r.) [Archiwum Państwowe w Lublinie, Plany miasta Lublina, sygn. 318]

Il. 122. Widok na plac targowy pomiędzy ul. Lubartowską i ul. Świętoduską w Lublinie, w tle kościół i klasztor Karmelitów Bosych [rys. M. Trzebiński, „Tygodnik Ilustrowany” 1912, nr 1, s. 280]

Po kasacie klasztoru w 1864 r. część mieszkalna w dawnym dworze Leszczyńskich zajęta została przez Rosjan na więzienie śledcze. Pozostawiono jednego ojca zarządzającego kościołem, któremu przydzielono kilka pomieszczeń. Pozostałą część budynku przebudowano na koszary wojskowe. Na części dawnych ogrodów urządzono podwórze [KE nr 325].

W 1861 r. doszło do uszkodzenia żelaznego mocowania dzwonu, na skutek czego wypadł on na ulicę i pękł. Zakonnicy oddali dzwon do przelania, jednak już wkrótce, w czasie I wojny światowej, nowy dzwon został zarekwirowany przez władze carskie i wywieziony z Lublina [Smagacz b.d.].

W latach 1865–1898 postępowała dalsza dewastacja obiektu. Remont kościoła przeprowadzono w latach 1899–1903, w czasie administrowania ks. Scipio del Campo, na podstawie projektu arch. Stefana Szyllera. Dobudowano wówczas nad dzwonnicy neorenesansową attykę i ozdobny szczyt nad kruchtą [KE nr 324]. W latach 1898–1907 przeprowadzono przebudowę klasztoru na więzienie, co przyczyniło się do dalszej degradacji obiektu (il. 122).

Okres II wojny światowej zespół przetrwał bez większych uszkodzeń w architekturze obiektu. Doraźny remont budynków klasztornych przeprowadzono w 1949 r. Remontu kapitalnego zespół doczekał się w 1982 r. Część mieszkalną podwyż-

szono wówczas o jedną kondygnację, zmieniono nakrycia wież narożnych, przebudowano wnętrza [KE nr 325]. Podejmowane były także próby uporządkowania otoczenia klasztoru. Po 2010 r. boczny dziedziniec został utwardzony i wyłożony nową nawierzchnią wg projektu autorstwa Janusza Szymanka i Katarzyny Kruk [2010b].

Aktualne zasoby

Zabudowania klasztorne wraz z ogrodami i otaczającym całość murem klauzurowym znajdują się obecnie w posiadaniu oo. karmelitów bosych. Ogród klasztorny składa się z trzech zasadniczych części: ogólnodostępnego dziedzińca, przed klasztorem od strony ul. Świętoduskiej i oddzielonej od niej murem z furką części administracyjno-gospodarczej zlokalizowanej po północnej stronie zabudowań klasztornych, ogrodu kontemplacyjnego obejmującego niewielką przestrzeń przyległą do zabudowań klasztornych od strony zachodniej i południowej oraz niewielkiego ogrodu w wirydarzu wewnątrz zabudowań klasztornych. Część frontowa przedzielona jest drogą prowadzącą do furki klasztornej na dwie kwatery o zbliżonej wielkości. Kwatery te pokrywa murawa, rosną tu także drzewa liściaste i iglaste, takie jak: robinia akacyjowa, świerk kłujący i żywotnik zachodni, rozmieszczone asymetrycznie na obu kwaterach. W ogrodzie po północnej stronie klasztoru, zajętej częściowo przez budynki gospodarcze, założone zostały rabaty kwiatowe w sąsiedztwie wejść do budynków klasztornych oraz nasadzenia z drzew i krzewów ozdobnych i owocowych wzdłuż klasztornego muru. Na uwagę zasługuje tu pomnikowy jesion wyniosły (*Fraxinus excelsior*) „pamiętający” ogrody z XIX w. W części kontemplacyjno-użytkowej założono ogrody ozdobne i użytkowe. Bezpośrednio przy klasztorze od strony południowej znajduje się regularny ogród spacerowy, którego centralną część, obsadzoną krzewami róż i bylinami, zajmuje figura Najświętszej Marii Panny. Część ogrodu od strony zachodniej zajmują zagony warzywne i murawy o ozdobno-rekreacyjnym charakterze (il. 123). Niewielki ogród w wirydarzu o narysie zbliżonym do kwadratu zdołał ozdobić figura św. Józefa (il. 124), jego powierzchnia porośnięta jest barwinkiem pospolitym (*Vinca minor*).

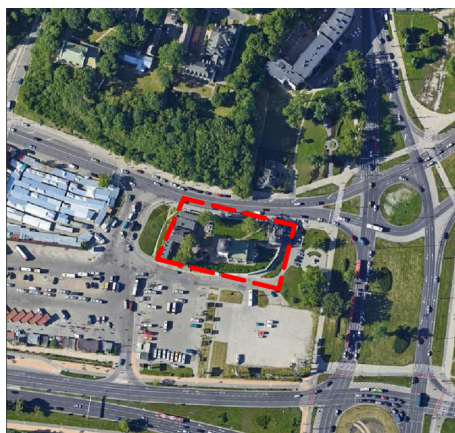
Il. 123. Ogród użytkowy przy klasztorze oo. Karmelitów Bosych w Lublinie, widok z okna [fot. S. Malawski 2017]

Il. 124. Wnętrze klasztornego wirydarza klasztoru Karmelitów Bosych w Lublinie, widok z okna [fot. S. Malawski 2017]

10. Klasztor Zakonu Bazylianów Świętego Jozafata

Nieistniejący dziś klasztor Bazylianów zlokalizowany był przy lubelskiej cerkwi pw. Przemienienia Pańskiego. Świątynia wzniesiona została na terenie jednej z najstarszych dzielnic miasta, na północny wschód od Starego Miasta i Wzgórza Zamkowego. Teren obecnej parafii prawosławnej położony jest przy ul. Ruskiej, u podnóża skarpy wzgórza Czwartek, ogrodzony jest murowanym parkanem, w którym od strony południowo-zachodniej znajduje się dawna furta.

Il. 125. Lokalizacja dawnego klasztoru Bazylianów na tle współczesnej zabudowy Lublina [zdj. satelitarne, Google Maps 2020]

Działka nr: 066301_1.0007.AR_4.29/3

Powierzchnia całkowita: ok. 28,4 a

Wpis do rejestru zabytków: nr A/227

Cerkiew pw. Przemienienia Pańskiego z wyposażeniem wnętrza w zabytki ruchome, otaczającym drzewostanem w granicach cmentarza kościelnego, ogrodzeniem z bramkami.

Rys historyczny i ewolucja układu

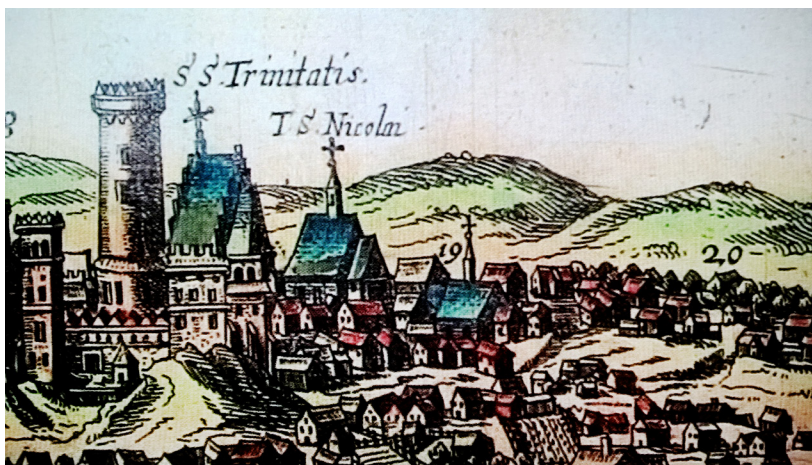
Historia lubelskiego zakonu bazylianów jest dotychczas słabo rozpoznana, a obecność zgromadzenia w Lublinie związana jest z funkcjonowaniem w mieście parafii prawosławnej. Cerkiew prawosławna w Lublinie istniała już w XVI w., znajdowała się na wzniesieniu przy gościńcu litewskim i ruskim. Budowla ta spłonęła w 1587 r. Późnorenesansowa świątynia murowana wzniesiona została w latach 1607–1633.

W 1633 r. nową cerkiew pw. Przemienienia Pańskiego poświęcił metropolita kijowski Piotr Mohyla. Trzy lata później król Władysław IV osadził przy cerkwi oo. Bazylianów. Przynależna diecezji chełmskiej parafia greckokatolicka działała przy cerkwi aż do czasów likwidacji unii w 1875 r. [Dulik i Golec 2010, KE nr 2560]. Przy cerkwi wzniesiono (najprawdopodobniej drewniane) zabudowania klasztoru św. Onufrego [*Historia: Lublin - Katedra Przemienienia Pańskiego*]. Jednym z pierwszych dokumentów ikonograficznych dokumentujących cerkiew jest panoramiczny widok miasta A. Hogenberga z 1618 r. (il. 126).

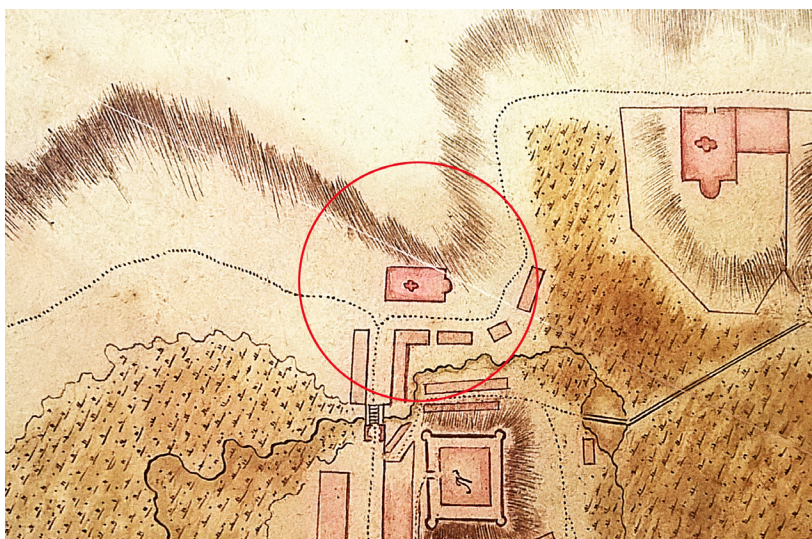
Pierwszym znanym dokumentem ikonograficznym potwierdzającym obecność cerkwi w opisanym miejscu jest plan miasta z 1716 r. *Plan de la ville et faubourgs de Lublin* C.V. d'Örkena (il. 127). Istotnych danych na temat przestrzennej dyspozycji zabudowań klasztornych dostarcza plan S.J.N. Łęckiego z 1783 r. (il. 128) oraz plan B. Maciejowskiego z 1866 r. (sporządzony na podstawie planu z 1836 r.), na którym obiekty te zostały dodatkowo wyróżnione kolorystycznie (il. 129).

W 1648 r. wybuchło powstanie kozackie pod wodzą Bohdana Chmielnickiego. Jednym z najważniejszych postulatów Kozaków było zniesienie unii oraz przyznanie równych praw ludności ruskiej. Po początkowym sukcesie powstania i na mocy ugody zborowskiej (1649) unicy zobowiązani zostali zwrócić wszystkie cerkwie przejęte od prawosławnych. Lubelska cerkiew przeszła w ręce wyznawców prawosławia w 1650 r. Rok później, po zwycięstwie wojsk koronnych pod Beresteczkiem, powróciła ponownie w ręce unitów. Po 1695 r. przy cerkwi Przemienienia Pańskiego w Lublinie działała parafia unicka wchodząca w skład unickiej diecezji chełmskiej oraz klasztor Bazylianów. W ciągu XVII w. zarząd nad obiektem przechodził kilkakrotnie w ręce grekokatolików i prawosławnych. Presja na wyznawców prawosławia była jednak coraz silniejsza, a popierani przez władze unicy zyskiwali coraz większe wpływy. Pod koniec XVII w. lubelskie cerkwie przeszły ostatecznie w ręce unitów.

Cerkiew znajdowała się pod zarządkiem unitów aż do 1875 r. Po upadku powstania styczniowego, ukazem carskim z 1864 r. zlikwidowane zostały wszystkie klasztory bazylikańskie w Królestwie Polskim, w tym także lubelski klasztor św. Onufrego. W latach 60.

Il. 126. Cerkiew prawosławna w Lublinie (*Templum Ruthenicum*), widoczna pod numerem 19 [fragm. panoramy miasta A. Hogenberga z 1618 r., Muzeum Narodowe w Lublinie, sygn. S/G/271/ML]

Il. 127. Cerkiew prawosławna na planie Lublina z 1716 r. [C.V. d'Örken, *Plan de la ville et faubourgs de Lublin*, Wojewódzka Biblioteka Publiczna im. H. Łopacińskiego w Lublinie, Zbiór kartograficzny, sygn. 1/VI]

Il. 128. Cerkiew grekokatolicka i zabudowania klasztorne oo. bazylianów na planie miasta S.J.N. Łęckiego z 1783 r. [fragm. kopii z 1852 r., oryg. w zbiorach Archiwum Państwowego w Lublinie, sygn. 3]

Il. 129. Cerkiew i zabudowania poklasztorne oo. bazylianów na planie Lublina B. Maciejowskiego z 1866 r. (wykonanym na podstawie planu z 1836 r.) [Archiwum Państwowe w Radomiu, Zbiór Kartograficzny Zarządu Dóbr Państwowych, Gubernia Lubelska, sygn. 35]

Il. 130. Widok na zamek i cerkiew prawosławną (po lewej) [fragm. planu A. Griznowa *Plan goroda Ljublina*, 1884–1889, Muzeum Narodowe w Lublinie, Oddział Historii Miasta Lublina, nr inw. ML/H/2226]

i 70. XIX w. podjęto akcję mającą na celu powrót do prawosławia unitów diecezji chełmskiej [*Historia: Lublin – Katedra Przemienienia Pańskiego*]. W 1868 r. w świątyni przeprowadzono remont obejmujący usunięcie elementów łańcuchowych i przystosowanie jej do obrzędu prawosławnego. Kolejny remont generalny obiektu przeprowadzono w 1881 r. Zmieniono wówczas hełm na wieży, obniżono dach nad nawą, oskarpowano korpus budynku (il. 130). W czasie pierwszej wojny światowej wyposażenie cerkwi wywieziono do Rosji. Parafia prawosławna reaktywowana została w 1920 r. W marcu 1989 r. nastąpiła restytucja diecezji lubelsko-chełmskiej. W ten sposób cerkiew Przemienienia Pańskiego podniesiona została do rangi katedry biskupa diecezjalnego [KE nr 2560].

Niewiele wiadomo na temat historycznych ogrodów przyklasztornych, być może zieleń komponowana ograniczała się do drzewostanu porastającego przyświątynny cmentarz.

Aktualne zasoby

Obecnie teren cerkwi otacza szczelny parkanowy mur z furtką od strony południowej. Na obszarze dawnego cmentarza przykościelnego znajduje się kilka wiekowych drzew z XIX i XX w. należących do gatunków lipa drobnolistna (*Tilia cordata*) i robinia akacjowa (*Robinia pseudoacacia*). Pozostałe nasadzenia mają charakter współczesny. Od strony północnej, wzdłuż muru zasadzono żywotniki zachodnie (*Tilia occidentalis* ‘Smaragd’), analogicznie teren po południowej stronie cerkwi obsadzony został szpalerem klonów w odmianie ‘Globosum’ (*Acer platanoides* ‘Globosum’). Wszystkie znajdujące się na terenie parceli budynki zostały gruntownie przebudowane lub są obiektami współczesnymi. Zmniejszył się także zasięg terytorialny dawnej parceli klasztornej, stąd też jedyny relikw architektoniczny związany z funkcjonowaniem tu zgromadzenia zakonnego bazylianów stanowi obecnie budynek cerkwi (il. 131 i 132).

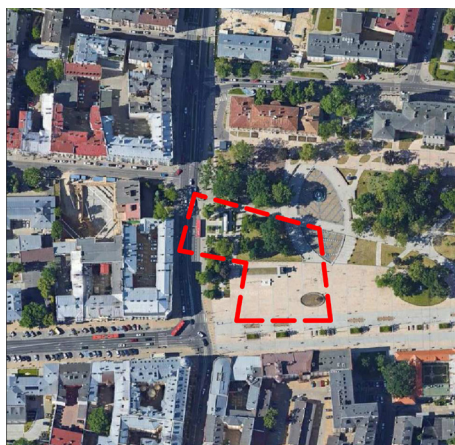
Il. 131. Katedra prawosławna pw. Przemienienia Pańskiego w Lublinie, widok od strony ul. Ruskiej [fot. S. Malawski 2019]

Il. 132. Cerkiew prawosławna w Lublinie, widok od strony południowo-zachodniej [fot. S. Malawski 2019]

11. Klasztor Zakonu Szpitalnego Świętego Jana Bożego (Bonifratrów)

Nieistniejący już zespół klasztorny Bonifratrów ulokowany był w śródmieściu Lublina, na zachód od Starego Miasta, przy Krakowskim Przedmieściu. Klasztor wzniesiono w miejscu późniejszego placu musztry, stanowiącego część obecnego pl. Litewskiego. Relikty kościoła Bonifratrów nie są dziś widoczne na powierzchni gruntu.

Il. 133. Lokalizacja dawnego klasztoru Bonifratrów na tle współczesnej zabudowy Lublina [zdj. satelitarne, Google Maps]

Działki nr: 066301_1.0036.AR_3.1/1 (częściowo); 066301_1.0036.AR_4.68/1 (częściowo)

Powierzchnia całkowita: ok. 56 a

Wpis do rejestru Gminnej Ewidencji Zabytków (GEZ) Miasta Lublina: nr A/588; stanowisko archeologiczne nr 77-81/13-3a

Ochronie podlegają relikty założenia: pl. Litewski, w tym cmentarz w zespole bonifraterskim przy kościele Bożego Ciała.

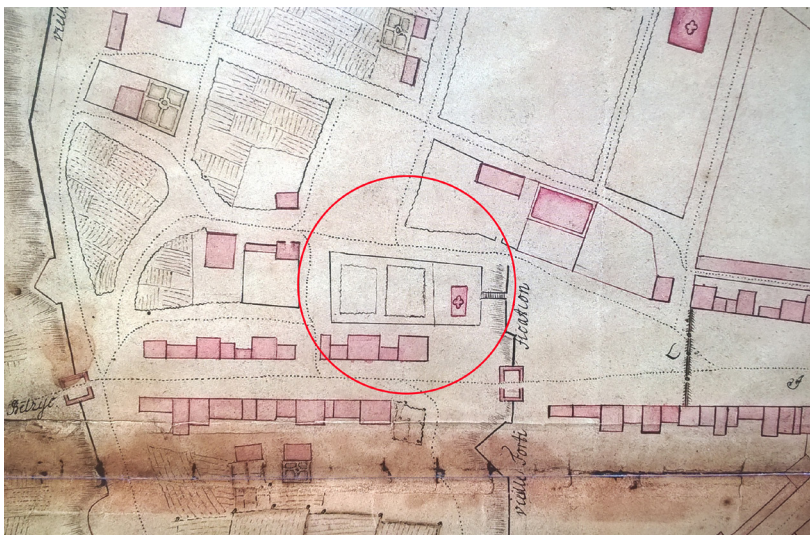
Rys historyczny i ewolucja układu

Kościół i klasztor Bonifratrów wzniesiono po zachodniej stronie wschodniej linii szańców obronnych zbudowanych w 1620 r., w pobliżu fosy miejskiej. W opracowaniach odnaleźć można różne daty lokacji bonifratrów w Lublinie. Najczęściej za okres wzniesienia zespołu kościelno-klasztornego przyjmuje się lata 1641–1643.

Zespół klasztorny Bonifratrów powstał dzięki fundacji sufragana i oficjała diecezji chełmskiej Mikołaja Świrskiego, który wykupił na ten cel leżący przy trakcie krakowskim zajazd „Pod Orłem”. Wygląd zabudowań z najwcześniejszego okresu nie jest znany. Na podstawie istniejących przekazów można wnioskować, że początkowo wzniesiono jedynie kościół drewniany. Zespół klasztorny ulokowano w obrębie wałów obronnych miasta, prawdopodobnie istotna była tu reguła zakonu, która nakazywała braciom m.in. posługę rannym i grzebanie ciał poległych. Pierwsza czytelna lokalizacja kościoła widoczna jest na planie Lublina C.V. d'Örkna z 1716 r. (il. 134). Na planie tym w orientacyjny sposób zaznaczono lokalizację kościoła,

dokumentuje on jednak fakt istnienia przy kościele ogrodzonego (zapewne murem) ogrodu klasztornego podzielonego na dwie kwatery z cmentarzem przykościelnym. Kościół klasztorny wraz z zarysem pozostałych zabudowań został utrwalony na planie Lublina S.J.N. Łęckiego z 1783 r. (il. 135).

Klasztor poniósł straty podczas potopu szwedzkiego, trudno jednak określić ich konkretny rozmiar i wpływ, jaki wywarły one na przestrzenną dyspozycję obiektów klasztornych. Wiadomo, iż w 1676 r. posesja bonifratrów powiększona została o teren sąsiedniej parceli zajmowanej przez ogrody braci Krzysztofa i Bogusława Potockich. W kolejnym roku konwent zyskał siedem domów przy Krakowskim Przedmieściu oraz jedną z ulic, która powiększyła obszar cmentarza. Trudno stwierdzić, jakie były przyczyny pogarszającej się sytuacji materialnej zakonu. Zapiski z 1733 r. informują, że drewniany kościół został niemal wyrwony przez wiatr. W celu wzniesienia budowli murewanej w 1733 r. wybudowano cegielnię, jednak dwa lata później została ona zniszczona przez wojska rosyjskie. Kościół murowany powstał jednak do końca XVIII stulecia. Był on jednonawowy z fasadą flankowaną dwiema wieżyczkami, orientowany. W skład zespołu wchodziły także: drewniany klasztor i infirmeria (sala przeznaczona dla chorych), budynek gospodarczy z muru pruskiego i zadaszona studnia, ogrodzony murem cmentarz oraz ogród użytkowy. Zespół rozebrany został w XIX stuleciu, w okresie Królestwa Kongresowego. W jego miejscu powstał plac musztry. Decyzję o rozbiórce podjął namiestnik królestwa gen. Józef Zajączek po wizycie odbytej

Il. 134. Kościół klasztorny i ogrody bonifratrów na planie Lublina z 1716 r. [C.V. d'Örken, *Plan de la ville et fauxbourgs de Lublin*, Wojewódzka Biblioteka Publiczna im. H. Łopacińskiego w Lublinie, Zbiór kartograficzny, sygn. 1/VI]

Il. 135. Zasięg kompleksu klasztornego bonifratrów w Lublinie na planie miasta S.J.N. Łęckiego z 1783 r. [fragm. kopii z 1852 r., oryg. w zbiorach Archiwum Państwowego w Lublinie, sygn. 3]

W jego miejscu powstał plac musztry. Decyzję o rozbiórce podjął namiestnik królestwa gen. Józef Zajączek po wizycie odbytej

Il. 136. Płonące zabudowania „za bramą oo. bonifratrów” (nr 4) [fragm. obrazu *Pożar miasta Lublina w 1719 r.*, autor nieznany, olej na płótnie, kościół oo. Dominikanów pw. św. Stanisława BM w Lublinie]

Il. 137. Plac musztry utworzony w miejscu wyburzonych zabudowań klasztornych [fragm. planu Lublina K.F. Kozłowskiego z ok. 1921 r. (odrys z planu F. Bieczyńskiego z 1829 r.), Archiwum Państwowe w Lublinie, Plany miasta Lublina, sygn. 318]

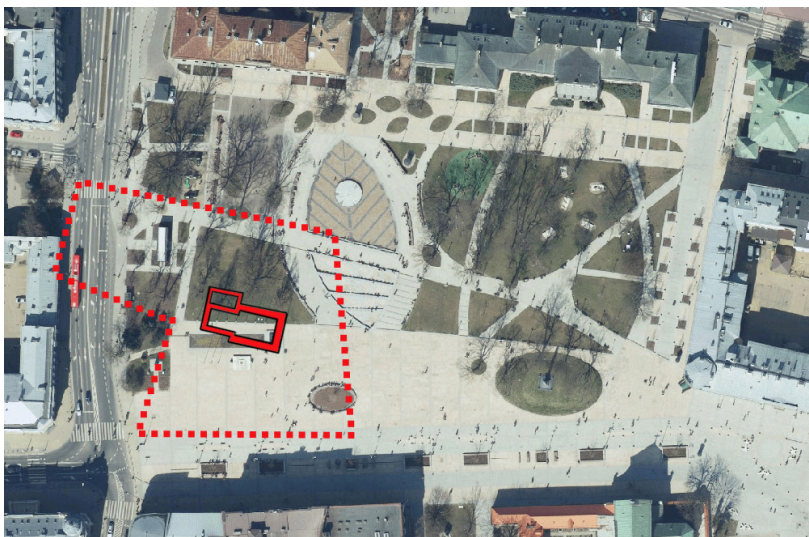
w Lublinie w 1819 r. [Mitrus 2000]. Nie ma przekazów ikonograficznych dotyczących kościoła i zabudowań gospodarczych. Jedynym znanym źródłem jest obraz *Pożar miasta Lublina w 1719 r.*, przechowywany w kościele pw. św. Stanisława BM w Lublinie. Na skraju lewej strony przedstawiono płonące zabudowania „za bramą oo. bonifratrów” (il. 136).

Po wyburzeniu klasztoru zakonnicy przeniesieni zostali do klasztoru Kapucynów na Krakowskim Przedmieściu, a po kilku miesiącach do klasztoru opuszczonego przez reformatów [Miłodębski i Szczęch 1973].

Po eksmisji zakonników wyburzono wszystkie zabudowania klasztorne, a także stojący nieopodal dom i kuźnię Lenkiewiczów oraz stary budynek Komory Celnej. Według pisma z 1820 r. obalenia murów dokonano przy użyciu „niewolników”, prawdopodobnie jeńców. Zaplanowano także zasypanie piwnic, grobowców i studni, wywózkę gruzów, a następnie obsadzenie powstałego placu topolami czarnymi (*Populus nigra*). Z uwagi na monumentalne rozmiary jedna z posadzonych wówczas topoli nazywana była później „Lubelskim Baobabem”²⁸. Ostatnia pochodząca z 1830 r. wzmianka informuje, że na placu musztry (il. 137) zapadła się ziemia, ukazując ukrytą pod spodem piwnicę [Mitrus 2000].

Aktualne zasoby

Obiekt nie przetrwał do naszych czasów, współcześnie żadne pozostałości dawnych zabudowań klasztornych nie są widoczne na powierzchni ziemi. Miejsce po klasztorze (il. 138 i 139) wymaga upamiętnienia na terenie pl. Litewskiego.

Il. 138. Położenie kościoła oo. Bonifratrów i zasięg terytorialny parceli klasztornej w XVIII w. zaznaczone na planie współczesnego zagospodarowania pl. Litewskiego w Lublinie [oprac. S. Malawski na podstawie: Mitrus 2000 i fragm. planu miasta S.J.N. Łęckiego z 1783 r. (kopia z 1852 r., oryg. w zbiorach Archiwum Państwowego w Lublinie, sygn. 3); ortofotomapa 2018, z zasobów GeoPortal Miejski Lublin]

Il. 139. Plac Litewski w Lublinie, miejsce, gdzie niegdyś stały kościół i klasztor oo. Bonifratrów [fot. S. Malawski 2019]

²⁸ W 2017 r. drzewo zostało usunięte, na jego miejscu posadzono nowe drzewo należące do tego samego gatunku.

12. Klasztor Mniszek Bosych Najświętszej Maryi Panny z Góry Karmel (Karmelitanek Bosych – początek)

Dawny zespół klasztorny Karmelitanek Bosych położony jest w centrum Lublina, w dzielnicy Śródmieście, na północny zachód od Starego Miasta. Zabudowania poklasztorne zajmują centralną część działki położonej w zachodniej pierzei ul. Stanisława Staszica. Zespół od zachodu, południa i wschodu sąsiaduje ze zwartą zabudową śródmieścia, od strony północnej przylega do zabudowań Szpitala Klinicznego nr 1 w Lublinie. Pierwotnie parcela klasztorna obejmowała tereny skarpy opadające w kierunku rzeki Czechówki.

Il. 140. Lokalizacja dawnego klasztoru Karmelitanek Bosych na tle współczesnej zabudowy Lublina [zdj. satelitarne, Google Maps 2020]

Działki nr: 066301_1.0036.AR_2.40; 066301_1.0036.AR_2.41/2

Powierzchnia całkowita: ok. 138,8 a

Wpis do rejestru zabytków: nr A/240

Zespół poklasztorny karmelitanek: kościół pw. Niepokalanego Poczęcia NMP z wyposażeniem wnętrza, drzewostan w granicach cmentarza kościelnego, klasztor.

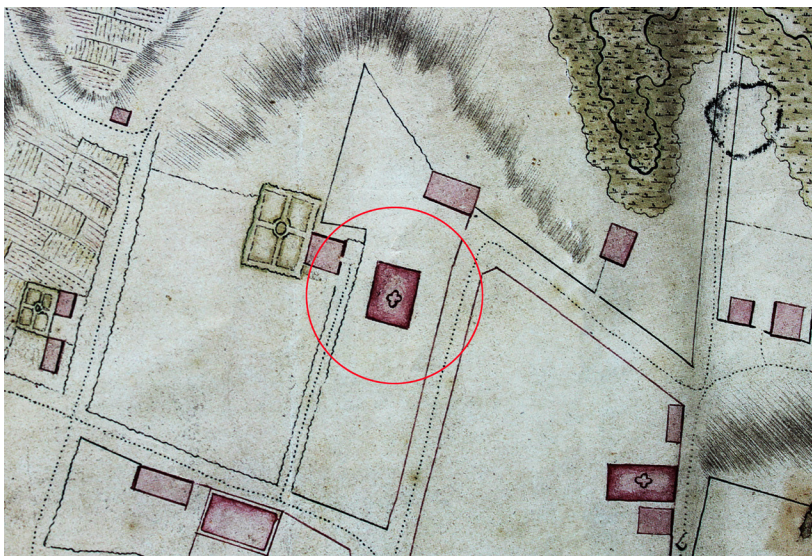
Rys historyczny i ewolucja układu

Zakon Mniszek Bosych Najświętszej Maryi Panny z Góry Karmel przybył do Polski z Niderlandów w 1612 r. Sprowadzenie mniszek było możliwe dzięki staraniom Konstancji Beaty z Myszkowskich i jej męża Piotra Bużeńskiego – starosty Brzezińskiego [Prokopowicz b.d]. Siedzibą pierwszego konwentu był klasztor przy ul. Świętoduskiej w Lublinie (obecnie należący do zakonu karmelitów bosych). Początki funkcjonowania w Lublinie drugiego domu zakonnego

ss. karmelitanek bosych związane są z fundacją Zofii z Tęczyńskich Daniłowiczowej i jej męża podskarbiego koronnego Jana Mikołaja. Mimo lokalizacji w Lublinie pierwszego konwentu karmelitanek, w 1646 r. biskup krakowski Piotr Głębski wydał zgodę na utworzenie drugiego konwentu. Pierwszy dom zakonny zlokalizowany został w drewnianym dworze

Firlejów Broniewskich. Nowy murywany budynek klasztorny i kościół wzniesiono w sąsiedztwie drewnianego dworu. Budowę kościoła rozpoczęto bardzo szybko, jednak ze względu na wybuch wojny polsko-kozackiej i konieczność opuszczenia miasta prace przerwano. Mniszki powróciły do miasta po siedmiu miesiącach. Chcąc przyspieszyć rozpoczęcie działalności klasztoru, fundatorka wystawiła na potrzeby konwentu tymczasowy budynek drewniany, w którym zakonnice zamieszkiwały do czasu ukończenia prac nad murywanym klasztorem. W 1649 r. miało miejsce uroczyste wprowadzenie trzech sióstr z pobliskiego klasztoru św. Józefa. Posiadane przez zakon tereny nie zaspokajały potrzeb rozrastającej się placówki, dlatego w 1651 r. do klasztoru przyłączono nowe ziemie z przeznaczeniem pod ogród klauzury i dalszą rozbudowę klasztoru. Z uwagi na trwające wojny kozackie, potop szwedzki, a także szalejące epidemie, budowa znacznie rozciągnęła się w czasie. Dokończyła ją dopiero Elżbieta Sieniawska, wysyłając do Lublina nadwornych architektów Giovanniego Spazzia i Franciszka Antoniego Mayera. W 1721 r. kościół został konsekrowany przez bpa Jana Szaniawskiego.

W przypadku klasztoru nie ustalono dotychczas dat rozpoczęcia i zakończenia budowy ani nazwisk architektów. Lokalizacja obiektu odpowiadała regule zakonnej, w której obiekt powinien znajdować się na uboczu, z dala od miejskiego zgiełku, a droga do niego powinna prowadzić pod górę. To właśnie te warunki zadecydowały o wyborze lokalizacji lubelskiego klasztoru. Wypełniono także inne zalecenia dla budowli karme-

Il. 141. Kościół Karmelitanek Bosych na planie Lublina z 1716 r. [C.V. d'Örken, *Plan de la ville et fauxbourgs de Lublin*, Wojewódzka Biblioteka Publiczna im. H. Łopacińskiego w Lublinie, Zbiór kartograficzny, sygn. 1/VI]

Il. 142. Zabudowania i ogrody klasztorne karmelitanek bosych zaznaczone na fragm. planu miasta S.J.N. Łęckiego z 1783 r. [fragm. kopii z 1852 r., oryg. w zbiorach Archiwum Państwowego w Lublinie, sygn. 3]

Il. 143. Parcela z zabudowaniami klasztorными zaznaczona na planie Lublina [K.F. Kozłowski, ok. 1921 r. (odrys z planu F. Bieczyńskiego z 1829 r.), Archiwum Państwowe w Lublinie, Plany miasta Lublina, sygn. 318]

litańskich, tzn. kościół wzniesiono na planie krzyża, do którego przylegały trzy skrzydła klasztoru, otaczając prostokątny wirydarz, spełniono także wytyczne dotyczące szerokości skrzydeł czy wysokości pomieszczeń. Nie zastosowano się natomiast do zasady „skromności i prostoty”, gdyż zarówno kościół, jak i klasztor zyskały bogatą barokową oprawę architektoniczną [Janus 2018].

Jednym z najstarszych przekazów na temat kościoła jest wskazane miejsce jego lokalizacji na planie Lublina z 1716 r. (il. 141). Plan ten nie przedstawia precyzyjnie dyspozycji przestrzennej poszczególnych budynków, potwierdza natomiast istnienie obiektu w danym miejscu i czasie.

Z kolei ogród klasztorный udokumentowany został na tzw. planie Łęckiego z 1783 r. (il. 142). Przedstawiono na nim kościół na planie krzyża łacińskiego, z klasztorem zorganizowanym wokół wirydarza oraz dodatkowym skrzydłem wysuniętym w kierunku północo-wschodnim. Na północ od zabudowań klasztorных założono ogród użytkowy. Rozciągał się on do krawędzi korony skarpy doliny Czechówki, otoczony był murem klauzurowym, od strony skarpy oskarpowanym (il. 143). W ogrodzie zasadzono drzewa – zapewne w większości owocowe.

Il. 144. Klasztor ss. Karmelitanek Bosych na planie Lublina B. Maciejowskiego z 1866 r. (wykonanym na podstawie planu z 1836 r.) [Archiwum Państwowe w Radomiu, Zbiór Kartograficzny Zarządu Dóbr Państwowych, Gubernia Lubelska, sygn. 35]

i zabudowań klasztornych nie zostały dotychczas dostatecznie rozpoznane. Wiadome jest, że kres jego funkcjonowania nastąpił wraz z początkiem XIX w. W 1809 r. klasztor został zajęty na lazaret wojskowy, a w 1818 r. na szpital komunalny św. Wincentego à Paulo, który prowadziły Siostry Miłosierdzia (szarytki). Z funkcji zamkniętej placówki klauzurowej przeznaczono go na szpital z przytułkiem, co znacznie wpłynęło na przestrzenną

Szczegółowe losy konwentu

organizację wewnątrz. W 1819 r. lubelski konwent został skasowany, a wszystkie dobra nieruchomości zostały przejęte przez skarbnik państwa. W chwili kasaty w zakonie przebywało 20 zakonnic, którym pozostawiono możliwość dożywotniego zamieszkiwania w konwencie. Ostatnia przeorysza klasztoru zmarła w 1863 r., a ostatnia z sióstr w 1870 r., co wiązało się z przejęciem części pomieszczeń przez szarytki.

Trudno określić poszczególne fazy rozbudowy zespołu klasztornego – większość z przeprowadzonych prac budowlanych wykonano już po kasacji klasztoru. Inwentaryzacja obiektu w 1848 r. wyszczególniała 18 budynków, w tym trzy skrzydła klasztoru i budynek kuchni. Przed 1858 r. do budynku klasztornego dobudowano także łaźnie i łazienki. W 1926 r. rozpoczęto dalszą rozbudowę istniejącego szpitala o nowy pawilon, którą ukończono w 1928 r. [Janus 2018]. W tym czasie w dawnym klasztornym wirydarzu musiał powstać także nowy ogród dekoracyjny z regularnym układem dróg, ozdobiony kwietnikami i drzewami. Jego stan dokumentują archiwalne plany (il. 143 i 144) oraz fotografia z ok. 1930 r. (il. 145). Po II wojnie światowej powstały kolejne budynki wzniesione na potrzeby szpitala klinicznego, także wewnątrz byłego wirydarza klasztornego (obecnie budynki te przeznaczone są do rozbiórki).

Il. 145. Wnętrze dawnego wirydarza klasztornego, fot. z ok. 1930 r. [Wojewódzka Biblioteka Publiczna im. H. Łopacińskiego w Lublinie, sygn. 1929/I]

Aktualne zasoby

Obecnie zespół dawnych zabudowań klasztornych znajduje się w posiadaniu kilku właścicieli. Dawny kościół klasztorny pełni aktualnie funkcję kościoła rektoralnego pw. Niepokalanego Poczęcia NMP (il. 146). Część zabudowań klasztornych od strony zachodniej objęta została przez Zgromadzenie Sióstr Miłosierdzia św. Wincentego à Paulo. Większa część zabudowań klasztornych użytkowana jest przez Samodzielny Publiczny Szpital Kliniczny nr 1 w Lublinie. Wielość właścicieli wpływa bezpośrednio na sposób użytkowania obiektu

Il. 146. Kościół rektoralny pw. Niepokalanego Poczęcia NMP w Lublinie (dawny kościół klasztorny ss. Karmelitanek Bosych) [fot. S. Malawski 2019]

Il. 147. Parking przed dawnym klasztorem ss. Karmelitanek Bosych (początek) w Lublinie, widok od strony ul. S. Staszica [fot. S. Malawski 2019]

Il. 148. Ogród w wirydarzu klasztornym [fot. S. Malawski 2019]

Il. 149. Fontanna wewnątrz klasztornego wirydarza [fot. S. Malawski 2017]

i jego otoczenia. W części frontowej od strony ul. S. Staszica znajduje się parking oraz niewielki trawiasty zieleniec (il. 147). Część przed kościołem porośnięta jest z rzadka drzewostanem, pośród którego dominują graby pospolite (*Carpinus betulus*) i lipy drobnolistne (*Tilia cordata*) – stan na 2017 r. Część zachodnią parceli zajmuje ogród ozdobno-użytkowy ss. szarytek, zlokalizowany w bezpośrednim sąsiedztwie zabudowań klasztornych i wydzielony betonowym parkanem od przyległego zieleńca

ca i części gospodarczej, z miejscami parkingowymi i garażami. W drzewostanie dominują tu jesiony wyniosłe (*Fraxinus excelsior*) i graby pospolite (*Carpinus betulus*).

W wirydarzu znajdują się pozostałości dawnego ogrodu szpitalnego, m.in. nasadzenia z drzew i krzewów ozdobnych, takich jak: lilaki (*Syringa vulgaris*), żywotniki zachodnie (*Thuja occidentalis*) czy perukowiec podolski (*Cotinus coggygria*). W centralnej części wirydarza rośnie jabłoń ozdobna („rajska”). Ponadto zachowała się kamienna fontanna obłożona otoczakami i pozostałości dawnego układu drogowego, relikty pierwszego ogrodu szpitalnego (il. 148 i 149).

Pozostały teren, na którym niegdyś znajdowały się sady i ogrody użytkowe karmelitanek, zajęty jest obecnie przez zabudowania i infrastrukturę drogową szpitala.

13. Klasztor Zakonu Świętego Augustyna

Zespół dawnego kościoła i klasztoru oo. Augustianów usytuowany jest w północno-wschodniej części Lublina, w dzielnicy Kalinowszczyzna, w kwartale wyznaczonym przez ulice: Kalinowszczyzna, Rutkowskiego i Hubnera. Od zachodu zespół sąsiaduje z prywatnymi posesjami. Zabudowa klasztorna usytuowana została w połowie wysokości znacznego wzniesienia. Dominującym obiektem zespołu jest kościół wybudowany na osi północ-południe, do którego od zachodu przylega prostopadle skrzydło dawnego klasztoru.

Działka nr: 066301_1.0014.AR_9.30

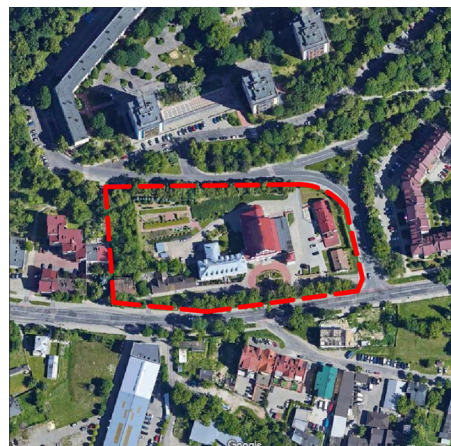
Powierzchnia całkowita: ok. 68 a

Wpis do rejestru zabytków: nr A/139

Zespół klasztorny poaugustiański: kościół parafialny pw. św. Agnieszki, klasztor, dzwonnica, drzewostan w granicach cmentarza kościelnego, studnia, dawny szpital przykościelny (obecnie dom mieszkalny nr 62b), kolumna z 1873 r., teren w granicach działki.

Rys historyczny i ewolucja układu

Historia lubelskiego klasztoru Zakonu Świętego Augustyna sięga 1656 r., kiedy to bracia otrzymali pozwolenie na budowę kościoła i klasztoru w mieście. Częściowo murowany, częściowo drewniany kościół został ukończony w roku następnym. W podobnej konstrukcji wzniesiono także budynek klasztorny. Niewiele wiadomo na temat pierwszych lat funkcjonowania placówki. Późnorennesansowe prezbiterium ozdobiono sztukateriami w latach 1646–1657 [KE nr 113]. Cały kompleks uległ znacznemu zniszczeniu w czasie wojen szwedzkich (1655–1660). Do gruntownej odbudowy obiektu przystąpiono w latach 1667–1698. Najprawdopodobniej jednak ukończenie kościoła i jego pełne wyposażenie nastąpiło w połowie XVIII w., gdyż świątynię konsekrowano dopiero w 1760 r. (dokonał tego bp Kajetan Sołtyk) [KE nr 112]. Kościół wzniesiono na planie prostokąta z węższym, półkoliście zamkniętym prezbiterium. Trójnawowe wnętrze przebudowa-

Il. 150. Lokalizacja dawnego klasztoru Augustianów na tle współczesnej zabudowy Lublina [zdj. satelitarne, Google Maps 2020]

Il. 151. Klasztor oo. Augustianów na planie miasta S.J.N. Łęckiego z 1783 r. [fragm. kopii z 1852 r., oryg. w zbiorach Archiwum Państwowego w Lublinie, sygn. 3]

Il. 152. Zabudowania klasztorne oo. Augustianów zaznaczone na *Planie miasta Lublina* K.F. Kozłowskiego z ok. 1921 r. (odrys z planu F. Bieczyńskiego z 1829 r.) [Archiwum Państwowe w Lublinie, Plany miasta Lublina, sygn. 318]

no następnie w latach 1687–1692. W 1865 r. fasadę zaopatrzone w nowy portal główny [KE w 113]. Przy kościele wzniesiono dwukondygnacyjny budynek klasztorny na planie prostokąta (il. 151–153). W aneksie od północy (w północnym skrzydle) mieściła się kaplica [KE nr 114].

Skromnie przedstawiają się także dane na temat zagospodarowania terenu przyklasztornego i klasztornego ogrodu. Wiadomo jest, że przy kościele podobnie jak w przypadku innych placówek klasztornych funkcjonował cmentarz. W 1775 r. w południowo-wschodnim narożu zespołu wykopano studnię (gruntownie odbudowano ją na początku lat 80. XX w.). Studnia ta nakryta została namiotowym dachem na rzucie sześciobocznym, obramowanym ozdobną galerią z tralek (il. 154 i 155) [Panasiewicz i Sawicka 2003]. Na przełomie XVIII i XIX w. na terenie dawnego cmentarza przykościelnego wzniesiono niewielki szpitalik.

Klasztor skasowany został w 1865 r. Dawny kościół klasztorny stał się kościołem parafialnym przeniesionej tu z Czwartku siedziby parafii św. Mikołaja. W 1873 r. dokonano wytyczenia ul. Kalinowszczyzna – fakt ten upamiętniony został wybudowaniem kolumny przed fasadą kościoła. W 1885 r. rozebrano dzwonnice znajdującą się przed

fasadą kościoła, wykonując nową, identyczną w południowo-wschodnim narożniku kościoła (il. 156). Tak ukształtowany zespół przetrwał w niezmienionym stanie do dnia dzisiejszego [KE nr 112] (il. 157).

Il. 153. Klasztor oo. Augustianów na planie Lublina B. Maciejowskiego z 1866 r. (wykonanym na podstawie planu z 1836 r.) [Archiwum Państwowe w Radomiu, Zbiór Kartograficzny Zarządu Dóbr Państwowych, Gubernia Lubelska, sygn. 35]

Il. 154. J.K. Gumowski, *Studnia przy kościele poaugustiańskim*, litografia, 1917 [Muzeum Narodowe w Lublinie, nr inw. S/G/774/ML]

Il. 155. Zabytkowa XVIII-wieczna studnia w zespole poaugustiańskim [fot. S. Malawski 2019]

Il. 156. Widok na Kalinowszczyznę z kościołem poaugustiańskim [autor nieznan, olej na tekturze, 1901, Muzeum Narodowe w Lublinie, nr inw. S/Mal/1422/ML]

Il. 157. Fasada dawnego klasztoru oo. Augustianów, widok od strony ul. Kalinowszczyzna [fot. S. Malawski 2019]

Il. 158. Dekoracyjny klomb o krzyżowej kompozycji przed wejściem do świątyni [fot. S. Malawski 2019]

Aktualne zasoby

Parafialny ogród otaczający kompleks poklasztorny, choć stanowi współczesną aranżację, to jest jednym z lepiej utrzymanych założeń ogrodowych Lublina towarzyszących obiektom sakralnym. Do najwartościowszych elementów ogrodu związanych z klasztorą tradycją ogrodową należą XX-wieczne szpalery lipowe otaczające parcelę od strony południowej i północnej (tj. wzdłuż ulic Kalinowszczyzna i Kiwerskiego). W części frontowej, przed kościołem znajduje się kolisty klomb o krzyżowej kompozycji utworzonej ze strzyżonych na kształt kul bukszpanów (*Buxus sempervirens*), jałowców (*Juniperus* sp.) i żywotników (*Thuja occidentalis*) – ilustracja 158. Dekoracyjne rabaty z okazałymi egzemplarzami ketmii syryjskiej (*Hibiscus siriscus*) założone zostały także wzdłuż południowej elewacji dawnego budynku klasztorowego.

Dekoracyjny ogród ozdobny założony został również na terenie dawnego półotwartego wirydarza. Zdobia go liczne drzewa i krzewy iglaste (częściowo formowane), takie jak sosna czarna (*Pinus nigra*), cyprysik lawsona (*Chamaecyparis lawsoniana*) czy surmia bignoniowa (*Catalpa bignonioides*).

Północno-zachodni narożnik parceli zajmuje położony na trzech tarasach ogród użytkowo-ozdobny (il. 159). Zbocza skarp poszczególnych tarasów obsadzone zostały roślinnością iglastą, głównie płóźcami gatunkami jałowców (il. 159–161). Wejście do ogrodu zaakcentowane zostało figurą Najświętszej Marii Panny ustawioną na pierwszym tarasie (il. 161). W aranżacji zieleni dominują gatunki współczesne z przewagą drzew i krzewów iglastych.

Il. 159. Użytkowo-ozdobny tarasowy ogród górny w zespole poaugustiańskim [fot. S. Malawski 2019]

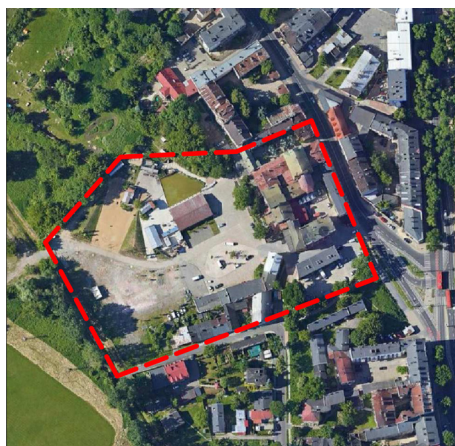
Il. 161. Wejście do ogrodu górnego z figurą Najświętszej Marii Panny [fot. S. Malawski 2019]

Il. 160. Widok z ogrodu górnego na ogród w półotwartym wirydarzu dawnego klasztoru oo. Augustianów w Lublinie [fot. S. Malawski 2019]

14. Klasztor Zakonu Braci Mniejszych Ściślejszej Obserwancji (Reformatów)

Pozostałości dawnego klasztoru Reformatów położone są na południe od Starego Miasta, w dolnej części ul. Bernardyńskiej. Klasztor wzniesiono na terenie dawnego gruntu miejskiego zw. Żmigrodem. Przedmieście to do końca XVIII stulecia stanowiło odrębną jurysdykę.

Il. 162. Lokalizacja dawnego klasztoru Reformatów na tle współczesnej zabudowy Lublina [zdj. satelitarne, Google Maps 2020]

Działka nr: 066301_1.0034.AR_5.3

Powierzchnia całkowita: ok. 214 a

Wpis do rejestru zabytków: nr A/508

Dawny zespół klasztorny Reformatów (obecnie Perła – Browary Lubelskie SA): kościół, klasztor.

Rys historyczny i ewolucja układu

Swoje powstanie lubelski konwent reformatów zawdzięcza fundacji Marianny z Kusiatyna – żony kasztelana sanockiego Andrzeja Boguckiego i ich córki Heleny Sapieżyny – żony kasztelana wileńskiego Mikołaja Sapiehy. W 1660 r. ofiarowały one na cel fundacji posiadłość zlokalizowaną na lubelskim przedmieściu Żmigród, położony wśród ogrodów murowany dworek. Fundacja zatwierdzona została przez króla Jana Kazimierza 20 września 1660 r., natomiast erekcja konwentu nastąpiła rok później (dokument erekcyjny wydał biskup krakowski Andrzej Trzebicki).

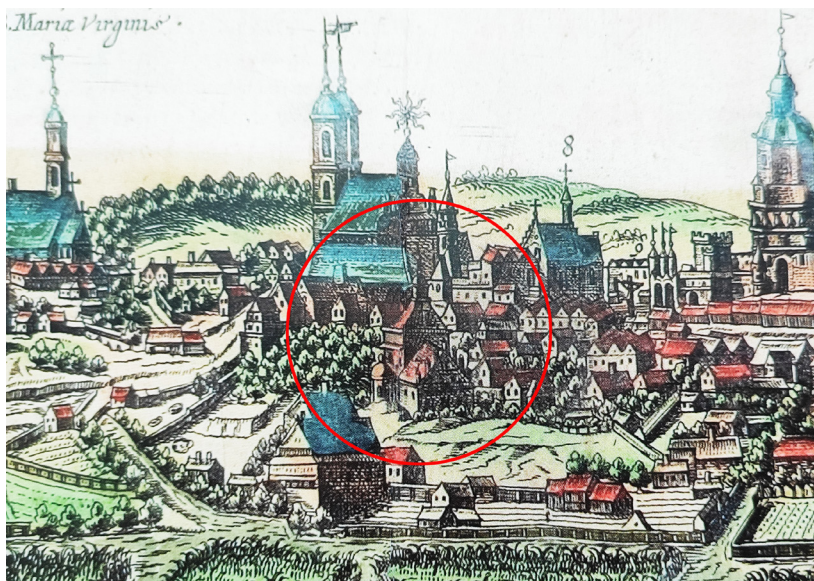
Klasztor i kościół zlokalizowano na gruncie wyznaczonym z jednej strony przez drogę publiczną przez Żmigród ciągnącą się w kierunku stawu, z drugiej strony przylegającym do pałacu Sobieskich i posiadłości żydowskich (il. 163–165). Na terenie tym znajdował się skromny budynek murowany o charakterze dworu, pełniący rolę tymczasowej siedziby konwentu (nie wiadomo, gdzie zlokalizowana była ówczesna kaplica zakonna).

W 1663 r. zakonnicy przystąpili do budowy kościoła pw. Najświętszej Marii Panny, Wszystkich Świętych i św. Kazimierza. Konsekracja świątyni, na której budowę znaczne sumy przekazał kasztelan kamieniecki Mikołaj Bieganowski, miała miejsce w 1674 r. Dach kościoła wieńczyła wysoka sygnaturka ustawiona nad ścianą tęczową. Świątynia pokryta była dachówką, sygnaturka zaś miedzianą blachą. Od zachodu do budynku kościoła przylegał czworoboczny, dwukondygnacyjny klasztor z niewielkim wirydarzem. Na południowy zachód od klasztoru rozciągały się ogrody klasztorne, natomiast od strony ulicy zabudowę poprzedzał cmentarz rozciągający się także po stronie północnej. Był on obwiedzony murem, w którego niszach umieszczono stacje drogi krzyżowej. Porastający cmentarz drzewostan widoczny jest m.in. na rycinie J. Maszewskiego z 1774 r. (il. 165) oraz P.E. Hackerta z 1840 r. (il. 166).

Stan ogrodów w XVIII w. dokumentuje plan miasta S.J.N. Łęckiego z 1783 r. (kopia z 1852 r.). Na planie tym widoczny jest regularny ogród położony na zboczu skarpy doliny Bystrzycy. Był on ogrodzony (prawdopodobnie parkanem), rozpoczynał się bezpośrednio za budynkiem klasztoru po stronie zachodniej i rozciągał w kierunku południowym do podnóża skarpy. Zajmowały go sady i kwatery użytkowe (il. 167).

Istnienie w tym miejscu ogrodów potwierdza plan F. Bieczyńskiego z 1829 r. (il. 168).

Niewiele wiadomo o dalszych pracach budowlanych w sąsiedztwie kościoła. Tragicznym wydarzeniem z lat późniejszych był pożar, jaki na skutek uderzenia pioruna wybuchł w kościele w sierpniu 1720 r. Spaleniu uległ wówczas dach świątyni, a opadający szczyt

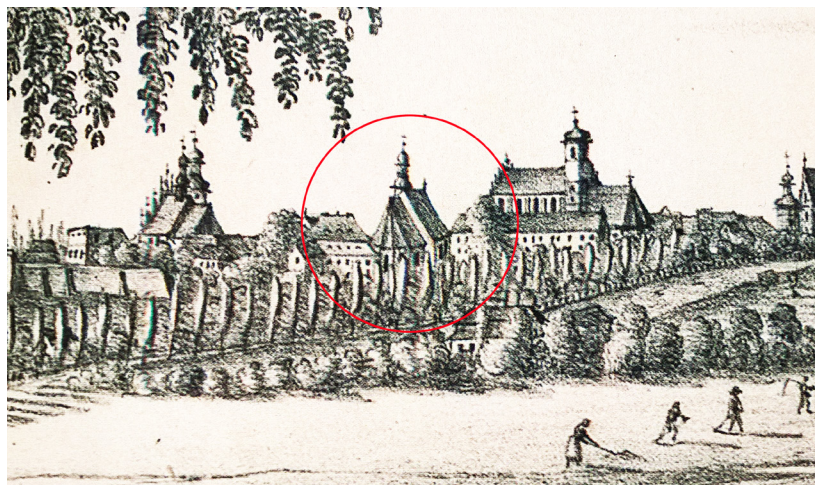
Il. 163. Kościół oo. Reformatów [fragm. panoramy miasta A. Hogenberga z 1618 r., Muzeum Narodowe w Lublinie, sygn. S/G/271/ML]

Il. 164. Zabudowania klasztorne i kościół oo. Reformatów [fragm. obrazu F. Dombecka *Wjazd generała Zajączka do Lublina w 1826 r.*, Urząd Miasta Lublin]

Il. 165. Klasztor oo. Reformatów
[J. Maszewski, *Lublin, Vera Effigies Imaginis S. Antonii Thaumaturgi in Ecclesia Lublinensis Ord(ini)s Minorum S. Francisci Observantui Miraculis Com(m)endata*, staloryt, 1774, Muzeum Narodowe w Lublinie, nr inw. ML/H/1565]

Il. 166. Kościół oo. Reformatów widziany od strony południowo-wschodniej [fragm. panoramy Lublina P.E. Hackerta z ok. 1840 r., Biblioteka Narodowa w Warszawie, sygn. G.4044/III]

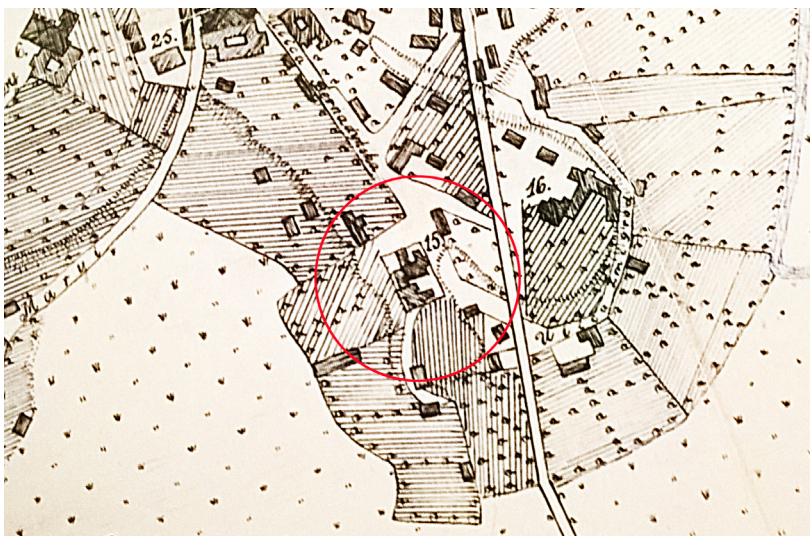

Il. 167. Zasięg terytorialny kompleksu klasztorno-ogrodowego oo. reformatów na planie miasta S.J.N. Łęckiego z 1783 r. [fragm. kopii z 1852 r., oryg. w zbiorach Archiwum Państwowego w Lublinie, sygn. 3]

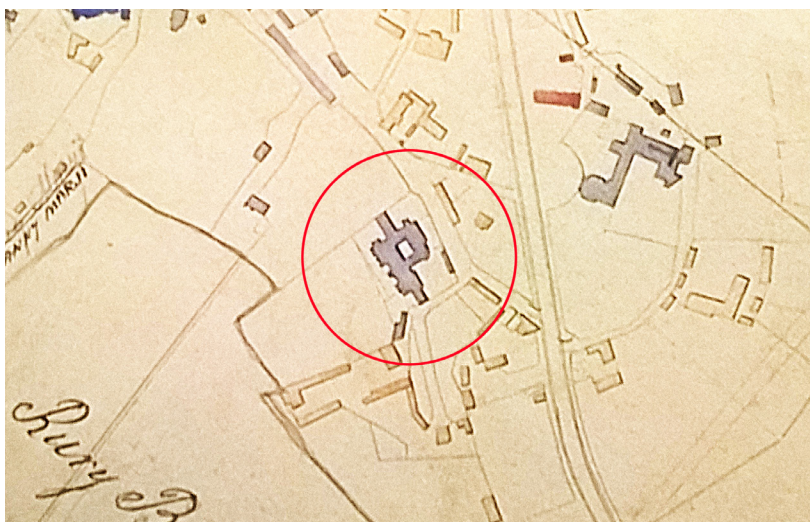
zrujnował sklepienie nad nawą. Dzięki hojności ofiarodawców, m.in. darowiznom Elżbiety Sieniawskiej i wojewody lubelskiego Jana Tarły, skutki pożaru zostały wkrótce usunięte [Miłodębski i Szczęch 1973, Rolska 2012].

Stan kościoła i klasztoru nie zmienił się znacznie do XIX w. W posiadaniu reformatów pozostał do 1820 r. W 1819 r. postanowiono eksmitować zakonników z Lublina i przenieść ich do innych klasztorów tej reguły. Ostatecznie zakonnicy opuścili miasto 21 marca 1820 r., udając się do Chełma, Sandomierza, Kazimierza i Stopnicy. Do lubelskiego klasztoru poreformackiego przeniesieni zostali natomiast bonifratrzy z wyburzonego klasztoru przy Krakowskim Przedmieściu. Bonifratrzy przebywali w placówce do 1835 r., kiedy zdecydowano o ich przeniesieniu do klasztoru po karmelitach trzewickowych. Stan obiektu dokumentuje plan Lublina B. Maciejowskiego z 1866 r. (il. 169). Opuszczany klasztor Reformatów ok. 1844 r. przeszedł pod zarząd i administrację miasta, zyskując niefortunnych i przypadkowych użytkowników. Część zdewastowanych pomieszczeń (pozbawionych już w tym czasie pieców, drzwi i okien) zasiedliła miejska biedota. Inne pomieszczenia przeznaczono na kwaterunek wojskowy i wojskowe zakłady rzemieślnicze. Opustoszały kościół posłużył za magazyny i skład sprzętu wojskowego [Miłodębski i Szczęch 1973].

Całość dóbr poreformackich w 1844 r. nabyta została przez piwowara Karola Rudolfa Vettera. Zakupiona posiadłość obejmowała: frontowy dom przy ul. Bernardyńskiej, kościół wraz z cmentarzem klasztornym i murem, studnię murowaną z pompą głęboką

Il. 168. Zabudowania poklasztorne oo. reformatów na *Planie miasta Lublina* K.F. Kozłowskiego z ok. 1921 r. [odrys z planu F. Bieczyńskiego z 1829 r., Archiwum Państwowe w Lublinie, Plany miasta Lublina, sygn. 318]

Il. 169. Klasztor oo. Reformatów na planie Lublina B. Maciejowskiego z 1866 r. (wykonanym na podstawie planu z 1836 r.) [Archiwum Państwowe w Radomiu, Zbiór Kartograficzny Zarządu Dóbr Państwowych, Gubernia Lubelska, sygn. 35]

na 26 łokci, place, ogród z sadzawką, mostem, służą, altanką i lipami, stajnie, drewniane budynki gospodarcze w podwórzu i parkany [Denys 1995].

Według opisu pochodzącego już z 1839 r. cmentarz wysadzony był żywotnikami zachodnimi (*Thuja occidentalis*), a wiodąca przez niego droga wyłożona była ceglami układanymi w kant (jodelkę). Z kolei „Protokół Zdawczy Gmachu Poreformatorskiego na własność prywatną Panu Karolowi Fetter” z 1844 r. informował, że cmentarz przyklasztorny obsadzony był po obwodzie lipami, „po największej części już spróchniałymi”, co świadczy, iż stanowiły one jeden z najstarszych elementów roślinnych w obrębie klasztoru, będąc pozostałością po nasadzeniach dokonanych przez reformatów [Miłodębski i Szczęch 1973]. Także inwentaryzacje z lat późniejszych nie poświęcają zbyt wiele miejsca ogrodom. O podwórzach i ogrodach poprzedzielanych murami i drewnianymi parkanami wspomina natomiast XIX-wieczny wykaz hipoteczny z czasów, gdy majątek przeszedł w ręce rodziny Vetterów [Miłodębski i Szczęch 1973].

Interesujący jest fakt, iż Vetterowie w dalszym ciągu utrzymywali poklasztorne ogrody, które stały się reprezentacyjno-rekreacyjnym zapleczem dla przedsiębiorstwa. W 1901 r., kiedy August Rudolf Vetter uczestniczył w pracach komitetu Wystawy Przemysłowo-Rolniczej, firma „K.R. Vetter w Lublinie” wystawiała oprócz wyrobów piwnych także kolekcję roślin oranżeryjnych, gdyż przy browarze na Bernardyńskiej powstał „Zakład Ogrodowy

wyrosły z «korzeni» dawnego poreformackiego ogrodu” [Denys 1995].

Nowy właściciel przystąpił do prac remontowych i adaptacyjnych na cele przemysłowe. Wkrótce (tj. po 1844 r.) kościół pozbawiony został cech obiektu sakralnego. Z dachu usunięto sygnaturkę, a w latach 1854–1858 budynek gruntownie przebudowano i dostosowano do potrzeb produkcji piwa. Zburzono kruchą kościół, nadbudowano poddasze i obniżono dach. Wnętrze świątyni podzielono na kondygnacje.

Przebudowa kościoła łączyła się także z włączeniem budynków klasztornych w kompleks nowej zabudowy browarnej wzniesionej przez Vetterów. Wygląd obiektów poklasztornych „wtopionych” w zabudowę fabryczną ilustruje akwarela z ok. 1901 r. *Browar parowy, destylarnia i fabryka sło- du K. R. Vetter* (il. 170). Dobra

Il. 170. Browar, destylarnia i fabryka sło- du K. R. Vettera w dawnym kompleksie klasztor- nym oo. reformatów [Eckert & Pflug, akwarela, Lipsk po 1901 r., browar Perła – Browary Lubelskie SA, fot. W. Golec 2007]

poklasztorne pozostawały w posiadaniu rodziny Vetterów, a następnie Karszo-Siedlewskich do końca II wojny światowej. Nadany wówczas kształt kompleks ten utrzymał do czasów obecnych. W 1945 r. zakład został znacjonalizowany. Przeszedł w posiadanie Lubelskich Zakładów Piwowarsko-Słodowniczych. W latach 50. XX w. przywrócono dwuspadowy dach nad prezbiterium dawnego kościoła. Przebito także nowe okna w połaciach ścian oraz powiększono istniejące otwory [Miłodębski i Szczęch 1973]. Po upaństwowieniu majątku zaniechano dalszej uprawy ogrodu, przeznaczając jego teren na zaplecze gospodarcze przedsiębiorstwa. Pozostałości zespołu poklasztornego znajdują się obecnie w posiadaniu browaru Perła – Browary Lubelskie SA (il. 171).

Il. 171. Widok na dawny kościół i zabudowania klasztorne oo. reformatów od strony północnej [fot. S. Malawski 2019]

Aktualne zasoby

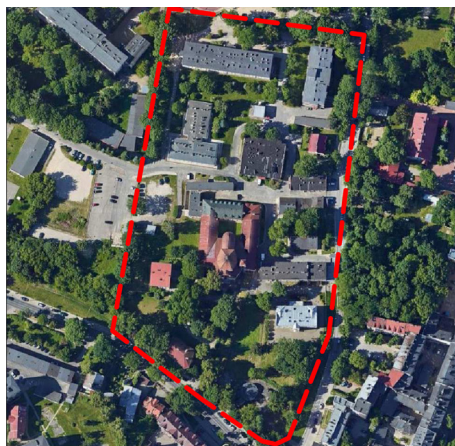
Współcześnie zarówno kościół, jak i zabudowania klasztorne stanowią integralną część kompleksu browarniczego. Frontowe podwórze przed dawnym kościołem zajmuje obecnie ogródek kawiarniany Perłowej Pijalni Piwa (il. 171). Niezabudowane tereny od strony południowo-zachodniej stanowią część zaplecza produkcyjnego Perły – Browarów Lubelskich SA. Pozostałą część parceli, niegdyś ogrody użytkowe, zajmują hale magazynowe, parkingi i place manewrowe związane z funkcjonowaniem przedsiębiorstwa (il. 172).

Il. 172. Prezbiterium dawnego kościoła Reformatów widziane od strony południowej [fot. S. Malawski 2019]

15. Klasztor Zakonu Braci Najświętszej Maryi Panny z Góry Karmel (Karmelitów Trzewickowych)

Kościół i dawny klasztor Karmelitów Trzewickowych (zw. tak dla odróżnienia od karmelitów bosych) usytuowany jest w północnej części miasta przy ul. Biernackiego. Położony na niewielkim wzniesieniu kompleks wraz z zabudowaniami klasztoru tworzy zamknięty czworobok. Przed kościołem znajduje się zadrzewiony dziedziniec z centralnie położoną słupową kapliczką. Opadający w stronę ul. Biernackiego teren od strony ulicy oddzielony jest murem z bramą wjazdową.

Il. 173. Lokalizacja dawnego klasztoru Karmelitów Trzewickowych na tle współczesnej zabudowy Lublina [zdj. satelitarne, Google Maps 2020]

Działki nr: 066301_1.0007.AR_1.9/3; 066301_1.0007.AR_1.9/4; 066301_1.0007.AR_1.5/2

Powierzchnia całkowita: ok. 456 a

Wpis do rejestru zabytków: nr A/197

Zespół dawnego klasztoru i kościoła Karmelitów Trzewickowych: kościół pw. św. Eliasza Proroka z dzwonnica i wyposażeniem, dawny klasztor, teren wraz z otaczającym drzewostanem.

Rys historyczny i ewolucja układu

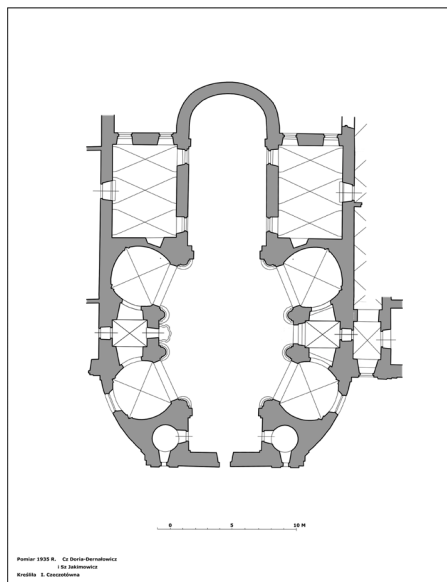
Po dominikanach i bernardynach karmelici byli jednym z najbardziej aktywnych zakonów na terenach wschodnich Rzeczypospolitej. Tak jak inne zakony żebracze, włożyli wielki wkład w działalność rekatalizacyjną na terenach opanowanych przez protestantyzm. Zajmowali się także oświatą, zakładając liczne szkoły [Filek 1975]. Początki funkcjonowania klasztoru karmelitów w Lublinie są dość niejasne. Zakonnicy ci choć przebywali w mieście od początku XVII w. nie uzyskali zgody na budowę własnego kościoła i klasztoru. Powodem był sprzeciw innych klasztorów, zwłaszcza karmelitów bosych. Zakon posiadał jedynie drewnianą kaplicę oraz kamienicę przy Krakowskim Przedmieściu i w tym miejscu planowano też wstawienie klasztoru i kościoła. Uгода z 1661 r. zawarta z karmelitami bosymi zezwalała na lokację klasztoru

w Lublinie, ale tylko w przypadku „usadowienia się z kościołem i klasztorem w miejscu bardziej odległym”. W 1674 r. karmelici weszli w posiadanie tzw. Borkowszczyzny, tj. ogrodów należących do rodziny Borkowskich. Na gruntach tych zbudowany został klasztor i kościół. Klasztor wybudowano w latach 1689–1681. Zespół wzniesiony został w 1680 r. z fundacji Jana Mniszcha, starosty lwowskiego, i jego żony Urszuli z Firlejów, kasztelanki kamienieckiej. Z powodu przedwczesnej śmierci fundatora ukończenie budowy znacznie się opóźniło [Mroczkowski 1955, Dębiński 2017].

W tym samym roku wzniesiono drewnianą kaplicę. W 1741 r. lub w roku następnym w miejscu drewnianej kaplicy wzniesiono murowaną świątynię pw. św. Eliasza Proroka. Kościół ten swą oryginalną dla Lublina formą nawiązuje do późnobarokowej architektury austriackich kościołów eliptycznych z początku XVIII w. Świątynia wg projektu Pawła Antoniego Fontany została konsekrowana przez bpa Jana Kantego Lenczowskiego w 1784 r. [KE nr 23].

Klasztor o narysie zbliżonym do kwadratu posiadał regularny i symetryczny układ z kościołem na osi, połączonym z południowym skrzydłem klasztoru. Wnętrze układu zajmował regularny, prostokątny wirydarz z wysuniętą w jego przestrzeń absydą kościoła (il. 174 i 175).

Jako pierwsze powstało skrzydło wschodnie, którego przebieg dokumentuje plan miasta S.J.N. Łęckiego z 1783 r. (il. 176). Wjazd na teren klasztoru odbywał się z kierunku wschodniego, od strony obecnej ul. Sierociej. Kompleks klasztorny poprzedzały zabudowania gospodarcze i szpitalne zlokalizowane wokół obszernego dziedzińca gospodarczego. Ogrody klasztorne zajmowały południową, zachodnią i północną część parceli klasztornej, z tym że w części południowej, opadającej dość stromym stokiem w kierunku drogi prowadzącej na przedmieście Czwartek, ulokowano ogrody ozdobne i sady – widoczne także na planie z 1783 r. Pozostałe tereny trójkątnej parceli zapewne urządzono później, dokumentuje je tzw. plan F. Bieczyńskiego z 1829 r. (il. 177). Nowo zagospodarowane części zajmowały najprawdopodobniej ogrody użytkowe i sady. Na

Il. 174. Plan kościoła oo. Karmelitów w Lublinie [odrys S. Malawski 2021, na podstawie pomiaru I. Czeczotta z 1925 r., oryg. Archiwum WUOZ w Lublinie, sygn. 4659, ark. nr 2]

Il. 175. Elewacja frontowa kościoła oo. Karmelitów w Lublinie [A. Mroczkowski, *Architektura kościoła pw. św. Eliasza w Lublinie*, Katolicki Uniwersytet Lubelski, praca magisterska, Lublin 1954, rys. 91, maszynopis w zbiorach Archiwum WUOZ w Lublinie, sygn. 5202, odrys S. Malawski 2021]

Il. 176. Zabudowania i ogrody klasztorne oo. karmelitów na planie miasta S.J.N. Łęckiego z 1783 r. [fragm. kopii z 1852 r., oryg. w zbiorach Archiwum Państwowego w Lublinie, sygn. 3]

Il. 177. Kompleks zabudowań klasztornych oo. karmelitów na Planie miasta Lublina K.F. Kozłowskiego z ok. 1921 r. (odrys z planu F. Bieczyńskiego z 1829 r.) [Archiwum Państwowe w Lublinie, Plany miasta Lublina, sygn. 318]

planie z 1829 r. zaznaczono ogrody otaczające zabudowę klasztorną położone na południe, zachód i północ od klasztoru. Część zachodnia składała się z sześciu kwater, czterech w układzie krzyżowym i przyległych do nich dwóch kolejnych o kształtach zbliżonych do czworoboku i trójkąta. Część północna zajmowała parcele o kształcie wydłużonego prostokąta i odznaczała się regularną kompozycją. Jej główny element stanowiła przecinająca ją na długość aleja, wyznaczająca dwa podłużne pasma podzielone poprzecznymi szpalerami drzew na osiem kwater, cztery po zachodniej i cztery po wschodniej stronie alei. Dodatkowym szpalerem drzew obwiedziony był obszar całej działki klasztornej.

Po niespełna dwóch dekadach funkcjonowania ukończonego kompleksu, tj. w 1810 r. zgodnie z zarządzeniem władz Księstwa Warszawskiego, karmelici zmuszeni zostali opuścić swój kościół i klasztor.

W przypadku stawiania oporu przenosiny miały odbyć się przy użyciu sił wojskowych. 25 stycznia 1810 r. bracia udali się do Woli Gułowskiej, a w ich miejsce „zakwaterowani” zostali karmelici bosi, którym w 1835 r. nakazano przenieść się do klasztoru opuszczonego przez ss. wizytki przy ul. Świętoduskiej. Następnie kościół pw. św. Eliasza wraz z klaszturem przeznaczono

dla Braci Miłosierdzia, zwanych bonifratrami, którzy wcześniej ulokowani zostali w klasztorze poreformackim. Od 1839 r. bonifratrzy prowadzili w klasztorze Karmelitów szpital pod wezwaniem św. Jana Bożego (wyremontowany z polecenia generała Hurki). Po upadku powstania styczniowego zostali objęci kasacją i opuścili klasztor w 1864 r. Wówczas kościół przeszedł w zarząd władz diecezjalnych [*Historia powstania Klasztoru Karmelitów w Lublinie...*].

Od 1887 r. zarówno kościół, jak i szpital przekazane zostały pod opiekę ss. szarytkom. W 1893 r. zakonnice zostały usunięte z klasztoru, a kościół zamknięty. Świątynię zmieniono na magazyn. Wkrótce w wyniku braku należytej opieki zarówno kościół, jak i klasztor popadły w ruinę, a ogrody w zaniechanie. W 1899 r. w czasie burzy zniszczony został dach nad świątynią. Dzięki ukazowi tolerancyjnemu cara Mikołaja II z 17/30 kwietnia 1905 r. [Łupiński 2001] możliwy stał się powrót szarytek do opuszczonych budynków klasztornych. Kościół natomiast powrócił pod zarząd władz diecezjalnych. Z uwagi na zły stan budowli w 1922 r. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego przydzieliło dotację na konieczne remonty i naprawy [KE nr 23].

Od 1928 r. na mocy dekretu Naczelnika Państwa z dnia 4 lutego 1919 r. szpital stał się instytucją miejską. W latach 1945–1950 placówka została szpitalem samorządowym, a od 1950 r. zarządzeniem wojewody została przekształcona na Państwowy Szpital Kliniczny Nr 2 [*Historia Szpitala*]. Rozbudowa szpitala i jego infrastruktury nieuchronnie wiązała się z degradacją, a w ostateczności likwidacją większej części dawnych ogrodów klasztornych. W najmniej zmienionym stanie pozostał ogród w dawnej części frontowej kompleksu klasztornego.

W 1943 r. rozpoczęto prace remontowe przy kościele, m.in. został on otynkowany. Zbudowano także nowe schody do świątyni. W 1969 r. do kościoła powrócili oo. karmelici [KE nr 23].

II. 178. Dawny klasztor oo. Karmelitów, widok od strony zachodniej [fot. S. Malawski 2019]

II. 179. Dawny klasztor oo. Karmelitów, widok na dawny ogród w wirydarzu [fot. S. Malawski 2019]

Il. 180. Widok na obecny dom zakonny i zabytkowy drzewostan w południowo-wschodniej części dawnej parceli klasztornej [fot. S. Malawski 2019]

Il. 181. Ogród otaczający obecny dom zakonny karmelitów [fot. S. Malawski 2019]

Aktualne zasoby

Współcześnie zarówno klasztor, jak i większość terenów zajętych niegdyś przez klasztorne ogrody znajdują się w posiadaniu Samodzielnego Publicznego Szpitala Wojewódzkiego im. Jana Bożego. Ojcowie karmelici, którzy w 1969 r. powrócili do Lublina, prowadzą duszpasterstwo przy kościele św. Eliasza. Znajdująca się w kompleksie dawnych budynków klasztornych świątynia pełni funkcję kościoła rektoralnego. Przyległe do niego skrzydła klasztorne wraz z ogrodem w wirydarzu znajdują się pod zarządem administracji szpitala (il. 178). Wirydarz nie jest zagospodarowany, a jego powierzchnię pokrywa murawa (il. 179). Obecna siedziba klasztoru mieści się we współczesnym budynku wzniesionym nieopodal kościoła, w zachodniej części dawnej parceli klasztornej. Przy obecnym budynku klasztornym założony został także ogród ozdobny kontynuujący tradycję istniejących tu niegdyś pierwszych ogrodów karmelickich i szarytkowskich (il. 180 i 181).

Historyczny drzewostan zachował się w południowej części parceli (il. 182), przez którą wytyczono współczesną drogę dojazdową. Na terenie tym znajdują się okazałe lipy drobnolistne (*Tilia cordata*)

i klony zwyczajne (*Acer platanoides*). W centralnej części terenu umieszczono obsadzoną krzewami cisu (*Taxus baccata*) słupową kapliczkę (il. 183)

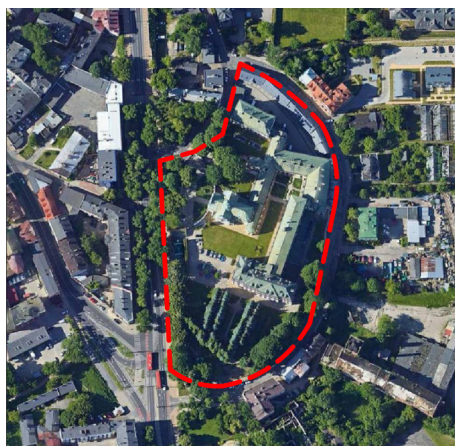
Il. 182. Kościół pw. św. Eliasza Proroka w Lublinie, elewacja frontowa
[fot. S. Malawski 2019]

Il. 183. Kapliczka słupowa na podjeździe do dawnego kościoła pw. św. Eliasza
w Lublinie [fot. S. Malawski 2019]

16. Klasztor Zgromadzenia Księży Misjonarzy

Zespół klasztorny Misjonarzy (obecnie Metropolitarne Seminarium Duchowne w Lublinie) zlokalizowany jest w centrum Lublina, na południe od Starego Miasta. Obiekt położony jest na wzniesieniu, które ramują po obwodzie ulice: ks. Prymasa Wyszyńskiego i Misjonarska. Zespół pomisjonarski znajduje się w odległości 100–150 m od katedry lubelskiej i pałacu biskupiego.

Il. 184. Lokalizacja dawnego klasztoru Misjonarzy na tle współczesnej zabudowy Lublina [zdj. satelitarne, Google Maps 2020]

Działka nr: 066301_1.0034.AR_3.65

Powierzchnia całkowita: ok. 187 a

Wpis do rejestru zabytków nr rejestru: A/256

Zespół pomisjonarski: kościół pw. Przemienienia Pańskiego z wyposażeniem w zabytki ruchome, otaczający teren z drzewostanem w granicach dawnego cmentarza kościelnego, ogrodzenie z bramkami, dawny klasztor Misjonarzy, mur ogradzający posesję od ulic Zamojskiej i Misjonarskiej oraz kaplica na terenie zespołu.

Rys historyczny i ewolucja układu

Pod koniec XVII w. powstały projekty sprowadzenia do Lublina Zgromadzenia Księży Misjonarzy. Pierwsze fundusze na ten cel w 1698 r. przekazała Anna, wdowa po podkomorzym lubelskim Bogusławie Zbąskim. Zapisała ona wizytatorowi zgromadzenia Bartłomiejowi Tarle wieś Maciejowice, a dwa lata później przekazała także fundusze na zakup gruntów pod budowę domu dla zgromadzenia. Dzięki tym dotacjom zakupiono od bernardynek sandomierskich wybudowany na początku XVII w. pałac Suchorabskich wraz z okolicznymi gruntami [KE nr 338]. Historia tego obiektu sięga początku XVII w. Wojewoda lubelski Bernard Suchorabski nabył w 1616 r. od Anny Rzeczyckiej (wdowy po Andrzeju Rzeczyckim, podkomorzym lubelskim) na wół murowany dom położony na wysokim wzniesieniu nad wielkim stawem. Obiekt ten został znacznie rozbudowany (prawdopodobnie w latach 1616–1625) i udekorowany. Jego ściany ozdobił medalionowy

fryz z przedstawieniami władców Polski oraz symbolicznymi alegoriami ich rządów (prawdopodobnie inspirację stanowiła kronika Macieja Miechowity). Ze względu na bogaty wystrój architektoniczny dom ten od tego czasu nazywany był pałacem [KE nr 340]. W pierwszej połowie XVII w. posiadłość przeszła w ręce arianina Jana Lubienieckiego. W jej skład wchodził wówczas pałac z ogrodem i cmentarzem dla współwyznawców oraz kaplica [Studziński 1992]. W 1653 r. budynek nabył Bogusław Radziwiłł, który w tym samym roku odsprzedał go Danielowi Żytkiewiczowi. W 1688 r. spadkobiercy Żytkiewicza sprzedali pałac benedyktynkom sandomierskim. Te z kolei odsprzedały pałac Bartłomiejowi Tarle w 1701 r. [KE nr 340].

Ponadto na gruntach przyległych do pałacu znajdowała się ariańska kaplica ufundowana prawdopodobnie przez Jana Lubienieckiego. Kolejne zapisy na rzecz zgromadzenia uczynili Jadwiga Niemyska i Jan Tarło – wojewoda lubelski. Pod koniec XVIII w. misjonarze posiadali też dwa browary oraz kamienice w Lublinie, zaczęli również wchłaniać słabsze ekonomicznie seminaria. Wymienione dotacje umożliwiły utworzenie prowadzonego przez misjonarzy seminarium duchownego. Erekcja uczelni nastąpiła w 1714 r. i dokonał jej biskup krakowski Kazimierz Łubieński. Od 1725 r. liczba uczących się tam kleryków stale wzrastała. Kolejne dwie duże fundacje Jana Rozwadowskiego i Jadwigi Niemyskiej z 1724 i 1725 r. umożliwiły rozpoczęcie w latach 30. XVIII w. budowy kościoła. Twórcą projektu świątyni pw. Przemienienia Pańskiego był superior lubelski i proboszcz dyski²⁹ Mikołaj Augustynowicz. Następnym etapem rozrastania się założenia klasztornego była budowa północno-zachodniego skrzydła łączącego dawny pałac z kościołem. Jego wzniesienie nastąpiło prawdopodobnie w latach 40. XVIII w. (twórca projektu jest nieznany). W 1788 r. przyłączono seminarium działające przy kolegiacie św. Michała, a w 1804 r. seminarium istniejące przy kościele katedralnym w Krasnymstawie [KE nry 338 i 341].

Przy kompleksie klasztorno-seminaryjnym założono obszerny ogród obejmujący wypłaszczony wierzchołek wzgórza. Niestety niewiele wiadomo o jego kompozycji i uprawianych w nim roślinach. Ogród ten założono w południowej części parceli, otoczony był parkanem i częściowo obsadzony drzewami, co dokumentuje rycina z 1774 r. (il. 185). Nieco więcej informacji dostarcza tzw. plan Łęckiego z 1783 r. (il. 186). Zaznaczono na nim ogród przyległy od południa do zabudowań kościoła i klasztoru, z otwartym na ogród klasztornym wirydarzem. Ogród posiadał regularną kompozycję podkreśloną szpalerami drzew.

Il. 185. Klasztor oo. Misjonarzy [J. Maszewski, *Lublin, Vera Effigies Imaginis S. Antonii Thaumaturgi in Ecclesia Lublinensis Ord(ini)s Minorum S. Francisci Observantui Miraculis Com(m)endata*, staloryt, 1774, Muzeum Narodowe w Lublinie, nr inw. ML/H/1565]

Il. 186. Kompleks klasztorny oo. misjonarzy na planie miasta S.J.N. Łęckiego z 1783 r. [fragm. kopii z 1852 r., oryg. w zbiorach Archiwum Państwowego w Lublinie, sygn. 3]

Il. 187. Zabudowania i ogrody klasztorne oo. misjonarzy na *Planie miasta Lublina* K.F. Kozłowskiego z ok. 1921 r. (odrys z planu F. Bieczyńskiego z 1829 r.) [Archiwum Państwowe w Lublinie, Plany miasta Lublina, sygn. 318]

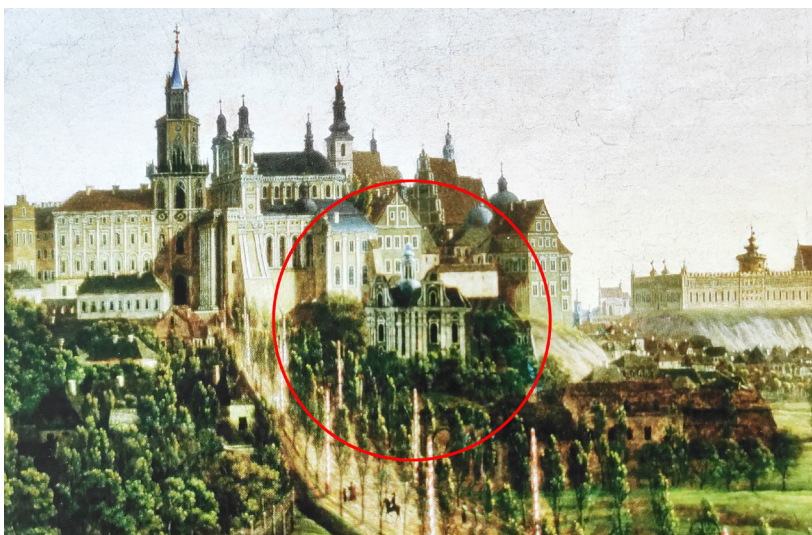
W ogrodach klasztornych szpalery tego rodzaju wyznaczały zazwyczaj granice kwater użytkowych przeznaczonych do uprawy owoców i warzyw. Dodatkowo otoczony był szpalerem, prawdopodobnie lipowym od strony sąsiadującej z ulicami (obecnie ulice Wyszyńskiego i Misjonarska). Obecność w tym miejscu rozległego ogrodu także w XIX w. potwierdza plan F. Bieczyńskiego z 1829 r. (il. 187). Otoczony wysoką zielenią zespół klasztorny uwieczniony został również na obrazie *Wjazd generała Zajączka do Lublina w 1826 r.* (il. 188) oraz na rysunku P.E. Hackerta z ok. 1840 r. przedstawiającym widok Lublina od strony rogatki piaseckiej (il. 189).

Kres świetności zgromadzenia, podobnie jak innych zakonów lubelskich, przyniósł XIX w. Utrata możliwych fundatorów i konfiskaty mienia doprowadziły do trwającego niemal przez całe stulecie kryzysu. Mimo malejącej liczby kleryków w 1858 r. wybudowano neogotycką kaplicę seminaryjną oraz utrzymane w tym samym stylu ogrodzenie. W 1864 r. doszło do kasaty zgromadzenia i konfiskaty ich dóbr. Opiekę nad seminarium przejęło duchowieństwo świeckie. W 1885 r. lubelskie seminarium połączono z seminarium w Janowcu [KE nr 338]. W 1890 r. wzniesiona została kaplica seminaryjna. Od początku

lat 90. XX w. całość wykorzystywana była przez wspólnotę Kościoła Greckokatolickiego Metropolii Przemysko-Warszawskiej i różnych diecezji na Ukrainie. W jej wnętrzu znajduje się ikonostas autorstwa Jerzego Nowosielskiego – uznawany za jedno z najważniejszych dzieł współczesnej sztuki sakralnej w Polsce [KE nr 402].

Na początku XX w. dzięki dotacji proboszcza parafii św. Agnieszki na Kalinowszczyźnie obiekt rozbudowano o nowy budynek seminarium. Neobarokowy gmach

powstał wg projektu inż. Siennickiego w 1906 r., budowę ukończono w 1908 r. W latach 1918–1922 w budynku tymczasowo mieścił się Katolicki Uniwersytet Lubelski. W czasie II wojny światowej księży usunięto, a budynek zamieniono na niemiecki szpital wojskowy. Kolejne prace związane z rozbudową miały miejsce w końcu XX w. W 1990 r. dobudowano trzecią kondygnację nad północną częścią gmachu wg projektu T. Stankiewicza [KE nr 2440].

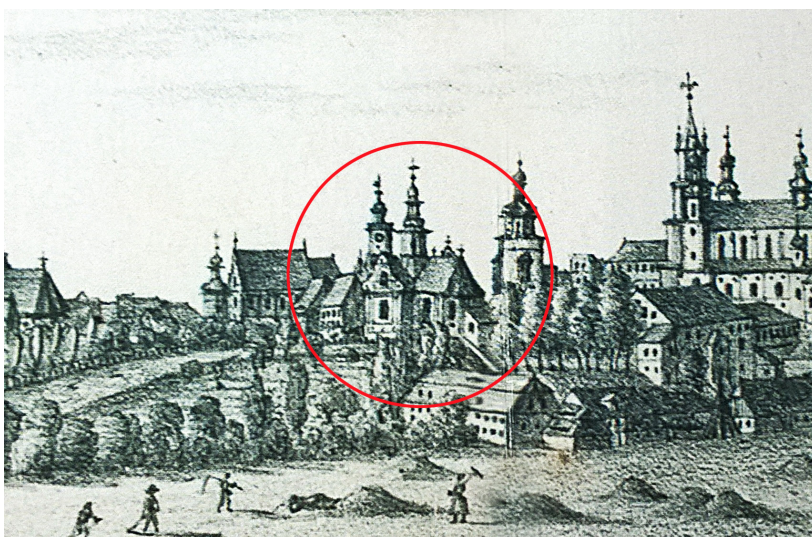

Il. 188. Kościół Misjonarzy w Lublinie [fragm. obrazu F. Dombecka *Wjazd generała Zajączka do Lublina w 1826 r.*, Urząd Miasta Lublin]

Aktualne zasoby

Obecnie zespół tworzą obiekty powstałe w różnych okresach czasowych, częściowo na terenie dawnych ogrodów klasztornych. Cały teren jest otoczony ceglany ogrodzeniem. W jego skład wchodzi budynki pomisjonarskie rozmieszczone na planie zbliżonym do litery „U”. Na jednym z jej końców znajduje się kościół pw. Przemienienia Pańskiego, na drugim neobarokowy gmach seminarium. Od północnego-zachodu do dawnego pałacu Suchorabskich przylega współcześnie wybudowana biblioteka seminaryjna. Wzdłuż ogrodzenia od północy wzniesione zostały budynki gospodarcze. W południowej części zespołu usytuowany jest współcześnie zaaranżowany ogród, został on zlokalizowany w miejscu wchodzącym w obręb dawnych ogrodów klasztornych, których istnienie tu dokumentują archiwalne plany miasta.

Nowy ogród seminaryjny składa się z trzech zasadniczych części: ogrodu ozdobno-reprezentacyjnego założonego na frontowej części kościoła (il. 190), regularnego ogrodu kontemplacyjnego oraz kwaterowego ogrodu w półotwartym dziedzińcu tworzącego rodzaj wirydarza (il. 191 i 192).

Il. 189. Kościół oo. Misjonarzy [fragm. panoramy Lublina P.E. Hackerta z ok. 1840 r., Biblioteka Narodowa w Warszawie, sygn. G.4044/III]

II. 190. Fasada kościoła pw. Przemienienia Pańskiego w Lublinie, widok od strony zachodniej [fot. J. Scherer 2018]

II. 191. Widok półotwartego wirydarza w zespole poklasztornym oo. misjonarzy w Lublinie [fot. J. Scherer 2018]

Są to aranżacje XX-wieczne i współczesne założone już po wybudowaniu nowego gmachu seminarium, który zajął znaczną część dawnych ogrodów. Głównym elementem kompozycyjnym jest aleja spacerowa z dwoma kolistymi placykami na osi. Po obu stronach ramują je wysokie szpalery świerkowe (*Picea pungens*). Aleja zakończona jest poprzecznym szpalerem, poprzedzającym zaaranżowane tu miejsce kontemplacyjne z figurą Najświętszej Marii Panny (il. 193). W południowej części parceli, na najniższym położonym terenie, znajduje się ponadto niewielki ogród rekreacyjny z ławkami do wypoczynku.

Współczesną aranżację uzyskał także dawny wirydarz, któremu nadano kompozycję krzyżową z czterema kwaterami różnej wielkości, obwiedzionymi bukszpanowymi żywopłotami i obsadzonymi naprzemianlegle okrywowymi różami (*Rosa* sp.) i lawendą (*Lavandula angustifolia*) – ilustracje 191 i 192. Pozostały wolny od zabudowy obszar pokrywa dekoracyjny dobrze utrzymany trawnik (il. 194).

Do najdawniejszych elementów kompozycyjnych należą szpalery lipowe (*Tilia cordata*) założone w południowej części parceli, ciągnące się wzdłuż muru ogrodzeniowego. Od strony południowo-wschodniej

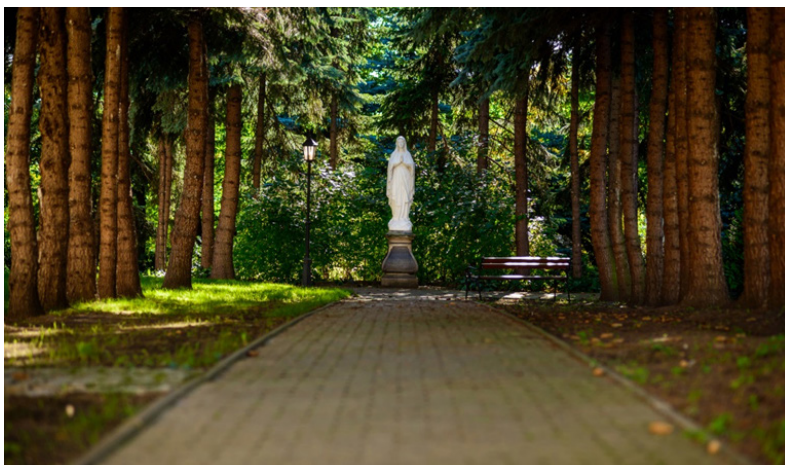
granice ogrodu wyznacza skarpa umocniona drewnianymi belkami wspartymi na betonowych słupkach (wymaga osłonięcia np. przy użyciu pnączy). Towarzysząca zabudowie zieleń posiada dekoracyjny charakter.

²⁹ Dys – wieś w województwie lubelskim

Il. 192. Półotwarty wirydarz w zespole poklasztornym oo. misjonarzy w Lublinie, widok w kierunku południowym [fot. J. Scherer 2018]

Il. 193. Figura Najświętszej Marii Panny w południowej części ogrodu [fot. J. Scherer 2018]

Il. 194. Widok na dawny kościół, kaplicę i zespół poklasztorny misjonarzy wraz z ogrodem w wirydarzu (obecne Metropolitalne Seminarium Duchowne w Lublinie) [fot. J. Scherer 2018]

17. Klasztor Zakonu Trójcy Przenajświętszej (Trynitarzy)

Zespół klasztorny oo. Trynitarzy zlokalizowany był w północno-zachodniej części Starego Miasta na terenie przyległym do murów obronnych. Obszar ten ograniczają obecnie ulice: Lubartowska, Noworybna, Rybna i Kowalska.

Il. 195. Lokalizacja dawnego klasztoru Trynitarzy na tle współczesnej zabudowy Lublina [zdj. satelitarne, Google Maps 2020]

Działki nr: 066301_1.0034.AR_2.5/1; 066301_1.0034.AR_2.4

Powierzchnia całkowita: ok. 30 a

Wpis do rejestru zabytków: nr A/536

Zespół klasztorny potrynitarzki: tzw. pałac Pawęczkowskiego w granicach ścian zewnętrznych.

Rys historyczny i ewolucja układu

Pierwszych trynitarzy sprowadzono do Lublina z Warszawy w 1703 r. Zakon nie posiadał jednak dostatecznych funduszy na rozpoczęcie działalności w nowej placówce. Pierwszymi dobrodziejami zakonu byli mieszczanie lubelscy – aptekarz królewski Jakub Łasiński i jego żona Judyta z Brożewskich. Małżeństwo przekazało prokuratorowi zakonu kamienice przy dzisiejszej ul. Rybnej. Kolejny donator Jerzy Lubomirski, wielki oboźny królewski, wystarał się u biskupa

krakowskiego Konstantego Felicjana Szaniawskiego o zezwolenie na budowę kościoła w Lublinie. Zgoda wydana została w 1718 r., długo jednak pozostawała jedynie w formie dokumentu [Juda 1983].

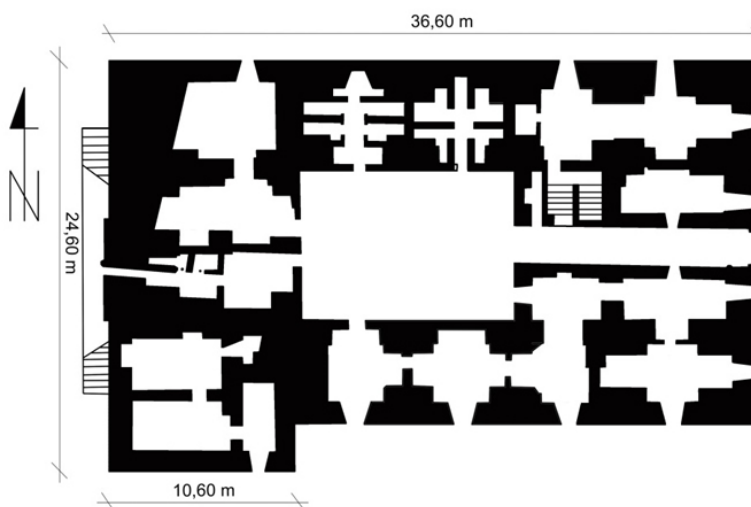
W połowie XVIII w. w miejscu obecnego budynku przy ul. Rybnej istniały trzy kamieniczki mieszczańskie wzniesione w drugiej połowie XVII w. W latach 1721–1751 przeszły one na własność oo. trynitarzy [KE nr 296]. W 1751 r. zakonnicy zaadaptowali posiadane budynki na potrzeby klasztorne. Nie doszło jednak do budowy typowego klasztoru, a budowla określana była jako „klasztorek”. Klasztor ten posiadał jednak dość rozbudowany

program przestrzenny. Znajdował się tam m.in. refektarz ze sklepionymi pomieszczeniami [KE nr 297]. W tym samym roku Michał z Grodkowa hr. Łoś ufundował trynitarzom kościół, który wzniesiono w miejscu wspomnianych kamieniczek, być może z wykorzystaniem części ich murów. Orientowana jednonawowa pięcioprzęsłowa świątynia zamknięta była półkolistą absydą i otoczona rzędem sklepionych kaplic, otwartych w kierunku nawy. Nawę przykrywał drewniany strop i kryty dachówką dach (il. 196) [KE nr 296].

Ten późnobarokowy kościół nigdy nie został ukończony, bowiem w 1781 r. trynitarze opuścili siedzibę przy ul. Rybnej, przenosząc się do budynków jezuickich [KE nr 297].

Parcela oo. trynitarzy z kościołem i zabudowaniami klasztorными udokumentowana została na planie miasta Łęckiego z 1783 r. (il. 197), natomiast kolejne fazy przekształceń obiektu i ich przebudowy na budynki mieszkalne dokumentują m.in. plany z 1829 r. (il. 198) i 1836 r. (il. 199). Interesujące jest, że budynek klasztorny nie został ujęty na planie F. Bieczyńskiego z 1829 r. (a właściwie jego odrzys z 1921 r.), pojawia się natomiast ponownie na planie B. Maciejowskiego z 1866 r. Fakt ten można jednak tłumaczyć małą precyzją odwzorowania i nieczytelnością oryginału, z którego robiono ów odrzys.

Na obecnym etapie badań trudno o jednoznaczną odpowiedź, czy w ciągu 30-letniej obecności trynitarzy przy pl. Rybnym przy klasztorze znajdowały się ogrody. Wydaje się to bardzo prawdopodobne. Z tzw. planu Łęckiego odczytać można, iż ogrody klasztorne zlokalizowane mogły być w północno-zachodniej części przynależnej do klasztoru parceli na stosunkowo niewielkim terenie położonym pomiędzy zabudowaniami kościoła i klasztoru a murem staromiejskim.

Il. 196. Plan kościoła oo. Trynitarzy (późniejszego pałacu Pawęczkowskiego) w Lublinie, rzut przyziemia [KE nr 296, odrzys S. Malawski 2020]

Il. 197. Kościół i klasztor Trynitarzy na fragm. planu miasta S.J.N. Łęckiego z 1783 r. [kopia z 1852 r., oryg. w zbiorach Archiwum Państwowego w Lublinie, sygn. 3]

Il. 198. Dawny kościół klasztorny Trynitarzy zaznaczony na *Planie miasta Lublina* K.F. Kozłowskiego z ok. 1921 r. (odrys z planu F. Bieczyńskiego z 1829 r.) [Archiwum Państwowe w Lublinie, Plany miasta Lublina, sygn. 318]

Il. 199. Zabudowania poklasztorne na planie Lublina B. Maciejewskiego z 1866 r. (wykonanym na podstawie planu z 1836 r.) [Archiwum Państwowe w Radomiu, Zbiór Kartograficzny Zarządu Dóbr Państwowych, Gubernia Lubelska, sygn. 35]

W 1818 r. na podstawie postanowienia księcia namiestnika i reskryptu rozporządzenia Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego zapadła decyzja o sprzedaży wszystkich posiadłości trynitarских w Lublinie. W 1821 r. dawne budynki klasztorne sprzedane zostały na licytacji Rozalii i Józefowi Chojnackim. Natomiast trzy lata później, tj. w 1824 r., sprzedano Janowi i Tekli Pawęczkowskim także dawny kościół trynitarский. Nowi właściciele przebudowali gmach na dom mieszkalny (do 1838 r.). Na zewnątrz budynek dawnego kościoła otrzymał nowy efektowny wystrój utrzymany w duchu późnego klasycyzmu. Od nazwiska pierwszego właściciela oraz ze względu na dekoracyjny wygląd kamienica ta nazywana była pałacem Pawęczkowskiego [KE nry 296 i 297] (il. 200).

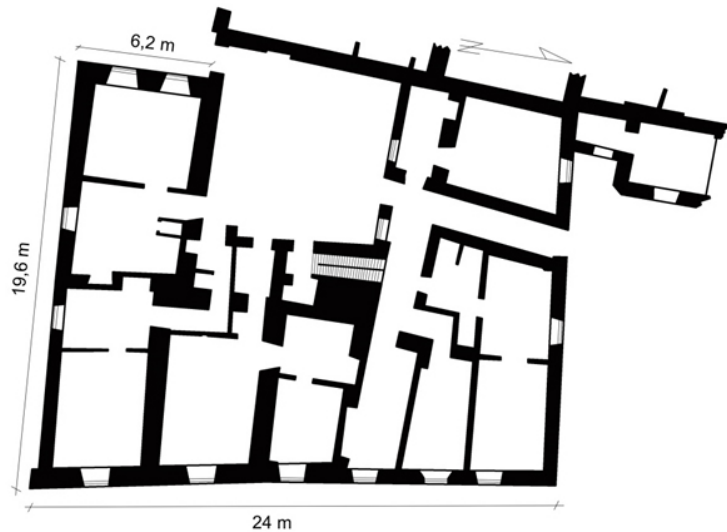
Wraz z postępującym od lat zniszczeniem murów miejskich i utratą ich funkcji obronnych w XVIII stuleciu zdecydowano o ich częściowym wyburzeniu [Widawski 1973], parcelacji uległy tereny przyklasztorne zajmowane niegdyś prawdopodobnie przez ogrody. Z analiz dokumentów planistycznych wynika, iż w XIX stuleciu ich historyczny obszar został wchłonięty przez rozbudowującą się pierzeję ulic Lubartowskiej i Kowalskiej oraz podzielony na przynależne kamienicom podwórka.

Budynek klasztoru przebudowany został w latach 1839–1846 także z przeznaczeniem na mieszkania. Do budynku dobudowane zostało również obecne skrzydło północne. Układ komunikacyjny uzupełniły drewniane ganki biegnące wzdłuż elewacji od strony podwórza. W latach 1844–1908 budynek poklasztorny był w posiadaniu Julianny z Chojnackich Dembickiej. Przebudowany został następnie w latach 1871–1913, uzyskując

obecny wygląd. Usunięto drewniane ganki, zlikwidowano sklepienia na parterze, zastępując je płaskimi stropami. Strych zaadoptowany został na mieszkalne poddasze, a przyziemie na mieszkalne suteryny. Z kolei dawny kościół został ponownie sprzedany na licytacji w 1865 r., następnie wielokrotnie przechodził z rąk do rąk. W latach 1908–1919 budynek dawnego klasztoru należał do rodziny Pliszczyńskich, następnie kilkakrotnie zmieniał właścicieli. Pierwsze poważniejsze prace inwestycyjne w obrębie dawnego zespołu potrynitarского dokonano w czasach II wojny światowej, tj. przed 1941 r., kiedy nadbudowano gmach od strony dziedzińca. Po II wojnie światowej dawny kościół przejął Urząd Likwidacyjny. Od 1947 r. jego właścicielami pozostają osoby prywatne [KE nry 296 i 297].

Aktualne zasoby

Współcześnie dawny zespół potrynitarский utracił całkowicie charakter budowli klasztornej. Zarówno budynek dawnego kościoła, jak i klasztoru posiadają formę XIX-wiecznych wolnostojących kamienic, jaką uzyskały w czasach ich przebudowy na obiekty mieszkalne. Ich otoczenie stanowi zwarta zabudowa staromiejaska powstała częściowo na terenie dawnej parceli klasztornej. W sąsiedztwie nie zachowały się też żadne ślady roślinności wskazujące, iż może stanowić ona relikty dawnych ogrodów klasztornych. Obecnie oba obiekty pozostają własnością prywatną. Z uwagi na ich zły stan techniczny prowadzone są w nich prace remontowe (il. 201–204).

Il. 200. Plan dawnego klasztoru oo. Trynitarzy, obecnie budynek mieszkalny [KE nr 297, odrys S. Malawski 2020]

Il. 201. Pałac Pawęczkowskiego (dawny kościół klasztorny Trynitarzy) – stan współczesny, widok od strony pl. Rybnego [fot. S. Malawski 2019]

Il. 202. Pałac Pawęczkowskiego, widok od strony ul. Olejnej [fot. S. Malawski 2019]

Il. 203. Wewnątrz dziedzińca pałacu Pawęczkowskiego (pierwotnie nawa kościoła oo. Trynitarzy) [fot. S. Malawski 2019]

Il. 204. Budynek dawnego klasztoru oo. Trynitarzy, widok od strony pl. Rybnego [fot. S. Malawski 2019]

18. Klasztor Zakonu Braci Mniejszych Kapucynów

Klasztor położony jest w centrum Lublina, na zachód od Starego Miasta, w dzielnicy Śródmieście. Zabudowania klasztorne zlokalizowane zostały na rozległej działce w południowej pierzei środkowego odcinka Krakowskiego Przedmieścia. Od zachodu działka ograniczona jest ul. Tadeusza Kościuszki, od południa sąsiaduje ze zwartą zabudową śródmiejską, od strony wschodniej zaś z domem towarowym Sezam i placem pozostałym po wyburzonym hotelu Victoria.

Działki nr: 066301_1.0036.AR_5.61/1; 066301_1.0036.AR_5.61/2

Powierzchnia całkowita: ok. 35,3 a

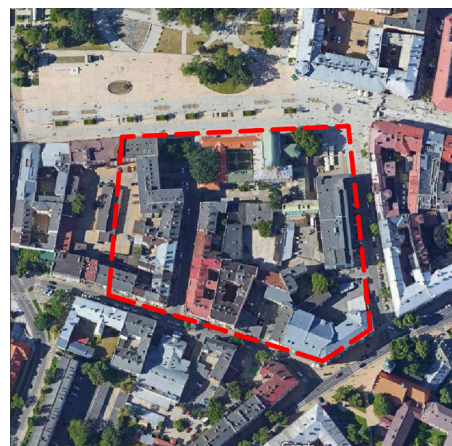
Wpis do rejestru zabytków: nry A/498 i A/588 oraz 42–44 (A/498)

Zespół klasztorny kapucynów: kościół pw. św.św. Piotra i Pawła z wyposażeniem wnętrza, kaplica neogotycka, klasztor, ogrodzenie i drzewostan w jego obrębie.

Ponadto zespół klasztorny stanowi element ukształtowania przestrzennego i oprawy architektonicznej pl. Litewskiego obejmującej: kościół pw. św.św. Piotra i Pawła oraz klasztor Kapucynów przy Krakowskim Przedmieściu.

Rys historyczny i ewolucja układu

Historia lubelskiego klasztoru Braci Mniejszych Kapucynów sięga pierwszych dekad XVIII w. Założenie to, podobnie jak inne klasztory kapucyńskie, zrealizowano dzięki fundacji magnackiej. Podobne uwarunkowania zaistniały w przypadku klasztorów w Warszawie, Lwowie, Lubartowie, Sędziszowie Małopolskim czy Nowym Mieście nad Pilicą. W 1721 r. marszałek wielki litewski książę Karol Sanguszkowski zakupił nieruchomość w Lublinie, przeznaczając ją na przyszłe budynki klasztorne. Następnie teren ten został znacznie powiększony, gdyż w 1722 r. kanonik krakowski ks. Hieronim Jełowicki zrzekł się terenu przy wale miejskim na rzecz Sanguszków oraz budowy kościoła i klasztoru.

Il. 205. Lokalizacja dawnego klasztoru Kapucynów na tle współczesnej zabudowy Lublina [zdj. satelitarne, Google Maps 2020]

W dokumencie fundacyjnym wał miejski wymieniony jest jako zachodnia granica tejże posesji [Boruch 1993a, Mitrus 2000].

Lublin był czwartą z kolei siedzibą sprowadzonego do Polski w 1681 r. zakonu. W skład przekazanych kapucynom terenów wchodziły rozległe sady i ogrody oraz zabudowania gospodarcze usytuowane na południe od Krakowskiego Przedmieścia, wzdłuż posiadłości ss. brygidek. Projekt klasztoru i kościoła, którego budowę rozpoczęto w 1725 r., opracował sławny warszawski architekt Karol Bay, autor m.in. projektu kościoła Wizytek w Warszawie czy pałacu Mniszchów. Choć reguła franciszkańska ograniczała dekoracyjność formy, to powstała budowla cechowała się wysokiej klasy warsztatem twórczym. Kościół konsekrowany został w 1733 r. przez biskupa chełmskiego Jana Feliksa Szaniawskiego. Piętrowy klasztor na planie zbliżonym do kwadratu posiadał cztery skrzydła rozmieszczone wokół wirydarza. Skrzydło wschodnie nadbudowano wtórnie, dostawiając parterowy budynek z płaskim dachem od strony wirydarza. Budynki klasztorne wzniesiono przyległe do kościoła od strony wschodniej. Od strony południowej znajdował się rozległy dziedziniec pełniący funkcję zaplecza gospodarczego. Wystrój budynków klasztornych, zgodnie z regułą franciszkańską, cechował się prostotą, ubóstwem i skromnością. Zgodnie z regułą benedyktyńskiego *claustrum* założenia kapucyńskie zbudowane być powinny na planie czworoboku, gdzie jedno ze skrzydeł stanowił kościół niewyodrębniony w planie i bryle. W przypadku placówki lubelskiej zasada ta spełniona została w odniesieniu do rzutu i bryły, nie dotyczyła jednak kościoła, który wyraźnie odcina się od bryły klasztoru i dominuje nad nią. Budowę klasztoru łącznie z urządzeniem wnętrza i organizacją ogrodów klasztornych ukończono w 1733 r.

Stan ogrodów w XVIII stuleciu dokumentuje plan Łęckiego z 1783 r. (il. 206). Zaznaczono na nim obszerną parcelę klasztorną rozciągającą się od Krakowskiego

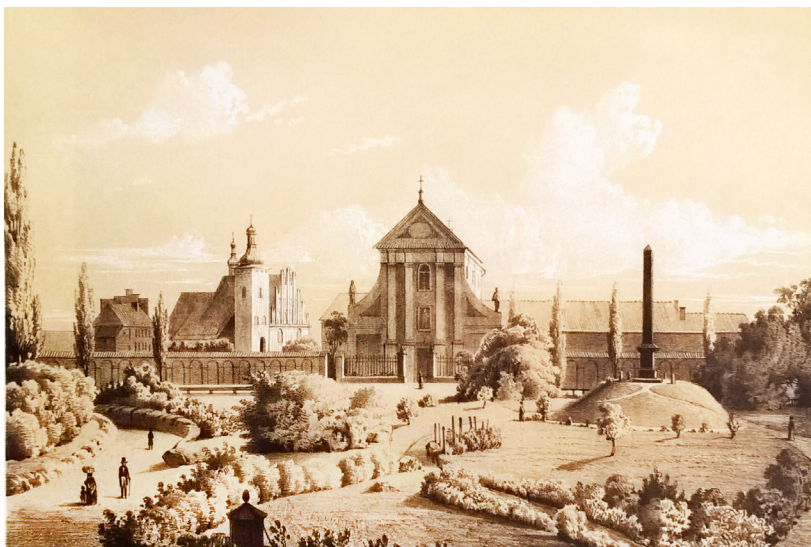

Przedmieścia po obecne ulice Pełowiaków i Narutowicza. Ogród kapucyński należący do jednego z większych klasztornych założeń ogrodowych Lublina rozpoczynał się na południe od zabudowań i zajmował niemal całą powierzchnię parceli. W jego kompozycji zaobserwować można podział na kwatery, z rzędami drzew w części zachodniej i o układzie krzyżowym w części wschodniej. Dodatkowo cały teren otoczony był murem podkreślonym od strony zachodniej, południowej i wschodniej szpalerami drzew (il. 206). Frontową fasadę kompleksu klasztornego, także oddzieloną murem od przyległej ul. Krakowskie

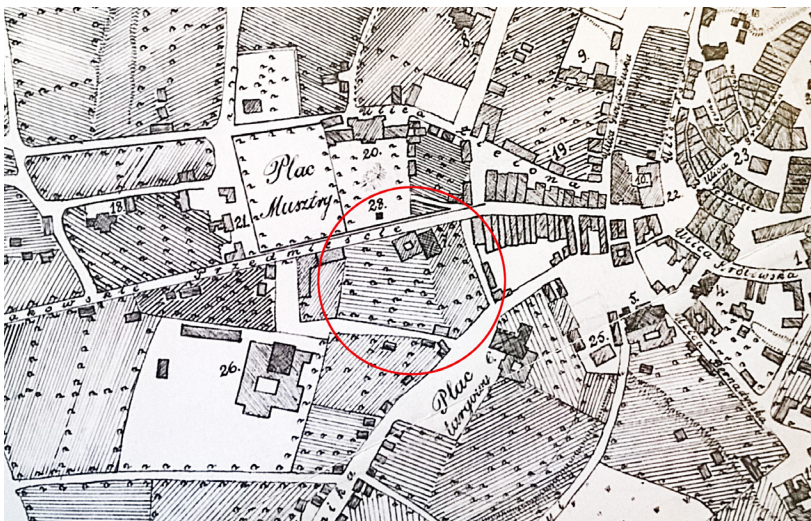
Il. 206. Zespół klasztorny w otoczeniu ogrodów na planie miasta S.J.N. Łęckiego z 1783 r. [fragm. kopii z 1852 r., oryg. w zbiorach Archiwum Państwowego w Lublinie, sygn. 3]

Przedmieście, podkreślono (już po zewnętrznej stronie muru) rzędem topoli włoskich (*Populus nigra* var. *italica*) – ilustracja 207. Istnienie w tym miejscu rozległych ogrodów o regularnej kompozycji także w XIX stuleciu potwierdza plan Bieczynskiego (il. 208). Dokumentuje je także, choć jako niezagospodarowaną przestrzeń, plan B. Maciejowskiego z 1866 r. (il. 209). Zabudowania klasztorne w otoczeniu drzewostanu (częściowo przysłoniętego murem dawnego ogrodu ss. brygidek), widziane od strony południowej, uwiecznione zostały także na obrazie F. Dombecka *Wjazd generała Zajacka do Lublina w 1826 r.* (il. 210).

Po 33 latach od konsekracji w kościele wybuchł pożar, który zniszczył świątynię (nie objął on jednak zabudowań klasztornych). Niepomierne skutki przyniosły także liczne wojny i przemarsze wojsk. W 1805 r. stacjonowały tu wojska rosyjskie, w 1810 r. – polskie, a w 1813 r. – ponownie rosyjskie. Rosjanie zajęli klasztor także w 1831 r. w czasie wojny polsko-rosyjskiej. W okresie tym zniszczeniu uległo całe wyposażenie wewnątrz klasztornych, w tym: podłogi, okna, drzwi i piece. Gruntownej naprawy wymagał także dach. Prace remontowe, na które pozyskano środki z Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych, ukończono w 1836 r. Kolejny remont miał miejsce w 1855 r., kiedy budynki klasztorne zostały ponownie otynkowane, a dach pokryty dachówką holenderką [Boruch 1993a, 1993b]. Ostatnim ważnym przedsięwzięciem budowlanym przed kasatą zakonu była budowa neogotyckiej kaplicy przy wschodniej ścianie kościoła. Od 1857 r. pracami budowlanymi kierował Michał Kamiński, a projekt ołtarza i innych elementów

Il. 207. Plac Litewski w Lublinie z widocznym zespołem klasztorным oo. Kapucynów, widok od strony północnej (w tle po lewej widać kościół pobrygidkowski) [litografia wg rysunku A. Lerue, ok. 1857 r.]

Il. 208. Klasztor i ogrody oo. kapucynów na fragm. Planu miasta Lublina K.F. Kozłowskiego z ok. 1921 r. (odrys z planu F. Bieczynskiego z 1829 r.) [Archiwum Państwowe w Lublinie, Plany miasta Lublina, sygn. 318]

Il. 209. Zespół klasztorny oo. Kapucynów na planie Lublina B. Maciejowskiego z 1866 r. (wykonanym na podstawie planu z 1836 r.) [Archiwum Państwowe w Radomiu, Zbiór Kartograficzny Zarządu Dóbr Państwowych, Gubernia Lubelska, sygn. 35]

Il. 210. Klasztor oo. Kapucynów (w tle widoczny obelisk Unii Lubelskiej) na obrazie F. Dombecka *Wjazd generała Zajęzka do Lublina w 1826 r.* [Urząd Miasta Lublin]

wyposażenia wykonał Bolesław Podczaszyński.

Po upadku powstania styczniowego w 1864 r., w ramach tzw. Reformy Klasztorów Królestwa Polskiego, lubelskich kapucynów zaliczono do klasztorów zniesionych, co wiązało się z konfiskatą całego majątku i przeniesieniem pozostałych zakonników do klasztoru w Łomży [Boruch 1993b]. Kasata klasztoru wiązała się z likwidacją utrzymywanych przy nim ogrodów. Wkrótce ich teren uległ parcelacji i zabudowie. W 1865 r. w klasztorze zakwaterowano żołnierzy Aleksandryjskiego Pułku Huzarów. W kolejnych latach użytkowanie budynków klasztornych miało charakter świecki. W 1866 r. zabudowania wydzierżawione zostały K. Doneyowi na mieszkania czynszowe, a następnie dom handlowy. Część pomieszczeń mieściła siedzibę redakcji „Kuriera Lubelskiego”. Kolejne lata przyniosły dalszą parcelację obiektu i mnogość właścicieli. Parcelacji i zabudowie uległ też teren dawnych ogrodów klasztornych. Jego obszar podzielono, wytyczając nową drogę (obecna ul. Kościuszki), i w znacznej części zabudowano. W latach 1884–1886 w południowej części dawnej parceli klasztornej wzniesiono gmach Teatru Wielkiego (obecnie Teatr im. J. Osterwy) [Kruk 1982].

W 1926 r. pomiędzy alkierzami od strony zachodniej dobudowano

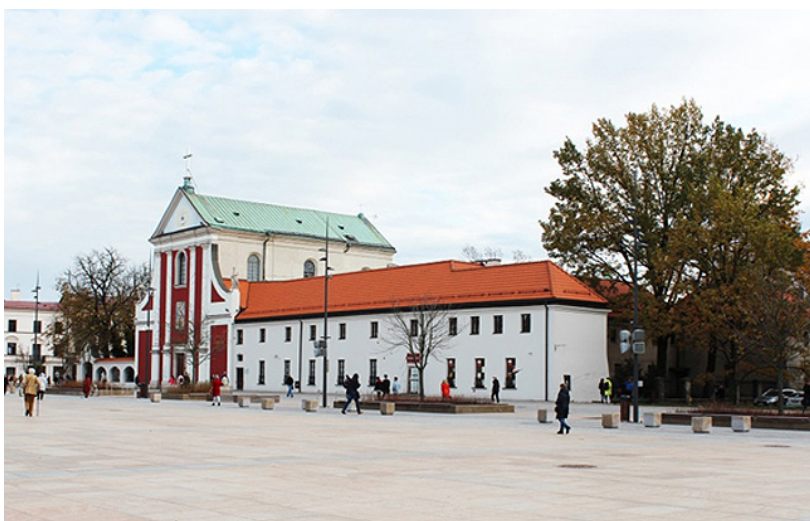
piętrowy budynek mieszkalny. Pomimo że zakonnicy powrócili do klasztoru w 1919 r. (sprowadzeni z Holandii), objęli jedynie wschodnie i południowe skrzydło klasztoru. W 1933 r. dokupiono także wspomnianą „dobudówkę”. Część pomieszczeń nie odzyskała jednak pierwotnych funkcji, wciąż działały w nich sklepy i warsztaty, zwłaszcza od strony Krakowskiego Przedmieścia. Chociaż budynki klasztorne nie ucierpiały

podczas II wojny światowej, to przez czas okupacji kościół służył armii niemieckiej. W klasztorze w większości zajęty przez Niemców zamieszkiwało kilku braci. W tym czasie znacznemu pogorszeniu uległ stan techniczny obiektu, w 1945 r. wymagał gruntownego remontu. Po zakończeniu wojny w klasztorze mieściło się studium filozoficzno-teologiczne i teologiczne. Część budynku zajęta została przez władze państwowe z przeznaczeniem na internat szkolny i sklepy [*Historia. Dzieje klasztoru lubelskiego*].

Niektóre obiekty grożących zawaleniem rozebrano w latach 60. XX w. W latach 1984–1985 wzniesiono nowy budynek za kościołem, przy wschodniej granicy zespołu. Zlokalizowano w nim cele dla kleryków oraz sale duszpasterskie. Północne skrzydło klasztoru od strony Krakowskiego Przedmieścia powróciło we władanie zakonu w końcu lat 80. XX w. Przebudowano wówczas elewację frontową, której przywrócono pierwotny wygląd. W 1923 r. odnowione zostało ogrodzenie kościoła od strony Krakowskiego Przedmieścia i ul. Kapucyńskiej wg projektu inż. Iwanickiego [Boruch 1993a, 1993b].

Aktualne zasoby

Obecnie obiekt w dalszym ciągu pełni funkcję placówki klasztornej. Zewnętrzna forma budynku w swej strukturze nie uległa znaczącym zmianom, a przeprowadzone remonty i prace rekonstrukcyjne przywróciły jej pierwotny charakter. Znacznemu przeobrażeniu uległo natomiast otoczenie klasztoru. Zmiany te odbiły się szczególnie negatywnie na ogrodach klasztornych, których powierzchnia uległa drastycznemu pomniejszeniu. Przyległe do budynków klasztornych tereny zostały w znacznej mierze zabudowane oraz zajęte przez infrastrukturę drogową. Część

Il. 211. Klasztor oo. Kapucynów w Lublinie, widok od strony północno-zachodniej [fot. S. Malawski 2019]

ogrodów od strony północnej przeznaczono na poszerzenie ul. Krakowskie Przedmieście, tereny po stronie zachodniej, południowej i wschodniej zabudowano już w XIX w. Od wschodu wzniesiono tu m.in. gmach słynnego hotelu Victoria (zniszczonego w czasie II wojny światowej). W południowej części parceli klasztornej wzniesiono Teatr im. Juliusza Osterwy. Dalej w kierunku zachodnim powstały kamienice mieszkalne, wytyczono także ul. Tadeusza Kościuszki oraz pl. Józefa Czechowicza. Pozostałości dawnych ogrodów klasztornych zachowały się na niewielkich skrawkach terenu bezpośrednio przyległego do zabudowań klasztornych. Obecnie w ich skład wchodzi niewielki zieleńiec

pomiędzy aneksami skrzydła zachodniego z dwoma okazami dębu szypułkowego (*Quercus robur*) – ilustracje 211 i 212, niewielki ogród ozdobny od strony wschodniej, obsadzony kasztanowcami (*Aesculus hippocastanum*) oraz wąski pas zieleni wzdłuż południowej elewacji budynku klasztornego. Pozostałą część zajęły drogi i parkingi. Ponadto w obrębie budynku klasztornego zachował się ogród w wirydarzu we współczesnej kompozycji (obecnie trwają tam prace remontowe).

II. 212. Widok na niewielki ogród przyklasztorny pomiędzy aneksami, widziany od strony ul. T. Kościuszki [fot. S. Malawski 2019]

19. Klasztor Zgromadzenia Sióstr Miłosierdzia Świętego Wincentego à Paulo (Szarytek)

Kościół św. Wojciecha wraz z założeniem klasztorno-szpitalnym szarytek zlokalizowany jest u podnóża skarpy staromiejskiej, od strony północno-zachodniej, poniżej poziomu ul. Podwale. Kościół wtopiony jest w zachodnie skrzydło dawnego szpitala św. Łazarza.

Działka nr: 066301_1.0034.AR_1.49

Powierzchnia całkowita: ok. 47 a

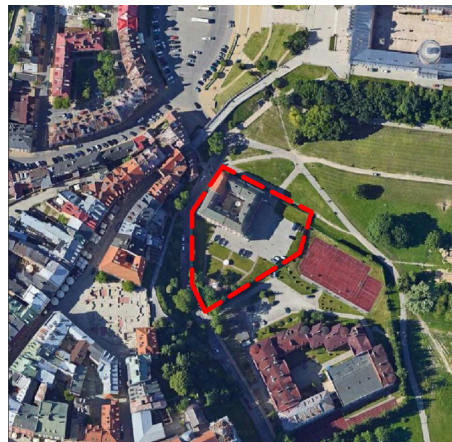
Wpis do rejestru zabytków: nr A/258

Zespół dawnych zabudowań szpitalnych: kościół pw. św. Wojciecha BM z wyposażeniem w zabytki ruchome i ołtarzami z kaplicy zamkowej, dawny szpital św. Łazarza.

Rys historyczny i ewolucja układu

Historia lubelskiego klasztoru szarytek (jakkolwiek słabo dotychczas rozpoznana) związana jest ściśle z funkcjonowaniem lubelskiego szpitala św. Łazarza. Powstanie wspomnianej placówki w Lublinie wiąże się z organizacjami charytatywnymi zakładanymi w Polsce od XVI w. Jednymi z pierwszych stowarzyszeń dobroczynnych były Bractwo Miłosierdzia i Bractwo św. Łazarza, które powstały w Krakowie w latach 1589–1597 z inicjatywy ks. Piotra Skargi. Zgodnie z koncepcją duchownego powstały też dwa bractwa w Lublinie. Fundatorem pierwszego z nich (z siedzibą przy kościele jezuitów) był wojewoda lubelski Mikołaj Zebrzydowski. Drugie, wzorowane na krakowskim Bractwie św. Łazarza, ufundowane zostało przez starostę gostyńskiego Stanisława Garwaskiego.

Początki kompleksu sięgają lat 1599–1603, kiedy to wybudowano drewniany kościół i klasztor ze szpitalem św. Łazarza. Uległy one zniszczeniu prawdopodobnie podczas pożaru w trakcie rokoszu Zebrzydowskiego. Wówczas połączono obydwa istniejące

Il. 213. Lokalizacja dawnego klasztoru Szarytek na tle współczesnej zabudowy Lublina [zdj. satelitarne, Google Maps 2020]

Il. 214. Klasztor i szpital św. Łazarza na planie miasta S.J.N. Łęckiego z 1783 r. [fragm. kopii z 1852 r., oryg. w zbiorach Archiwum Państwowego w Lublinie, sygn. 3]

Il. 215. Dawny klasztor ss. Szarytek na Planie miasta Lublina K.F. Kozłowskiego z ok. 1921 r. (odrys z planu F. Bieczyńskiego z 1829 r.) [Archiwum Państwowe w Lublinie, Plany miasta Lublina, sygn. 318]

w mieście bractwa i na miejscu dawnego drewnianego kompleksu wybudowano murowane kościół i szpital. W 1611 r. istniała już nawa główna kościoła oraz szpital św. Łazarza [Studziński 1994, Szymanek i Kruk 2010a].

Założony na planie kwadratu przyległy do kościoła szpital posiadał wewnątrz dziedziniec. Jednonawowa świątynia zakończona została półkolistą absydą. Dekoracyjny w formie budynek kościoła w swej stylistyce zaliczał się do zbioru obiektów reprezentujących tzw. renesans lubelski. Na mocy dekretu reformacyjnego z 1721 r. bractwo popadło w zależność od kolegiaty św. Michała. Piętnaście lat później biskup krakowski Jan Lipski oddał kościół wraz z zabudowaniami szpitalnymi sprowadzonym z Francji siostrze miłosierdzia (szarytkom). W 1756 r. mniszki dokonały remontu kościoła i szpitala, zmieniając wystrój architektoniczny kościoła i klasztoru. Pod koniec XVIII w., podobnie jak inne placówki klasztorne w Polsce, zgromadzenie popadło w kłopoty finansowe [Szymanek i Kruk 2010a].

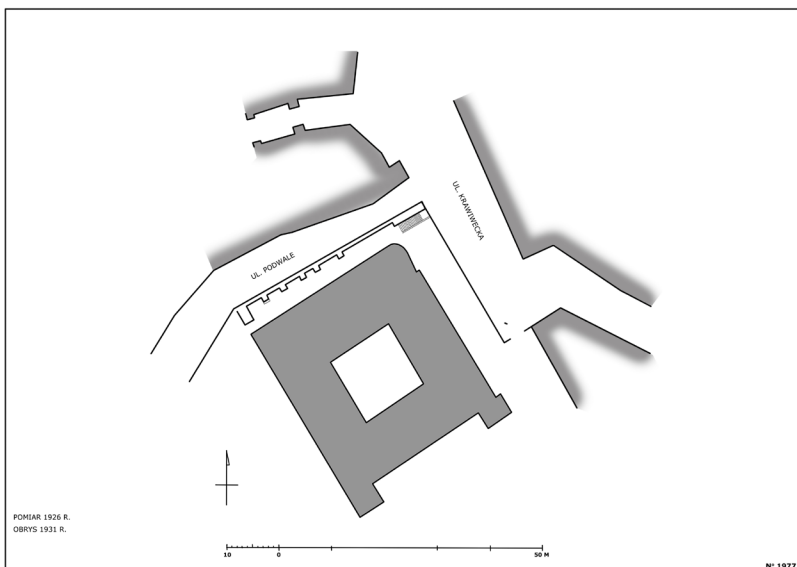
Obecny stan badań nie pozwala stwierdzić, czy przy klasztorze utrzymywano ogrody, wydaje się to bardzo prawdopodobne. Tym bardziej, że funkcjonował przy nim szpital, a placówki tego typu zwykle wyposażane były w ogrody apteczne dostarczające surowców zielarskich. Źródła pisane wzmiankują,

iż przy szpitalu znajdował się także cmentarz. Być może to on zaznaczony został na planie Łęckiego z 1783 r. (il. 214) jako teren rozciągający się na wschód od klasztoru i sięgający brzegów Wielkiego Stawu Królewskiego. Ten sam obszar dokumentuje także odrys z planu F. Bieczyńskiego z 1829 r., gdzie dodatkowo teren ten otoczony jest szpalerem drzew (il. 215).

W 1781 r. siostry otrzymały zupełną samodzielność na mocy nowej ordynacji wydanej przez bpa Kajetana Sołtyka. Mimo to zabudowania kościelne i szpitalne niszczały. Jedną z przyczyn był błotnisty, położony w obniżeniu teren, na którym wzniesiono kompleks. Sytuacji nie poprawiła nawet darowizna w postaci wsi Świdnik z 1825 r. [Szymanek i Kruk 2010a].

W 1826 r. nastąpiła likwidacja szpitala, a w 1835 r. po stuletnim użytkowaniu placówki szarytki zmuszone zostały opuścić klasztor i przenieść się do dawnego klasztoru Karmelitanek Bosych przy obecnej ul. Staszica. Klasztor przeszedł na własność Stanisława Lingenau, właściciela Dąbrowicy, w zamian za odrestaurowanie klasztoru po karmelitanek. Po 1835 r. nowy właściciel zamienił kościół w magazyn, a po dobudowaniu trzeciej kondygnacji nad budynkiem klasztornym podzielił obiekt na mieszkania czynszowe wynajmowane głównie ludności żydowskiej. Kościół przestropiono oraz wybito nowe otwory w absydzie. W drugiej połowie XIX w. obniżono także dach świątyni [Szymanek i Kruk 2010a, KE nr 281].

Od 1920 r. budynki przeszły na własność diecezji. Trzy lata później wykupiło je Zgromadzenie Braci Misjonarzy Kresowych, przeprowadzając także remont generalny obiektu (trwał on do 1930 r.). Usunięto wówczas przestropienia w kościele, zamurowano otwory, podwyższono dach oraz otynkowano zespół budynków klasztornych. W części z nich utworzono szkołę rzemieślniczą, a następnie szkołę muzyczną (organy) im. F. Chopina. W 1938 r. cały kompleks przeszedł pod opiekę sióstr kanoniczek

II. 216. Plan klasztoru posarytkowskiego, następnie ss. kanoniczek św. Ducha de Saxia, inwentaryzacja z 1926 r. [T. Jasiński, B. Stapiewski 1926, *Lublin. Klasztor pw. św. Wojciecha – Kanoniczek św. Ducha De Saxia, ul. Podwale 16*, Lublin 1926, Archiwum WUOZ w Lublinie, sygn. 2496, odrys S. Maławski 2021]

II. 217. Widok na kościół św. Wojciecha i klasztor posarytkowski w Lublinie [fot. S. Maławski 2019]

św. Ducha de Saxia prowadzących tu internat i bursę (il. 216). Kompleks nie ucierpiał w czasach II wojny światowej. Od 1954 r. kościół stał się kaplicą siostr kanoniczek. W budynkach poszpitalnych urządzono ponownie klasztor [KE nr 281].

W 1954 r. do kościoła przeniesiono także trzy ołtarze z kaplicy zamkowej Świętej Trójcy (stanowią one obecnie najstarsze zabytki sakralnego snycerstwa późnorenesansowego na Lubelszczyźnie). Od 1962 r. świątynia zyskała status kościoła rektoralnego. Pomieszczenia dawnego szpitala udostępniono do celów duszpasterskich i społecznych. W 1974 r. po gruntownym remoncie urządzono w budynku Diecezjalny Dom Rekolekcyjny, prowadzony przez zgromadzenie Córki św. Franciszka Serafickiego. W latach 1989–1994 podjęto prace remontowe w całym obiekcie, zmierzające do przywrócenia mu pierwotnego wyglądu. W 2005 r. jedynym właścicielem kompleksu stała się Kuria Metropolitalna w Lublinie, która przekazała prawo własności kościołowi rektoralnemu pw. św. Wojciecha BM w Lublinie [Szymanek i Kruk 2010a]. Obecnie budynek wykorzystywany jest na cele kulturalne i hotelowe. Mieści się w nim Dom na Podwalu (il. 217).

Il. 218. Współczesna aranżacja dawnego klasztorowego wirydarza
[fot. S. Małowski 2019]

ciu głównej osi kompozycyjnej. Współcześnie zakomponowana została także przestrzeń klasztorowego wirydarza, który w większości pokryty jest nawierzchnią brukową. Skromny element zieleni komponowanej stanowią ustawione tam drewniane skrzynie z roślinnością (il. 218).

Aktualne zasoby

Współcześnie dawny budynek klasztorny wraz z kościołem św. Wojciecha zajmuje północno-zachodni narożnik trójkątnej parceli. W otoczeniu budynku poklasztornego nie ma zieleni wysokiej, jego otoczenie to trawniki i place parkingowe. Wzdłuż ogrodzenia ciągną się szpalery z żywotników (*Thuja occidentalis*). W południowej części parceli znajduje się współcześnie zaaranżowany, regularny, półkolisty zakończony ogród kwaterowy. Składa się on z trawiastych kwater oraz niewielkich placyków rekreacyjnych na skrzyżowaniu dróg i na zamknię-

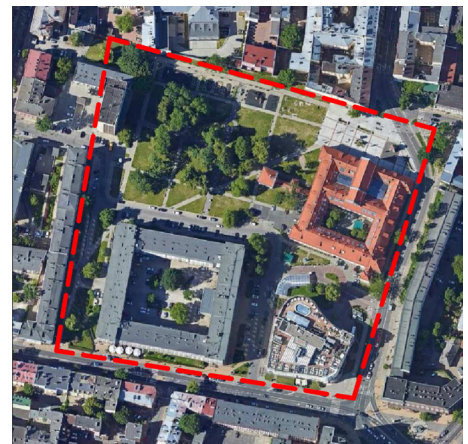
20. Klasztor Zakonu Nawiedzenia Najświętszej Maryi Panny (Wizytek)

Zespół klasztorny powizytkowski położony jest w Śródmieściu Lublina, na południe od ul. Krakowskie Przedmieście. Zajmuje on północno-wschodnią część pierwotnej posesji wizytkowskiej, obecnie znacznie pomniejszonej. Klasztor wizytek lubelskich usytuowany jest w bloku pomiędzy kamienicami wzniesionymi przy Krakowskim Przedmieściu, ul. M. Karłowicza od strony zachodniej, ul. Okopową od strony południowej i ul. Ześląńców Sybiru od strony wschodniej. Zbliżony do kwadratu teren pierwotnie otoczony był murem (wzniesionym wraz z zabudową klasztoru z bramą wjazdową od strony ul. Krakowskie Przedmieście).

Działki nr: 066301_1.0036.AR_5.43/7; 066301_1.0036.AR_5.43/11;
066301_1.0036.AR_5.43/6; 066301_1.0036.AR_5.73 (częściowo)
Powierzchnia całkowita: ok. 223 a
Wpis do rejestru zabytków: nr A/535
Zespół klasztorny powizytkowski: dawny kościół z klasztorem, domek kapelana, kapliczka z figurą Chrystusa Frasobliwego, drzewostan.

Rys historyczny i ewolucja układu

Niespełna 70 lat od sprowadzenia z Francji do Warszawy zgromadzenia Sióstr Nawiedzenia Najświętszej Marii Panny (tj. w 1650 r.) powstała kolejna po Krakowie i Wilnie fundacja w Lublinie. Pierwszymi fundatorami nowego domu klasztornego byli Ewa z Leszczyńskich i jej mąż kanclerz wielki koronny Jan na Słupowie Szembek oraz Dorota Tarło i jej mąż Stanisław Chomentowski – wojewoda mazowiecki i hetman koronny. Fundacja miała miejsce w Krakowie w 1723 r. Lubelskie wizytki uposażone były w trzy okoliczne wsie: Motycz, Rury i Krężnicę, z których czerpać miały dochody. Nie jest do końca jasne, w jakich okolicznościach siostry sprowadzone

Il. 219. Lokalizacja dawnego klasztoru Wizytek na tle współczesnej zabudowy Lublina [zdj. satelitarne, Google Maps 2020]

Il. 220. Zespół klasztorny Wizełek na planie miasta S.J.N. Łęckiego z 1783 r. [fragm. kopii z 1852 r., oryg. w zbiorach Archiwum Państwowego w Lublinie, sygn. 3]

zostały do Lublina. Fundacja ta musiała być zapewne uzgodniona z wojewodą lubelskim Janem Tarłą, skoro w jego rezydencji przybyły z Krakowa mniszki otrzymały schronienie i gościnę. W tym samym roku, po akceptacji króla Augusta II i biskupa krakowskiego Felicjana Szaniawskiego, siostry przyjechały do Lublina, gdzie powitał je archidiakon i oficjał lubelski ks. Michał de la Mars. Uroczysty orszak udał się następnie do pałacu Jana Tarły, gdzie urządzono prowizoryczną siedzibę dla sióstr (zachowującą jednak porządek obowiązujący w regule wizytek) [Majewski i Skibińska 1977].

W tym samym roku przystąpiono do budowy klasztoru na gruntach

zakupionych od brygidek i innych właścicieli, czyli: odkupionej od brygidek Bażanowszczyźnie, dokupionej następnie w 1774 r. parceli sąsiedniej z Bażanowszczyzną oraz kolejnych trzech parcelach, tj. Żukowszczyźnie, Jacentowiznie i Zieleńszczyźnie. Całość zajmował tzw. ogród fruktowy. Kształt tej posesji oznaczony został na *Planie placów należących do jurydyki panien brygidek*, który opracowany został w 1826 r. Na podstawie analizy planu można stwierdzić, że teren ten zachował swoje granice w zasadzie bez większych zmian do czasów obecnych [Kiełboń i Kałużniacka 1999b].

Pierwszy klasztor wraz z kaplicą zbudowano z drewna. Nieznane są jednak nazwiska architekta ani budowniczego, brakuje również danych na temat wyglądu obiektu. Siostry przeprowadziły się do nowej siedziby w 1725 r. Równocześnie przystąpiono do gromadzenia materiałów na budowę budynków murowanych. Rozpoczęto od wznoszenia muru ogrodzeniowego i kopania studzien. Budowę muru ukończono w 1732 r. Do końca XVIII w. także przyklasztorny ogród był już w pełni zagospodarowany, o czym świadczyć może m.in. plan Łęckiego z 1783 r. (il. 220). Kronika francuska wizytek wspomina, że fundacja lubelska realizowana była na podstawie planu reguły francuskiej. Teoretycznego planu klasztoru wizytkowskiego nie powtórzono wiernie, stał się jednak podstawą opracowanego projektu autorstwa któregoś z działających w Lublinie projektantów (działającego zapewne w kręgu fundatorów) [Majewski i Skibińska 1977, Kiełboń i Kałużniacka 1999b].

Wjazd na teren posesji odbywał się przez okazałą bramę. Zbudowana została ona na osi wejścia do kościoła włączonego w bryłę klasztoru. Na terenie posesji od strony zachodniej wzniesiono także lamus połączony z bryłą klasztoru galerią. W 1731 r. rozpoczęto wznoszenie pierwszego skrzydła. Nie czekając na ukończenie budowy gmachu, przełożona Katarzyna Kolumba Tarło przystąpiła przezornie do wznoszenia okazałego murowanego budynku, tzw. lamusa, przeznaczonego do przechowywania różnych rzeczy klasztornych.

W 1732 r. w drewnianym gmachu wybuchł pożar, w którym zginęło 5 siostr i 17 osób świeckich. Pożar zniszczył doszczętnie drewniany gmach, po którym pozostał wspomniany lamus oraz nieukończone skrzydło klasztoru. To piętrowe i kryte dachówką skrzydło wzniesione od strony lamusa gotowe było przed 1734 r. Następnie wzniesiono łącznik pomiędzy lamusem a klasztorem oraz przystąpiono do budowy środkowej części klasztoru z kościołem. Poświęcenie kamienia węgielnego odbyło się 1749 r., a w 1751 r. w kościele obchodzono już uroczyste ceremonię beatyfikacji założycielki zakonu Joanny Franciszki de Chantel. Świątynia pod wezwaniem Najświętszego Serca Jezusa i Zwiastowania NMP

konsekrowana została w 1752 r. Kronika nie precyzuje, czy wschodnia część klasztoru była w tym czasie ukończona, prawdopodobnie znaczna część obiektu była już gotowa. Zachowane wzmianki odnoszące się do uroczystości konsekracyjnych wspominają o murem regularnym klasztorze otoczonym pięknym i obszernym ogrodem. Budynek klasztorny wzniesiono na planie kwadratu z regularnie rozmieszczonymi ryzalitami, o zaokrąglonych narożach na skrajnych skrzydłach elewacji wschodniej i zachodniej. W skrzydło północne wkomponowany został gmach kościoła. Skrzydło wschodnie i zachodnie połączone zostały w części środkowej z bryłą kościoła, tak iż tworzą układ trzech wirydarzy o różnych powierzchniach. Największy z nich zw. na planie teoretycznym *Cloistre des Soeurs* i dwa mniejsze *Court des Soeurs* – jeden zlokalizowany przy kaplicy stanowiącej chór siostr na planie kwadratu, drugi *Court des Provisions* położony jest między kaplicą mniejszą a kościołem. Kompleks klasztorny z widocznymi trzema wirydarzami i lamusem zilustrowany został na planie Lublina autorstwa B. Maciejowskiego z 1866 r. (il. 221).

W 1767 r. ukończono kapliczkę Chrystusa Frasobliwego usytuowaną na osi kościoła (il. 222). Późniejsze dzieje nie przynoszą dalszej rozbudowy zespołu wizytkowskiego aż do likwidacji zgromadzenia [Majewski i Skibińska 1977].

Il. 221. Dawny klasztor ss. Wizytek na planie Lublina B. Maciejowskiego z 1866 r. (wykonany na podstawie planu z 1836 r.) [Archiwum Państwowe w Radomiu, Zbiór Kartograficzny Zarządu Dóbr Państwowych, Gubernia Lubelska, sygn. 35]

Il. 222. Kapliczka z figurą Chrystusa Frasobliwego, stan z początku XX w. [neg. w Zbiorach Instytutu Sztuki PAN, nr inw. 5612, reprodukcja: Majewski i Skibińska 1977]

Zgodnie z regułą klasztorną założenie ogrodowe stanowiło ponad połowę kompleksu. Zajmowały go sady, ogrody owocowe, warzywniki i uprawy kwiatowe – zlokalizowane w południowej części ogrodu. Co najmniej 1/4 posesji zajmował ogród główny konwentualny usytuowany po północno-zachodniej stronie i powiązany kompozycyjnie z budynkiem klasztoru. Ogród ten ukształtowany został jako klasyczny dwukwaterowy ogród barokowy i obsadzony drzewami ozdobnymi [Kielboń i Kałużniacka 1999b].

Na planie S.J.N. Łęckiego z 1783 r. widnieje on jako wydzielona z całości część o regularnej kompozycji podkreślonej rzędowo zasadzonymi drzewami (il. 220). Podobny układ ogrodu przedstawia austriacka mapa wojskowa z lat 1801–1804. Zarysowany został na niej ogród o regularnym układzie dróg, z główną aleją prowadzącą do klasztoru w kierunku zachodnim. Przebieg głównych ciągów komunikacyjnych podkreślony został szpalerami drzew, a skrzyżowania dróg i miejsca zbiegu kwater okrągłymi basenami. Rozwinięta kompozycja ogrodu i jego dekoracyjny program pozwalają klasyfikować ogród wizytkowski jako jedno z najbardziej reprezentacyjnych ogrodowych założeń klasztornych Lublina.

Po 1810 r. wraz z zajęciem klasztoru na koszary ogród został znacznie uszczuplony i zabudowany nowymi budynkami pomocniczymi. Wzniesiono tam wówczas stajnie, koszary jazdy oraz rajszul wojskowy. Ogród owocowy był czasowo użytkowany przez siostry do połowy XIX w. Najdłużej przetrwała ozdobna część ogrodu pomiędzy klasztorem a lazaretem [Kielboń i Kałużniacka 1999b].

W związku z włączeniem Lublina w granice Księstwa Warszawskiego w 1809 r. miasto obciążone zostało przemarszem wojsk. Wzrastało też zapotrzebowanie na szpitale wojskowe, w związku z czym poszukiwano obiektu spełniającego warunki do organizacji szpitala wojskowego. Wybór padł na klasztor Wizytek. Obiekt ten znajdował się w niedalekiej odległości od pałacu Czartoryskich, w którym urządzono separatkę dla ciężko chorych. W dniu 10 lutego 1810 r. siostry zostały eksmitowane i przeniesione do klasztoru Karmelitów Bosych, gdzie przebywały do 1863 r. [Majewski i Skibińska 1977].

W tym samym roku klasztor został zajęty przez wojska Księstwa Warszawskiego [Kielboń i Kałużniacka 1999b]. W 1818 r. wyremontowano dach gmachu, klasztor przekształcono w lazaret wojskowy, a kościół przeznaczono na skład sprzętu wojskowego. Wizytkom pozwolono natomiast na dalsze użytkowanie ogrodu. W 1833 r. siostry poczyniły starania w celu odzyskania gmachu, okazały się one jednak nieskuteczne. W 1836 r. kościół przekształcono w cerkiew grecko-rosyjską. Prace związane z przebudową ukończono w 1839 r. Zlikwidowano wówczas wizytkowski wystrój kościoła, zamurowano kraty klauzururowe i rozebrano ołtarze. W prezbiterium urządzono ikonostas. Kościół nakryto dachem z pięcioma kopułami i wieżyczką w kolorze szafirowym. Po likwidacji klasztoru posesja została zabudowana oficynami i budynkami gospodarczymi, zarówno murowanymi, jak i z drewna. Wiązało się to z dewastacją ogrodów i usunięciem części drzewostanu. Ponadto do południowej elewacji klasztoru dobudowano piętrowy budynek murowany w kształcie podkowy, zaś od północy przedsiónek wejściowy. W 1836 r. wizytki przeniosły się do obiektu pobrygidkowskiego, gdzie zajęły połowę gmachu. Po upadku powstania styczniowego cały majątek zakonny przeszedł w posiadanie zarządu władzy skarbu Królestwa. W skład nieruchomości wchodził klasztor z ogrodami (5 mórg 3 pręty), dobra ziemskie, a także mienie ruchome znajdujące się w celach oraz ołtarze

przeniesione do klasztoru Brygidek. W klasztorze Brygidek siostry przebywały do kasaty zgromadzenia w 1882 r., kiedy to nakazem carskim przeniesiono je do Warszawy. Jednak już wcześniej, bo w 1865 r. część sióstr w obawie przed likwidacją zgromadzenia udała się do macierzystego klasztoru w Annecy we Francji.

W 1866 r. wizytki lubelskie utworzyły dom w niemieckiej wiosce Himmelsthür koło Hildesheim, a po dziewięciu latach przeniosły się do Anglii, gdzie osiadły we wsi Walmer w hrabstwie Kent. Następnie w 1971 r. przeniosły się do Patridge Green w Sussex, gdzie ich klasztor funkcjonuje do dzisiaj.

W 1918 r. kościół został odarty z wszelkich dekoracji i zdesakralizowany, a jego wnętrze podzielono na dwie kondygnacje [Majewski i Skibińska 1977]. Zmiany zaszły także w obrębie klasztornej ogrodu. Planowano wówczas przebudowę śródmieścia Lublina. Plany te zakładały podział dawnego ogrodu klasztornej siatką ulic oraz wyburzenie murów ogrodzeniowych. Południową część ogrodu zajmowaną niegdyś przez ogrody użytkowe przeznaczono na cele sportowe. Na terenie o pow. 2 ha urządzono zespół boisk sportowych wojskowego klubu sportowego „Unia”. Stadion, podobnie jak pobliski Dom Żołnierza, wzniesiony został z cegły rozbiórkowej pochodzącej z wyburzenia soboru Podwyższenia Krzyża Pańskiego na pl. Litewskim. Dawne aleje lipowe i kasztanowcowe pamiętające czasy ogrodu wizyttek oddzieliły stadion od osadzonych opodal kortów tenisowych.

W okresie międzywojennym w budynku istniał szpital, a w latach 20. XX w. w południowo-zachodniej części ogrodu wytyczono boiska klubu sportowego „Lublinianka”. Fakt ten został odnotowany na planie miasta z 1931 r. Funkcję tę teren pełnił także w latach 1945–1955. Budowa boiska wiązała się z wycinką pewnej liczby drzew i modelowaniem terenu. W latach 60. i 70. XX w. wzniesiono w tym miejscu monumentalny gmach Dyrekcji Okręgowej Kolei Państwowych. Gmach zajął całą południowo-zachodnią część dawnej posesji wizytkowskiej [Kielboń i Kałużniacka 1999b]. Po II wojnie światowej rozebrano mur ogrodzeniowy klasztornej. Uregulowano przebieg ul. Hempla, a wokół rokokowej kapliczki z Chrystusem Frasobliwym wykonano rondo. Ogród został zdewastowany, a sam budynek klasztoru podzielono dla wielu użytkowników [Majewski i Skibińska 1977]. W okresie tym zachodnia połowa zespołu przekazana została Lubelskiemu Domowi Kultury. Część południowo-wschodnia parceli w latach 90. użytkowana była jako skwer i parkingi. W 1998 r. na terenie ogrodów zlokalizowano wielopoziomowy parking u zbiegu ulic Hempla i Okopowej [Kielboń i Kałużniacka 1999b].

W latach 2005–2006 opracowano projekt przebudowy zespołu powizytkowskiego na wielofunkcyjne centrum kultury wraz z zagospodarowaniem ogrodu wg projektu M. Lei, U. Forczek-Brataniec i M. Baratańca [2005] oraz M. Lei i P. Czecha [2006]. Inwentaryzację zieleni wykonał A. Chojnacki [2004]. W 2009 r. rozpoczęto remont budynku. Współcześnie w gmachu klasztornej mieści się powstałe w 1991 r. Centrum Kultury w Lublinie, w dawnym kościele klasztornej urządzono salę teatralną.

II. 223. Plac Lecha Kaczyńskiego w Lublinie – dawniej aleja lipowa w ogrodzie klasztornym [fot. S. Malawski 2020]

II. 224. Centrum Kultury w Lublinie – dawny klasztor ss. Wizytek, kościół Najświętszego Serca Jezusa i Zwiastowania NMP i kaplica Chrystusa Frasobliwego (widok fasady od strony północnej) [fot. S. Malawski 2020]

Aktualne zasoby

Do czasów obecnych zachował się jedynie fragment terenu stanowiącego niegdyś ogród klasztorny. Zajmuje on obecnie ok. 1/3 pierwotnej powierzchni ogrodów. Zachowana część obejmuje jednak teren, na którym w czasach funkcjonowania placówki zakonnej znajdował się ogród o ozdobnym i reprezentacyjnym charakterze, jaki dokumentuje zarówno plan S.J.N. Łęckiego z 1783 r. (il. 220), jak i mapa austriacka. Na terenie tym zachowało się kilkanaście starych drzew, zinwentaryzowanych pod koniec 1974 r. (inwentaryzacja zieleni autorstwa A. Obrębskiej). Zachowany tu drzewostan podkreśla przebieg ciągów komunikacyjnych pokrywających się z pierwotnym rozplanowaniem ogrodu. Współcześnie teren ten pełni funkcję skweru miejskiego, który od 2011 r. nosi nazwę pl. Lecha Kaczyńskiego (il. 223 i 224). W północno-zachodniej części skweru urządzonego plac zabaw, teren wyposażony został także w nową infrastrukturę drogową i stanowi miejsce realizacji przedsięwzięć artystycznych i kulturalnych. Według ekspertyzy z 1977 r. do drzew historycznych, pochodzących z ogrodu klasztornego, zaliczyć można lipy drobnolistne (*Tilia cordata*), klony zwyczajne (*Acer platanoides*), graby pospolite (*Carpinus betulus*), kasztanowce zwyczajne (*Aesculus hippocastanum*) oraz brzozy brodawkowate (*Betula pendula*). W części północno-zachodniej zachował się także fragment muru ogrodzeniowego.

W 1995 r. wydano wytyczne konserwatorskie dla zespołu klasztorno-ogrodowego. Istniejące w obrębie zabudowań poklasztornych wirydarze zostały częściowo nakryte dachami (dwa mniejsze). Drzewostan zachował się w wielkim wirydarzu, rosną tu m.in. jesiony wyniosłe w odmianie zwisłej (*Fraxinus excelsior* 'Pendula'). Teren ten pełni funkcję ogródka kawiarnianego (il. 225).

Il. 225. Patio w Centrum Kultury w Lublinie – dawny klasztorny wirydarz wielki [fot. S. Malawski 2020]

21. Klasztor Zakonu Kleryków Regularnych Ubogich Matki Bożej Szkół Pobożnych (Pijarów)

Budynki dawnych oficyn pijarskich usytuowane są na zachód od Starego Miasta, w południowej pierzei ul. Prezydenta Gabriela Narutowicza, u jej zbiegu z pl. Wolności. Stanowią one część kompleksu budynków Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej im. Hieronima Łopacińskiego. Od strony zachodniej graniczą z zespołem pobrygidzkowskim, od wschodu z gmachem III Liceum Ogólnokształcącego im. Unii Lubelskiej, powstałego na terenie dawnych ogrodów przed pałacem Tarłów (obecnie zajmowanym przez Wojewódzki Dom Kultury).

II. 226. Lokalizacja dawnego klasztoru Pijarów na tle współczesnej zabudowy Lublina [zdj. satelitarne, Google Maps 2020]

Działki nr: 066301_1.0034.AR_6.16; 066301_1.0034.AR_6.17/2

Powierzchnia całkowita: ok. 68,3 a

Wpis do rejestru zabytków: nry A/459 i A/625

Zespół architektoniczny: dwie oficyny popijarskie, gmach d. Lubelskiego Związku Pracy Kulturalnej wraz z całym wystrojem architektonicznym zewnętrznym i wewnętrznym, dziedziniec, ogród na tyłach założenia. Dawny pałac Tarłów, w granicach zastrzeżonej posesji.

Rys historyczny i ewolucja układu

Z fundacją lubelskiego klasztoru Pijarów łączony jest 1752 r. [Ronikierowa 1901]. Według innych źródeł fundacja nastąpiła w czwartej ćwierci XVIII w., kiedy to Zofia z Krasieńskich Lubomirska odziedziczyła pałac Tarłów. Fundatorka przekazała pałac (z przeznaczeniem na kolegium) wraz z rozległą parcelą pijarom, a następnie dokupiła graniczący z nim plac z dwiema XVII-wiecznymi kamieniczkami należącymi do Prażmowskich i Sarbiewskich. Na oficyny zaadaptowane zostały dwie wspomniane kamieniczki mieszczańskie pochodzące z pierwszej połowy XVII w. (na belce oficyny wschodniej, należącej do Prażmowskich znajduje się data 1646 r.). Pałac ten posiadał rozległy barokowy

ogród, w całości otoczony był murem obronnym (zachowanym częściowo od strony Podgrodzia). Od istniejącej w nim tzw. wieżyczki wodnej mur ten biegł prostopadle w kierunku obecnej ul. Narutowicza. Na parceli obok kamieniczek znajdował się jeszcze jeden budynek o kwadratowym narysie, bliżej nierozpoznany. Zlokalizowany był w miejscu obecnego korpusu biblioteki i magazynu książek [KE nr 4382].

Istnienie w tym miejscu ogrodu formalnego dokumentują archiwalne plany miasta, m.in.: *Plan goroda Ljublina A. Griznowa* z lat 1884–1889 i *Plan goroda Ljublina s podrazdeleniem na czasti pristavov i uczastki stražnikov (okolotki)* L.L. Tosia (il. 227), a także dokumentacja fotograficzna. Powstanie ww. ogrodu nie miało jednak bezpośredniego związku z dziedzictwem ogrodów klasztornych Lublina.

Teren ogrodzony był od strony obecnej ul. Narutowicza murem, łączącym także obie oficyny z furtą w środkowej części, tak iż pełniły one funkcję kordegard bramnych wiodących na dziedziniec pałacowy (il. 228 i 229). Trudno jest określić jednoznacznie graniczne daty funkcjonowania klasztoru. Według jednej ze wzmianek, kiedy lubelski konwent „spotkały wielkie trudności, szczególnie od proboszcza św. Ducha, rezydencję zwinęli, a fundusze przenieśli gdzie indziej” [Ronikierowa 1901]. W wyniku sekularyzacji kompleks stał się własnością skarbu państwa. W pałacu tym mieszkał marszałek hr. Olizar. W czasach zaboru austriackiego przeniesiono tu chwilowo Trybunał (na czas remontu budynku dawnego ratusza), a następnie zarząd Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego. Kolejno obiekt zajmował także lazaret wojskowy

Il. 227. Gmach dawnego pałacu Tarłów na planie L.L. Tosia z 1892 r. [*Plan goroda Ljublina s podrazdeleniem na czasti pristavov i uczastki stražnikov (okolotki)*, Archiwum Państwowe w Lublinie, sygn. 309]

Il. 228. Widok oficyn pijarskich, stan z 1923 r. [M. Trzebiński, *Muzeum Lubelskie*, akwarela i kredka na kartonie, Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. 122276]

II. 229. Oficyny popijarskie, stan sprzed 1939 r. [fotografia w zbiorach Archiwum WUOZ w Lublinie, sygn. 1187/II, negatyw w Zbiorach Instytutu Sztuki PAN, nr 12616]

II. 230. Jedna z tzw. oficyn pijarskich (oficyna zachodnia) przy ul. Narutowicza w Lublinie [fot. S. Malawski 2019]

i intendentura wojskowa. W następnych latach gmach został sprzedany i podzielony na lokale prywatne [Ronikierowa 1901].

Oficyny wschodnia i zachodnia w 1819 r. przeszły na własność państwa. Obiekty zostały gruntownie odremontowane z przeznaczeniem na lazaret wojskowy. Następnie (przed 1869 r.) mieściła się tam siedziba Wydziału Skarbu Rządu Gubernialnego. W 1871 r., podobnie jak pałac, przeszły w ręce Jaworowskich. W końcu XIX w. obie oficyny zaadaptowano na mieszkania prywatne. W latach 1914–1918 oficyna wschodnia nabyta została przez Towarzystwo „Muzeum Lubelskie”. Obie oficyny połączył w podkowie wystawiony poprzecznie gmach Lubelskiego Związku Pracy Kulturalnej, wzniesiony w latach 1935–1938 wg projektu modernistycznego architekta Stanisława Łukasiewicza.

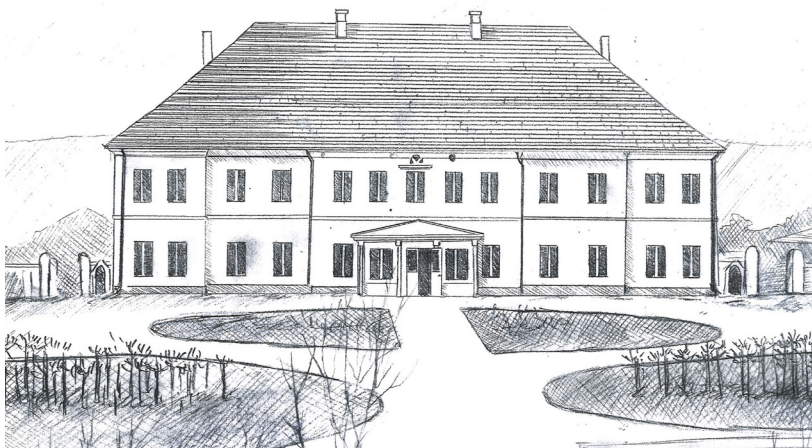
W 1939 r. oficyna zachodnia, zw. kamienicą Skarbiewskich, została częściowo zburzona w wyniku bombardowań. Po wojnie odbudowano ją i zrekonstruowano. Od lat 50. XX w. całość stała się własnością Biblioteki Publicznej im. H. Łopacińskiego. W 1956 r. przeprowadzono remont generalny obiektu. W latach 60. rozbudowano go o nowy gmach – zajmowany przez magazyn książek. Elewacje oficyn odnowiono następnie w 2011 r. [KE

nry 238 i 4438]. Budowa nowego gmachu łączącego obie oficyny nie była jedyną inwestycją poważnie ingerującą w teren ogrodów i otoczenie pałacu. Po drugiej wojnie światowej działka biblioteki została poszerzona ku zachodowi kosztem ogrodów pobrygidzkowskich tak, że linia przebiegu dawnych murów znajduje się obecnie na parceli zajmowanej przez bibliotekę [KE nry 238 i 4438]. W latach 20. XX w. gmach dawnego pałacu Tarłów zajęty został przez Państwowe Gimnazjum Żeńskie. Od 1950 r. gimnazjum funkcjonowało

tu wspólnie ze szkołą podstawową. W 1966 r. szkoła została przeniesiona do gmachu wystawionego na terenie dawnych ogrodów pałacowych, co wiązało się z ich całkowitą dewastacją. Od 1968 r. budynek ten jest siedzibą III Liceum Ogólnokształcącego im. Unii Lubelskiej w Lublinie [III Liceum Ogólnokształcące...]. W dawnym budynku pałacu mieści się Wojewódzki Dom Kultury.

Aktualne zasoby

Obiekt klasztorny *de facto* składał się z kilku budynków o różnym (pozasakralnym) przeznaczeniu, powstałych na przestrzeni wieków. Zarówno zabudowania kompleksu klasztorного pijarów, jak i otaczający je teren uległy znacznemu przeobrażeniu. Zmiany te wywarły zasadniczy wpływ na stopień zachowania obiektu i otaczających go niegdyś ogrodów. Współcześnie dawne kamieniczki miejskie (il. 229 i 230), a następnie tzw. oficyny pijarskie, wchodzą w skład kompleksu zabudowań Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej im. Hieronima Łopacińskiego (il. 231). W sąsiedztwie gmachu nie zachowały się żadne pozostałości ogrodów klasztornych towarzyszących zabudowaniom klasztorным ani istniejących tam uprzednio ogrodów pałacowych. Najstarszy zachowany drzewostan znajduje się obecnie na tyłach dawnego pałacu Tarłów, tj. obecnego Wojewódzkiego Domu Kultury (il. 232 i 233). Tworzą go głównie robinie akacjowe (*Robinia pseudoacacia*) pochodzące prawdopodobnie z pierwszej połowy XX w. Na terenie dawnego ogrodu regularnego z lat 70. XIX w. (powstałego już po opuszczeniu budynków klasztornych przez oo. pijarów) wzniesiono gmach, w którym mieści się obecnie III Liceum Ogólnokształcące im. Unii Lubelskiej.

Il. 231. Pałac Tarłów, stan z 1870 r. [fotografia w zbiorach WUOZ w Lublinie, odrys S. Malawski 2021]

Il. 232. Dawny Pałac Tarłów, obecnie Wojewódzki Dom Kultury [fot. S. Malawski 2019]

IV

LUBELSKIE OGRODY KLASZTORNE – KIERUNKI PRZEKSZTAŁCEŃ

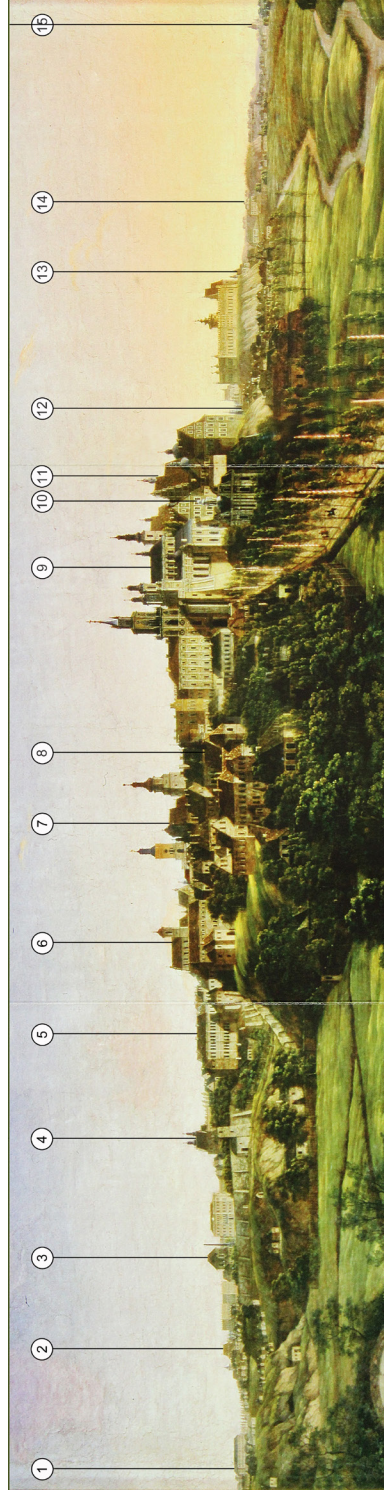

Klasztory jako założenia „stojące na straży ochrony duchowej” współczesnego im świata zakładano w miejscach szczególnie malowniczych, gdzie harmonijna architektura, imponująca współczesnym (w licznych przypadkach zachowana także do dziś), nie stanowiła dysonansu. Tak było też w przypadku klasztorów lubelskich zakładanych w miejscach eksponowanych, tj. na wzniesieniach (Górka Dominikańska, wzgórze Żmigród, wzgórze Grodzisko) czy na koronie skarpy doliny Bystrzycy.

Lokalizację lubelskich klasztorów wyróżniających się w panoramie miasta strzelistymi wieżami i wyniesionymi szczytami fasad uwieczniono na kilku widokach panoramicznych miasta. Chętnie przedstawiano zwłaszcza ich malowniczą sylwetę oglądaną od strony południowej. Widok ten prezentuje m.in. słynna panorama Lublina *Tipus civitatis Lubliniensis in Regno Poloniae partibus mundi emporio. ter. in anno celebrari consuetoclarae* Georga Brauna i Abrahama Hogenberga z 1618 r., widok Lublina umieszczony na stalorycie z wizerunkiem św. Antoniego: *Lublin, Vera Effigies Imaginis S. Antonii Thaumaturgi in Ecclesia Lublinensis Ord(ini)s Minorum S. Francisci Observantui Miraculis Com(m)endata* z 1774 r. autorstwa Jana Maszewskiego czy na obrazie Filipa Dombecka *Wjazd generała Zajączka do Lublina z 1826 r.*

Ten ostatni przedstawia niemal kompletne ujęcie wszystkich historycznych klasztorów i budynków poklasztornych Lublina widzianych w panoramie miasta od strony południowej. Obejmuje on zarówno zespoły klasztorne ulokowane w obrębie wzgórza Staromiejskiego, wzdłuż Krakowskiego Przedmieścia i skarpy doliny Bystrzycy, jak i na przedmieściu Kalinowszczyzna. Można tu odnaleźć zabudowania klasztorów: dominikanów obserwantów, wizytek, kapucynów, brygidek, pijarów, bernardynów, bernardynek, reformatów, jezuitów, misjonarzy, dominikanów, szarytek, bazylianów, franciszkanów oraz augustianów (il. 233).

Liczne inwestycje klasztorne w strefie podmiejskiej miały jednak często niekorzystne dla gospodarki miejskiej skutki. Duchowieństwo, szlachta i magnateria stopniowo wykupywały tereny miejskie i tworzyły jurydyki niepodlegające władzom miasta, które dodatkowo rozrywały jego jedność terytorialną, stanowiąc także konkurencję dla lubelskiego handlu i rzemiosła. Tereny jurydyczne zagospodarowywano głównie rolniczo. Były to przeważnie folwarki położone wzdłuż rzek: na północ od Czechówki oraz wzdłuż doliny Bystrzycy przy drodze do Wrotkowa i Zemborzyc, które mieszczanie lubelscy i szlachta przepisali

Lubelskie klasztory i obiekty poklasztorne na XIX-wiecznej panoramie miasta (widok od strony południowej) - F. Dombbeck, *Wjazd generała Zajączka do Lublina w 1826 r.*

1. Koszary pułku piechoty - dawny klasztor oo. Dominikanów Obserwantów
2. Koszary jazdy - dawny klasztor ss. Wizytek
3. Klasztor oo. Kapucynów
4. Klasztor ss. Brygidek, następnie ss. Wizytek
5. Lazarek wojskowy, dawny pałac Tarłów i klasztor oo. Piłgarów
6. Klasztor oo. Bernardynów
7. Klasztor ss. Bernardynek
8. Klasztor oo. Reformatów
9. Klasztor oo. Jezuistów
10. Klasztor oo. Misjonarzy
11. Klasztor oo. Dominikanów
12. Klasztor i szpital ss. Szarytek
13. Cerkiew prawosławna - dawny Kościół i klasztor oo. Bazylianów
14. Fabryka sukna - dawny klasztor oo. Franciszkanów
15. Klasztor oo. Augustianów

Lubelskie klasztory i obiekty poklasztorne na współczesnej panoramie miasta (widok od strony południowej)

1. Katedra Uniwersytetu Lubelskiego i kościół akademicki - dawny klasztor oo. Dominikanów Obserwantów
2. Klasztor ss. Urszulanek i kościół rektoralny pw. Wniebowzięcia NMP Zwycięskiej - dawny klasztor ss. Brygidek
3. Pieta Browary Lubelskie SA - dawny klasztor oo. Reformatów
4. Kościół parafialny pw. Nawrócenia św. Pawła Apostoła - dawny klasztor oo. Bernardynów
5. Kościół rektoralny pw. św. Piotra Apostoła - dawny klasztor ss. Bernardynek
6. Metropolitalne Seminarium Duchowne - dawny klasztor oo. Misjonarzy
7. Archikatedra św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty - dawny klasztor oo. Jezuistów
8. Klasztor oo. Dominikanów
9. Cerkiew katedralna Przemienienia Pańskiego - dawny klasztor oo. Bazylianów
10. Klasztor oo. Salezjanów - dawny klasztor oo. Franciszkanów
11. Kościół parafialny pw. św. Agnieszki - dawny klasztor oo. Augustianów

II. 233. Lubelskie klasztory przedstawione na historycznej i współczesnej panoramie miasta [fot. i oprac. S. Malawski 2021]

na rzecz fundacji klasztorów. Z drugiej strony ich powstanie doprowadziło do trwałego zagospodarowania terenów podmiejskich. Z czasem zapoczątkowały one lokalne ośrodki kulturalne stymulujące rozwój nowych osiedli i dzielnic miasta.

Zabudowie klasztornej każdorazowo towarzyszyły ogrody. Ich powierzchnia i sposób aranżacji podyktowane były przede wszystkim dostępnością miejsca, jak i stopniem zorganizowania konkretnych domów klasztornych (jedne z nich fundowane były jako kompletne obiekty, inne – a była ich przeważająca liczba – organizowały się na przestrzeni wieków). Dokumenty archiwalne dotyczące lubelskich założeń klasztornych niewiele miejsca poświęcają ogrodom, w szczególności uprawianym w nich roślinom. Podobnie jak w przypadku inwentarzy majątków świeckich, dla właścicieli ogrodów oraz ich sukcesorów podstawę posiadania stanowiły zabudowania oraz mienie ruchome i to te obiekty poddawano szczegółowej lustracji. Stąd też wzmianki archiwalne na temat flory i wyposażenia ogrodów stanowią element marginalny, ograniczają się zazwyczaj do lakonicznych stwierdzeń o obecności lub braku ogrodu w określonym miejscu i czasie. Z rzadka wymieniane są poszczególne części ogrodu, np. sady, ogrody warzywne, kwiatowe czy cmentarze, niekiedy podawane są ogólnikowe informacje na temat stanu ich utrzymania. Pochodzą one najczęściej już z XIX w., kiedy następowała kasata klasztorów, a ich majątki były dokładnie dokumentowane przez komisje kasacyjne, a potem nacjonalizowane lub prywatyzowane. W zachowanych inwentarzach i lustracjach majątków klasztornych wymieniane są z reguły nieliczne gatunki drzew rosnących na terenie klasztornych posesji, były to głównie lipy (*Tilia cordata*, *Tilia platyphyllos*), a także (co może być zastanawiające) żywotniki zachodnie (*Thuja occidentalis*), które sadzono głównie na przyklasztornych cmentarzach. Drzewostan ten przetrwał do czasów obecnych w reliktowym stanie. Do wyjątków należą zasoby lubelskiego ogrodu powiżytkowskiego, gdzie zachowały się okazałe egzemplarze kasztanowców pospolitych (*Aesculus hippocastanum*). Obok rosnących tam lip oraz kilku lip zinwentaryzowanych w ogrodzie pobrygidzkowskim drzewa te stanowić mogą nieliczne pozostałości klasztornej zieleni Lublina z czasów przedkasacyjnych. Zasługują zatem na szczególną ochronę.

Każdorazowo ogromną wartość w poszukiwaniu prawdy o dawnych układach przestrzennych mają zachowane historyczne plany Lublina. To na ich podstawie możemy dziś dość precyzyjnie odwzorować lokalizacje ogrodów klasztornych, a niekiedy nawet ich kompozycję. Niewiele jednak „mówią” o szacie roślinnej i wyposażeniu. Z uwagi na ogromne zmiany w warstwach glebowych związane z intensywnymi procesami urbanizacyjnymi nie jest zasadne przeprowadzenie badań archeobotanicznych. Wciąż jednak jest szansa na odnalezienie dotychczas nieodkrytych list roślin sadzonych w opisywanych ogrodach, powstałych np. w różnego rodzaju spisach inwentaryzacyjnych, korespondencji prywatnej mnichów i mniszek oraz fundatorów klasztorów czy też w bezpośrednich zapisach w księgach klasztornych. Roślinność lubelskich ogrodów klasztornych wymaga dalszych, szczegółowych badań. Z dużą dozą prawdopodobieństwa można jednak stwierdzić, że skład gatunkowy tutejszych ogrodów klasztornych w końcowej fazie ich istnienia przed XIX-wieczną kasatą nie odbiegał znacząco od doboru roślin uprawianych powszechnie w ogrodach świeckich. Rozkwit klasztornej sztuki ogrodowej Lublina przypada na okres od XVI do XVIII w., a więc zasadniczo na czasy „panowania” ogrodów regularnych.

Fakt ten determinował użycie konkretnych gatunków, jakie powszechnie stosowano do obsadzania kwater ogrodowych. W kompozycjach klasztornych Lublina odnaleźć można pewne analogie do kwaterowych ogrodów włoskich okresu renesansu i baroku. Ta forma ogrodów zwana powszechnie ogrodem włoskim przetrwała w Polsce do XIX w. [Bogdanowski 2000], zwłaszcza w małych i średnich ogrodach rezydencjonalnych [Malawski 2019]. Ich kompozycja opierała się na zespołach kwater tworzących partery. Dla podkreślenia autonomicznego charakteru poszczególnych kwater ich powierzchnie były ozdobione zróżnicowanymi ornamentami. W dekoracji dominował ornament węzłowy i geometryczny z zaakcentowanymi narożnikami kwater. Kompozycje tego typu odnaleźć można w przypadku lubelskiego ogrodu karmelitów bosych udokumentowanego na obrazie *Pożar miasta Lublina* z ok. 1740 r. czy w kompozycji wirydarza klasztoru Dominikanów widocznego na planie miasta z ok. 1825 r.

Podobny do karmelickiego sposób aranżacji kwater znany jest z rozwiązań włoskich, które ukształtowały się w XV–XVI w. Jakkolwiek w porównaniu z współczesnymi włoskimi i francuskimi, a także wieloma rodzimymi założeniami ogrodowymi, lubelskie ogrody klasztorne ocenić można jako „skromne i raczej prowincjonalne”. Ich kompozycja, jak już wspomniano, bazowała na renesansowym układzie kwaterowym z dominującymi roślinami użytkowymi (warzywniczo-sadowniczymi). Niewątpliwie taki charakter miał otoczony wysokim murem ogród brygidek, ciągnący się wzdłuż krawędzi tarasu nad doliną Bystrzycy. Nieregularny zarys tego ogrodu był wynikiem topografii terenu i przebiegu granic własności. Decydowały one o dość rozbitym kompozycyjnie układzie, dzielącym założenie na kilka wyodrębnionych parceli. Z uwagi na szczupłość terenu na szczycie skarpy podobny charakter miał zapewne ogród klasztorny bernardynów. Większą konsekwencją i regularnością cechował się ogród karmelitów bosych, rozciągający się wydłużonym i zwężającym się wielobokiem wzdłuż murów miejskich, pomiędzy ulicami Świętoduską i Nową (obecnie Lubartowską). Na uwagę zasługuje w tym przypadku sposób jego rozplanowania, jaki uzyskał prawdopodobnie w XVIII w. Charakteryzował się on aranżacją kolistych gabinetów, obsadzonych centrycznie, podwójnym pierścieniem drzew. Regularną kompozycję posiadały także m.in. ogrody kapucynów, misjonarzy i wizytek.

Epoka Królestwa Kongresowego, choć zaznaczyła się w historii Lublina znaczącymi i pozytywnymi osiągnięciami na wielu poziomach życia, to charakteryzowała się wciąż ofensywną polityką władz względem Kościoła. Co prawda, dzięki akcjom administracyjnym i społecznym doprowadzono zniszczone i zaniedbane miasto do porządku (podjęto odbudowę wielu zrujnowanych gmachów, a także wzniesiono nowe, usunięto rudery, uregulowano, wybrukowano i oświetlono wiele ulic), jednak wiele z nowych inwestycji odbywało się kosztem istniejących klasztorów i ich ogrodów. W tym czasie zlikwidowano m.in. klasztor Karmelitów Bosych przy Krakowskim Przedmieściu, na którego miejscu wzniesiono nowy urząd municypalny, tzw. Nowy Ratusz, zniesiono szpital i klasztor Bonifratrów, w którego miejscu urządzono plac musztry. Podobny plac utworzono przy koszarach piechoty na terenie wcześniejszego klasztoru Dominikanów Obserwantów – oba place obsadzono topolami [Ronikierowa 1901], inne placówki klasztorne zamieniono na lazarety i magazyny wojskowe lub sprzedano prywatnym właścicielom, którzy przeznaczali je na bardzo różne cele, w tym na fabryki i magazyny.

Dzisiejsze skromne zasoby niezabudowanej przestrzeni towarzyszącej historycznym klasztorom, użytkowanej w przeróżny sposób, bardzo często trudno określić mianem ogrodu. W Lublinie poza nielicznymi wyjątkami są to niewielkie zieleńcyki, skwery lub też nieurządzone parkingi. Wspomnijmy, że w przypadku zakonów mniszych i kleryckich pierwsze, doskonale udokumentowane na historycznych planach, kompozycje użytkowe, możliwe, że mocno niedoskonałe pod względem kompozycyjnym, z czasem przekształcono w coraz bardziej udekorowane zespoły, nieodbiegające wiele od poziomu prywatnych ogrodów rezydencjonalnych. Kres ewolucji tych układów i związanego z nimi krajobrazu przyniosły XIX-wieczne kasaty. Dziś ogrody klasztorne Lublina możemy oglądać głównie na nowożytnych rycinach. W przestrzeni miasta odnajdujemy niekiedy realne, choć skromne relikty – tym większa konieczność ich dokumentowania.

Obiekty te posiadają bowiem przeogromne znaczenie w strukturze miasta. Przede wszystkim są żywymi świadkami wielu doniosłych wydarzeń w historii Lublina, regionu i całego kraju, z nimi też często łączą się losy bardziej i mniej znanych osób. Brygidkowski kościół pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny Zwycięskiej stanowił wotum dziękczynne po zwycięskiej wojnie nad Zakonem Krzyżackim (1409–1411). W refektarzu klasztoru Dominikanów wg tradycji miało miejsce zawarcie aktu unii lubelskiej (1569), a nabożeństwo dziękczynne z tej okazji odprawiono w kościele Bernardynów. Do klasztoru Karmelitanek Bosych (józefatek) pielgrzymował Jan III Sobieski prosić za wstawiennictwem sióstr o uzdrowienie Marysieńki, gdy ciężko zachorowała [Sobieski 1973]. „Przecudowna protekcja” relikwii Krzyża Świętego z klasztoru oo. Dominikanów miała uchronić miasto przed doszczętnym zniszczeniem w czasie wielkiego pożaru w 1919 r. Ponadto liczne fundacje na rzecz lubelskich zakonów dokonywane przez mieszczan i szlachtę były wyrazem religijnych i altruistycznych postaw. Okres współczesny pamięta w wielu z opisywanych klasztorów obecność i modlitwę św. Jana Pawła II, wtedy jeszcze profesora Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. Zatem potencjał kulturowo-przyrodniczy tej grupy zabytków jest trudny do przecenienia.

Obecny stan kompleksów klasztornych oraz towarzyszących im ogrodów, tj. ich atrakcyjność lub zaniedbanie, jest nie tylko odzwierciedleniem aktualnej sytuacji zespołów, ale także kultury miasta. Pomimo ochrony historycznego krajobrazu Lublina i związanych z nim powiązaniami widokowymi obserwuje się negatywne oddziaływanie rozrastającej się współczesnej zabudowy – dotyczy to także ekspozycji widokowej klasztorów i innych obiektów sakralnych w panoramie miasta. Współczesna zabudowa nie tylko przysłania sylwety poszczególnych klasztorów, ale stanowi dla nich konkurencję w postaci dominant wielkościowych i wysokościowych. Powstająca na dawnych przedpolach widokowych współczesna zabudowa i infrastruktura techniczna nie tylko degradują widokowo historyczną architekturę, negatywnie oddziałując na jej ekspozycję, ale także powodują, iż historyczny *skyline* Lublina staje się coraz słabiej widoczny z poziomu ulic (tj. poziomu obserwatora).

W porównaniu ze stanem z pierwszej połowy XIX w. we współczesnej panoramie miasta obserwowanej od strony południowej wyraźnie są widoczne sylwety jedynie pięciu obiektów klasztornych, tj. dawnego klasztoru Bernardynów, dawnego klasztoru Jezuitów, klasztoru Dominikanów i dawnego klasztoru Augustianów. Ponadto częściowo

(głównie dachy i części szczytowe) widoczne są sylwety dawnych klasztorów: brygidek (obecnie Urszulanek Unii Rzymskiej), bernardynek (obecnie kościół rektoralny pw. św. Piotra Apostoła), reformatów, misjonarzy, bazylianów (obecnie cerkiew prawosławna) i franciszkanów (obecnie salezjanów). Problem ten ukazuje zestawienie historycznej i współczesnej panoramy miasta zaprezentowany na ilustracji 233.

Poza ogromnymi walorami historycznymi obiekty te wprowadzają w tkankę miejską ważny pierwiastek duchowy związany przede wszystkim z sięgającą średniowiecza symboliką opartą na znaczeniowości wybranych przestrzeni, ich organizacji, wyposażenia, a także roślin. Z pewnością istotnie wzmacniają przeżywanie sacrum tych miejsc, współtworzą charakterystycznego dla miasta ducha miejsca. Poza walorami związanymi z tradycją miejsca obiekty te mają także znaczenie krajobrazowe i ekologiczne, tak ważne dla komfortu życia we współczesnym mieście. Stanowią powierzchnie biologicznie czynne, tworzące w ciasnej tkance miejskiej przestrzenie zielone, często jedyne, gdzie mogą znaleźć schronienie drobne miejskie zwierzęta oraz gdzie od zgiełku miasta może uciec przytłoczony nim człowiek.

Jak wykazały zaprezentowane w niniejszej monografii analizy, obecnie istniejące w Lublinie ogrody klasztorne i poklasztorne stanowią tereny o różnym stopniu zachowania i utrzymania. Ich obecny stan uwarunkowany jest przede wszystkim sytuacją własnościową obiektów klasztornych i sposobem ich wykorzystania. Należy podkreślić, że tylko nieliczne z lubelskich klasztorów znajdują się w posiadaniu swych pierwotnych właścicieli – są to klasztory dominikanów i kapucynów. Pozostałe obiekty charakteryzują się dużym zróżnicowaniem, zarówno jeśli chodzi o własność, sposób wykorzystania, jak i zachowanie oryginalnych struktur architektonicznych i przestrzennych.

Biorąc pod uwagę ww. czynniki, historyczne założenia klasztorne w Lublinie podzielić można na siedem zasadniczych grup, odzwierciedlających ich współczesny status własnościowy oraz stan zachowania.

Pierwszą stanowią klasztory pozostające w posiadaniu swych pierwotnych wspólnot zakonnych, jak np. klasztor oo. Dominikanów czy oo. Kapucynów.

Druga grupa obejmuje klasztory czynne, ale o innej od pierwotnej obsadzie zakonnej, czyli objęte przez inne zgromadzenia zakonne, jak np. dawny klasztor Brygidek, który dziś zajmują ss. Urszulanki Unii Rzymskiej, klasztor ss. Karmelitanek Bosych (józefatek) będący w posiadaniu oo. karmelitów bosych, czy klasztor oo. Franciszkanów zamieszkały przez wspólnotę salezjańską.

Do trzeciej grupy zaliczyć możemy zespoły klasztorne, które uległy w różnym stopniu parcelacji, przez co utraciły częściowo lub w większości swe pierwotne przeznaczenie i funkcję (najczęściej dziś są to obszary o złożonej formie własności). W przypadku tych obiektów wspólnoty zakonne użytkują zwykle jedynie część dawnego kompleksu. Sytuacja taka występuje w przypadku klasztoru ss. Karmelitanek Bosych (początek) – zajęty jest w większości przez Samodzielny Publiczny Szpital Kliniczny nr 1 w Lublinie, a jedynie kilka pomieszczeń zamieszkuje ss. szarytki, czy klasztoru oo. Karmelitów Trzewickowych będącego w posiadaniu Samodzielnego Publicznego Szpitala Wojewódzkiego im. Jana Bożego. W przypadku tego zespołu dom zakonne oo. karmelitów mieści się obecnie w sąsiednim, współczesnym budynku. Ojcowie prowadzą także posługę

w klasztornej kościele pw. św. Eliasza Proroka (obecnie kościół rektoralny). Podobnie jest z pozostałościami klasztoru ss. Bernardynek, znajdującymi się obecnie częściowo w posiadaniu oo. jezuitów, a częściowo zajętego przez Młodzieżowy Dom Kultury nr 2 w Lublinie.

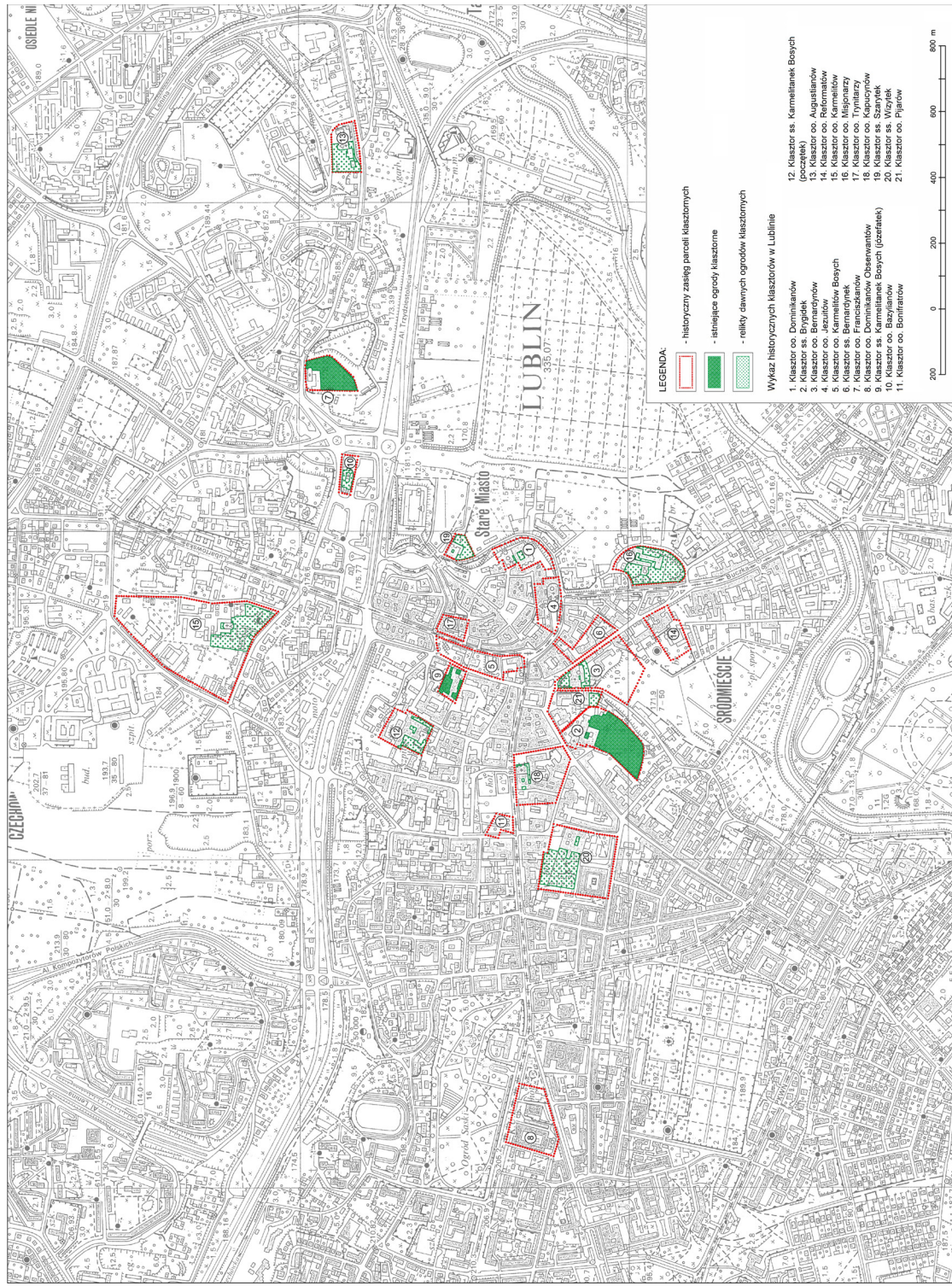
Czwarta grupa obejmuje obiekty poklasztorne przejęte przez duchowieństwo świeckie, wykorzystywane przez funkcjonujące na danym terenie parafie i inne instytucje kościelne, a czasem także państwowe i społeczne. Sytuacja taka ma miejsce w przypadku klasztoru oo. Bernardynów, który obejmuje obecnie parafia pw. Nawrócenia św. Pawła w Lublinie, klasztoru oo. Augustianów objętego przez parafię pw. św. Agnieszki w Lublinie. Do tej grupy zaliczyć można także klasztor oo. Misjonarzy, w którym mieści się Metropolitalne Seminarium Duchowne w Lublinie. Zabudowania pobazylikańskie zwrócone prawosławnej Parafii Diecezjalnej Lubelsko-Chełmskiej, klasztor i szpital poszarytkowski, w którym obecnie mieści się Dom na Podwalu oraz zespół pojezuicki – obecnie zajęty przez Archiwum Państwowe w Lublinie, Muzeum Diecezjalne Sztuki Religijnej i inne.

Piątą grupę stanowią obiekty poklasztorne użytkowane całkowicie w celach pozasakralnych. Sytuacja taka ma miejsce w przypadku klasztoru powizytkowskiego, w którym mieści się Centrum Kultury w Lublinie, a także zabudowań popijarskich zajętych obecnie przez Wojewódzką Bibliotekę Publiczną im. Hieronima Łopacińskiego i Wojewódzki Dom Kultury. W przypadku ostatniego kompleksu mamy jednak do czynienia nie z pierwotnym założeniem klasztornej, lecz wtórną adaptacją istniejących budynków na cele zakonne.

Szóstą grupę stanowią dawne obiekty klasztorne, które w wyniku swych dziejowych losów zostały znacznie przekształcone i przebudowane, a obecnie są jedynie częścią większego kompleksu architektonicznego. Sytuacja taka ma miejsce w przypadku dwóch obiektów o zgoła odmiennym przeznaczeniu i stopniu zachowania substancji zabytkowej. Pierwszym z nich jest dawny klasztor oo. Dominikanów Obserwantów, znacznie rozbudowany w XIX w. z przeznaczeniem na koszary wojskowe – obecnie siedziba Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego im. Jana Pawła II w Lublinie. Kolejny to zespół poklasztornej oo. reformatów, całkowicie przebudowany i zaadaptowany do celów przemysłowych już w XIX stuleciu. Obecnie w kompleksie mieści się Perła – Browary Lubelskie S.A. Do tej grupy zaliczyć można także dawne zabudowania potrynitarskie, przekształcone na mieszkania prywatne, którymi są do dziś.

Ostatnią grupę stanowią obiekty już nieistniejące, po których pozostały jedynie świątynie lub nieruchome obiekty archeologiczne. Do grupy tej zaliczyć można znajdujące się pod płytą pl. Litewskiego fundamenty zabudowań klasztoru oo. Bonifratrów, pozostałości archeologiczne klasztoru oo. Karmelitów Bosych (współcześnie w jego miejscu znajduje się gmach magistratu i parking) oraz niezachowane zabudowania klasztoru oo. Bazylianów przy cerkwi prawosławnej.

Przedstawiona aktualna sytuacja historycznych klasztorów i nowe warunki ich funkcjonowania w środowisku miejskim wpłynęły na związane z nimi ogrody. Także oddziaływanie istniejących ogrodów klasztornych w przestrzeni miasta jest różne i zależy od formy oraz stanu zachowania ogrodów i czytelności ich symboliki. Przeprowadzone badania wykazały, że najlepiej zachowane ogrody klasztorne funkcjonują dziś przy klasztorach ss. urszulanek i oo. salezjanów; można uznać je za modelowe dla tej grupy obiektów. Dużo skromniejszy obszarowo jest ogród przy klasztorze oo. Karmelitów Bosych. Niewielkie

Il. 234. Ogrody i relikty dawnych ogrodów klasztornych na współczesnej mapie Lublina [oprac. S. Małowski 2020, na podst. mapy topograficznej województwa lubelskiego, skala 1 : 10 000, Główny Urząd Geodezji i Kartografii, 136.311 Lublin]

formy ogrodowe, ograniczone do zagospodarowanych w różny sposób wirydarzy i bezpośrednio otoczenia zabudowań klasztornych, funkcjonują natomiast przy klasztorach oo. dominikanów i oo. kapucynów. Spośród obiektów poklasztornych na uwagę zasługują przede wszystkim ogrody przy Seminarium Duchownym (klasztor pomisjonarski) oraz przy kościele św. Agnieszki na Kalinowszczyźnie (klasztor poaugustiański). Z kolei najlepiej zachowany historyczny drzewostan znajduje się przy klasztorze powiżytkowskim, jednak z uwagi na brak odpowiedniego oznaczenia i zaakcentowania pierwotnej funkcji tego terenu (obecnie pl. Lecha Kaczyńskiego) obiekt ten przestaje funkcjonować w przestrzeni miasta (oraz w świadomości mieszkańców) jako ogród poklasztorny.

Współcześnie ogrody klasztorne Lublina pełnią w przestrzeni miasta różne funkcje i mają różne znaczenie. Przede wszystkim wskazać należy funkcje krajobrazowe. Ogrody klasztorne i poklasztorne podkreślają, dopełniają i akcentują architekturę i jej relacje przestrzenne. Pełnią także ważne funkcje estetyczne: wprowadzają przyjemny dla oka pierwiastek zieleni, zasłaniają i ekranują nieatrakcyjne widokowo elementy architektury i przestrzeni. Odgrywają również dużą rolę biocenotyczną – będąc tzw. wyspami ekologicznymi wśród ciasnej miejskiej zabudowy.

Są także nośnikami informacji znaczeniowej: organizują przestrzeń klasztorną o różnym przeznaczeniu, akcentują i definiują sakralne znaczenie przestrzeni.

Podsumowując, należy stwierdzić, że zaprezentowane ogrody klasztorne i poklasztorne wyraźnie identyfikują w przestrzeni miasta zarówno obecnie funkcjonujące, jak i dawne zespoły klasztorne Lublina. W przypadku klasztorów czynnych ogrody znajdują się zazwyczaj we względnie dobrej kondycji i posiadają czytelną znaczeniowość religijną. Im bardziej zdegradowana jest obecnie struktura dawnych zespołów klasztornych, tym gorzej zachowały się ogrody. Dotyczy to ich postaci fizycznej (wyposażenia, kompozycji, podziału funkcjonalno-przestrzennego) oraz warstwy znaczeniowej (symboliki roślin i elementów układu).

Perspektywy i cele ochrony

Współcześnie ogrody klasztorne w większości miast historycznych utraciły swoją pierwotną rolę – miejsca lektury Bożej księgi poznania, a praca w ogrodzie, zawsze łączona z modlitwą – swój pierwotny wymiar i znaczenie. Tu należy się odnieść do aktualnych, bardzo niepokojących problemów środowiskowych dotyczących w szczególności centra dużych miast. Współczesny świat nieprzerwanie bowiem przyspiesza na polu mechanizacji i technologii, odchodząc od pracy ręcznej, w tym uprawy ziemi rozumianej jako podnoszenie jej kultury. Coraz aktywniej podejmowane działania w celu ograniczenia degradacji środowiska przyrodniczego, a tym samym spowolnienia zmian klimatycznych stawiają przed właścicielami i zarządcami tej grupy obiektów nowe zadania. Wydaje się bowiem, że wobec nasilających się problemów cywilizacyjnych degradujących ekosystem Ziemi założenia te mają do odegrania niezwykle ważną rolę ukazywania zasad uprawiania i jednoczesnego chronienia ziemi przy użyciu metod tradycyjnych, a na poziomie społecznym – odnalezienia sensu trudu pracy własnej i czerpania radości z bezpośredniego

kontakty z ziemią w uprawianym własnoręcznie ogrodzie. Radość „wyprodukowania” niewystandaryzowanej istoty żywej, jaką jest roślina, troski o nią, a wreszcie satysfakcja z zebrania plonu swojej pracy, ponowne powtarzanie tego rocznego cyklu, który ma tak głęboki wymiar duchowy i ogólnoludzki, wydają się coraz bardziej potrzebne współczesnemu człowiekowi [Milecka 2009].

Ponieważ od wieków klasztor, pomimo zmian obsad zakonnych, „pozostają tam, gdzie są”, zakonnicy nie eksploatują bezmyślnie swej ziemi, zakładając, że kiedyś się przeniosą i pozostawią zniszczony teren do zrekultywowania czy uporządkowania przez kogoś innego [Hales 2000]. W konsekwencji większość europejskich klasztorów praktykowało organiczne/zrównoważone ogrodnictwo, wierząc, że nadmierna mechanizacja i chemizacja są drogą na skróty, a w dłuższym okresie prowadzą do zniszczenia życia rozumianego wg idei franciszkańskiej, są zatem występkiem przeciwko życiu. Tak pojęty szacunek dla wszystkich istot żywych i dla naturalnych procesów jest pochwałą i podziękowaniem składanym Stwórcy, a racjonalne, dobrze pojęte ogrodnictwo staje się niezwykle wymowną modlitwą.

Zachowane relikty dawnych ogrodów klasztornych Lublina bezwzględnie zasługują na dostrzeżenie i należyłą ochronę. Wymagają zaakcentowania i wyodrębnienia w strukturze miasta (poprzez uczytelnienie ich historycznych granic), oznaczenia czy też wyposażenia w stosowny system informacji turystycznej (odpowiednie oznakowanie i opisanie, wyposażenie np. w tablice informacyjne). Jak wynika z przedstawionych analiz, ich stan zachowania różni się, stąd też obecnie obiekty najbardziej zdegradowane wymagają najpilniejszej rewaloryzacji, całość zaś zasobu właściwej promocji, bowiem jego obecność niezwykle wzbogaca krajobraz miasta, a przede wszystkim wyraźnie go definiuje – nie zawsze jednak wartości te są uświadomione społeczeństwu. Warto podkreślać w różnego rodzaju działaniach kulturowych i ekologicznych, że założenia te stanowią bardzo cenny, historycznie ukształtowany składnik przestrzeni publicznej, identyfikujący nie tylko *genius loci* klasztorów jako odrębnych obiektów, ale także samego Lublina jako złożonej struktury przestrzennej o wielowiekowej tradycji chrześcijańskiej.

W przedstawionym koncepcie prawidłowo zrewaloryzowane ogrody klasztorne mogłyby być zatem nie tylko zabytkami dokumentującymi minione mody w sztuce ogrodowej i zespołami zieleni dopełniającymi historyczne budowle, ale przede wszystkim inspiracją dla często gubiącego się w nowoczesnych metodach ogrodnictwa, wzorcem wobec rozprzestrzeniającego i pochłaniającego nasz świat chaosu przestrzennego i bezmyślnej degradacji środowiska naturalnego. Tak chyba należy widzieć misję i najważniejszy cel ochrony ogrodów klasztornych w kontekście nowej filozofii egzystencji współczesnego człowieka.

Jedną z koncepcji ochrony i promocji lubelskich ogrodów klasztornych i poklasztornych jest program utworzenia materialnego szlaku kulturowego „Ogrody klasztorne Lublina” opracowany przez panią Magdalenę Opoń, studentkę kierunku architektura krajobrazu Uniwersytetu Przyrodniczego w Lublinie, jako element pracy dyplomowej pt. *Ogrody klasztorne Lublina – piękno utracone – piękno odzyskane* [Opoń 2019]. Zdaniem autorów niniejszej monografii bezwzględnie należy uczytelnić opisane dziedzictwo w przestrzeni miasta, czyniąc z niego rozpoznawalny walor krajobrazowy i turystyczny, a także edukacyjny i etyczny.

Spis ilustracji

1. Prace, prawdopodobnie cystersów, w średniowiecznym ogrodzie klasztornym [reprod. za: Van Zuylen 1994]	20
2. Praktyki ogrodnicze cystersów wg ilustracji na kaflach pieca w Salem [reprod. za: Leroux-Dhuys 1998]	21
3. Przykład współczesnej, lecz zgodnej z tradycją, aranżacji ogrodowej w otoczeniu dawnego klasztoru Dominikanów w Taorminie, Włochy (obecnie hotel San Domenico) [fot. M. Milecka 2016]	23
4. Ogród w otoczeniu dawnego klasztoru Dominikanów w Taorminie, Włochy (obecnie hotel San Domenico) [fot. M. Milecka 2016]	24
5. Ogrody na planie idealnego klasztoru [plan odnaleziony w bibliotece w Sankt Gallen, pochodzący z lat 816–830, reprod. za: Milecka 2009]	24
6. Benvenuto Tisi, <i>Niepokalane Poczęcie i Doktorzy Kościoła</i> , 1528, Pinacoteca di Brera, Mediolan [źródło: Bridgeman Images]	28
7. Ogród w wirydarzu dawnego klasztoru Dominikanów w Taorminie, Włochy (obecnie hotel San Domenico) [fot. M. Milecka 2016]	29
8. Wirydarz dawnego klasztoru Karmelitów (obecnie centrum kulturalno-handlowe i galeria handlowa) w Maó-Mahón na Minorce, Hiszpania [fot. M. Milecka 2015]	30
9. Współczesna rekonstrukcja klasztornego ogrodu warzywno-ziołowego w dawnym opactwie cysterskim Alttzella koło Nossen, Niemcy [fot. S. Małowski 2015]	31
10. Zamknięty ogród ziołowy – <i>herbularius</i> w pocysterskim opactwie Maulbron Niemcy [fot. M. Milecka 2016]	32
11. Sad przy klasztorze pocysterskim w Trzebnicy, obecnie klasztorze ss. Boromeuszek [fot. M. Milecka 2013]	33
12. Sad przy klasztorze Cystersów w Wąchocku [fot. M. Milecka 2009]	33
13. Przykład klasztornego sadu na tarasach, pocysterskie opactwo w Maulbron, Niemcy [fot. M. Milecka 2016]	34
14. Cmentarz klasztorny przy pocysterskim klasztorze w Trzebnicy, obecnie klasztor ss. Boromeuszek [fot. M. Milecka 2013]	34
15. Współczesny cmentarz komunalny kontynuujący tradycję cmentarza klasztornego, Maulbron, Niemcy [fot. M. Milecka 2016]	35
16. Siostra zakonna opiekująca się chorą w średniowiecznym szpitalu – obraz w Muzeum w Beaune [fot. Milecka 2007]	43
17. Zbiory oryginalnych medykamentów w klasztorze Kartuzów w Valldemossie, Hiszpania – apteka opata [fot. M. Milecka 2014]	46

-
18. Motyw winorośli pojawia się często, np. w dekoracjach cysterskich – kościół w Pontigny [fot. Milecka 2007]	49
19. Róża francuska 'Officinalis' (<i>R. gallica</i> 'Officinalis'), zw. też różą apteczną (jedna z najstarszych odmian róż uprawianych w ogrodach), w towarzystwie lawendy (<i>Lavandula angustifolia</i>) w klasztorным ogrodzie dawnego opactwa cysterskiego Altzella [fot. S. Malawski 2015]	51
20. Róża Marcina Lutra (serce wpisane w obrys kwiatu róży) – motyw przewodni projektu kwietnika przed kościołem ewangelicko-augsburskim w Tomaszowie Mazowieckim [fot. M. Milecka, oprac. N. Kot 2016]	52
21. Symboliczne kwiaty: lilie, irysy i orliki w wazonie z chrystogramem „IHS” [namalowane na odwrocie obrazu <i>Portret młodzieńca</i> , H. Memling, 1485–1490, Muzeum Thyssen-Bornemisza, Madryt, źródło: Fine Art Images / Bridgeman Images]	53
22. Portret Katarzyny z Kretkowskich Ligęziny, klasztor oo. Karmelitów Bosych w Lublinie [fot. S. Malawski 2017]	54
23. Dekoracyjne naczynia do tworzenia kompozycji kwiatowych (w tym z chrystogramem „IHS”) z traktatu G.B. Ferrariego pt. <i>Flora seu de Florum Cultura...</i> (1633) [reprod. za: Hohberg 1701, s. 859]	54
24. Rekonstrukcja rozmieszczenia roślin na grządkach wg opisu Walahfrida Straby w Hortulusie [reprod. za: M. Milecka 2009]	56
25. Ogród ziołowy w macierzy cystersów Citeaux, Francja [fot. M. Milecka 2008]	58
26. Modelowy przykład klasztorного ogrodu użytkowego, rezydencja prywatna, Francja [fot. M. Milecka 2008]	58
27. G.B. Ferrari, <i>Kompozycja florystyczna z kwiatów wiosennych w wazonie</i> [Ferrari 1633, s. 421]	60
28. Różne gatunki i odmiany zawilców (<i>Anemone</i> sp.), karta z traktatu J. Parkinsona <i>Paradisi in sole. Paradisi terrestris</i> [Parkinson 1629, s. 211]	61
29. Lubelskie klasztory i ich ogrody w XIX w. na planie miasta [oprac. S. Malawski 2021, wykorzystano <i>Plan miasta Lublina</i> F. Bieczyńskiego z 1829 r. (kopia K. Kozłowskiego, po 1921 r.), AP w Lublinie, Plany miasta Lublina, sygn. 318]	69
30. Lokalizacja klasztoru Dominikanów na tle współczesnej zabudowy Lublina [zdj. satelitarne, Google Maps 2020]	71
31. Kościół Dominikanów [fragm. obrazu <i>Pożar miasta Lublina z 1719 r.</i> , kościół Dominikanów pw. św. Stanisława BM w Lublinie]	72
32. Fragment panoramy miasta A. Hogenberga z 1618 r. [Muzeum Narodowe w Lublinie, sygn. S/G/271/ML]. Zespół klasztorny Dominikanów (13), na pierwszym planie kościół oo. Jezuitów pw. św. Jana Chrzyciciela, w tle kościół farny św. Michała	72
33. Klasztor Dominikanów schematycznie przedstawiony na planie Lublina z 1716 r. [C.V. d'Örken, <i>Plan de la ville et fauxbourgs de Lublin</i> , 1716, Wojewódzka Biblioteka Publiczna im. H. Łopacińskiego w Lublinie, Zbiór kartograficzny, sygn. 1/VI]	73
34. Zespół klasztorny oo. Dominikanów, fragm. planu miasta Lublina z ok. 1825 r. [oryg. nieznan, negatyw w Zbiorach Instytutu Sztuki PAN, sygn. 8440]	74
35. Zespół klasztorny oo. Dominikanów na planie Lublina B. Maciejowskiego z 1866 r. (wykonany na podstawie planu z 1836 r.) [Archiwum Państwowe w Radomiu, Zbiór Kartograficzny Zarządu Dóbr Państwowych, Gubernia Lubelska, sygn. 35]	75
36. Widok na wnętrze wirydarza wielkiego w klasztorze oo. Dominikanów w Lublinie [fot. S. Malawski 2019]	76
37. Klasztor oo. Dominikanów w Lublinie, widok na wirydarz mniejszy [fot. S. Malawski 2019]	76

-
38. Otoczenie klasztoru oo. Dominikanów w Lublinie [fot. S. Malawski 2019]	77
39. Lokalizacja dawnego klasztoru Brygidek na tle współczesnej zabudowy Lublina [zdj. satelitarne, Google Maps 2020]	78
40. Widok na ul. Namiestnika (obecnie ul. Prezydenta Gabriela Narutowicza) i kościół pobrygidkowski [litografia wg rysunku A. Lerue z ok. 1857 r., reprodukcja: tenże 1857]	79
41. Kościół Najświętszej Marii Panny Zwycięskiej (<i>T[emplum] B[eatae] Mariae Virginis</i>) [fragm. panoramy miasta A. Hogenberga z 1618 r., Muzeum Narodowe w Lublinie, sygn. S/G/271/ML]	80
42. <i>Plan placów należących do jurydyki pańien brygidek w mieście Lublinie z 1828 r.</i> [przerys R. Jarugi z 1862 r., Archiwum WUOZ w Lublinie, sygn. 5279, fot. S. Malawski 2019]	80
43. Klasztor Brygidek na planie Lublina z 1716 r. [C.V. d'Örken, <i>Plan de la ville et fauxbourgs de Lublin</i> , Wojewódzka Biblioteka Publiczna im. H. Łopacińskiego w Lublinie, Zbiór kartograficzny, sygn. 1/VI]	81
44. Zasięg terytorialny kompleksu klasztorno-ogrodowego brygidek w Lublinie na planie miasta S.J.N. Łęckiego z 1783 r. [fragm. kopii z 1852 r., Archiwum Państwowe w Lublinie, sygn. 3]	81
45. Założenie klasztorne brygidek [K.F. Kozłowski, <i>Plan miasta Lublina</i> , ok. 1921 r., odrys z planu F. Bieczyńskiego z 1829 r., Archiwum Państwowe w Lublinie, Plany miasta Lublina, sygn. 318]	82
46. Widok na kościół pobrygidkowski od strony południowej (w centrum) [fragm. panoramy Lublina P.E. Hackerta z ok. 1840 r., Biblioteka Narodowa w Warszawie, sygn. G.4044/III]	82
47. Widok na zabudowania klasztorne, kościół i ogród brygidkowski w 1826 r. [fragm. obrazu F. Dombeka <i>Wjazd generała Zajączka do Lublina w 1826 r.</i> , Urząd Miasta Lublin]	83
48. Kościół NMP Zwycięskiej w Lublinie [fot. S. Malawski 2019]	83
49. Niewielki ogród ozdobny przy kościele NMP Zwycięskiej widziany od strony wschodniej [fot. S. Malawski 2019]	84
50. Widok na klasztor ss. Urszulanek, na pierwszym planie pomnik J. Kochanowskiego [fot. S. Malawski 2019]	84
51. Rabata kwiatowa z kapliczką św. Józefa przy południowym skrzydle klasztoru [fot. S. Malawski 2020]	84
52. Widok na ogród w wirydarzu klasztoru ss. Urszulanek [fot. S. Malawski 2019]	85
53. Widok na ogród w klasztornym wirydarzu, w tle dwa jesiony wyniosłe odm. 'Pendula' [fot. S. Malawski 2019]	85
54. Widok na główną aleję w ogrodzie ss. urszulanek [fot. S. Malawski 2020]	85
55. Figura Najświętszej Marii Panny na zamknięciu głównej osi ogrodu klasztornego [fot. S. Malawski 2019]	86
56. Ogrody użytkowe przy lubelskim klasztorze ss. Urszulanek, widok w kierunku północnym [fot. S. Malawski 2020]	86
57. Ogrody użytkowe lubelskich urszulanek, widok w kierunku południowo-wschodnim [fot. S. Malawski 2020]	87
58. Sad klasztorny ss. urszulanek [fot. S. Malawski 2020]	87
59. Widok na sad w ogrodzie klasztornym ss. urszulanek [fot. S. Malawski 2019]	87
60. Lokalizacja dawnego klasztoru Bernardynów na tle współczesnej zabudowy Lublina [zdj. satelitarne, Google Maps 2020]	88

61. Zespół klasztorny Bernardynów (*T[emplum] S[ancti] Pauli*) [fragm. panoramy Lublina A. Hogenberga z 1618 r., Muzeum Narodowe w Lublinie, sygn. S/G/271/ML] 89
62. Kościół klasztorny oo. Bernardynów widziany od strony północnej [fragm. obrazu *Pożar miasta Lublina w 1719 r.*, autor nieznan, kościół oo. Dominikanów pw. św. Stanisława BM w Lublinie] 90
63. Plan sytuacyjny klasztoru oo. Bernardynów, fragm. planu Lublina [C.V. d'Örken, *Plan de la ville ex fayxbourgs de Lublin*, 1716, Wojewódzka Biblioteka Publiczna im. H. Łopacińskiego w Lublinie, Zbiór kartograficzny, sygn. 1/VI] 90
64. Klasztor oo. Bernardynów [J. Maszewski, *Lublin, Vera Effigies Imaginis S. Antonii Thaumaturgi in Ecclesia Lublinensis Ord(ini)s Minorum S. Francisci Observantui Miraculis Com(m)enda*, staloryt, 1774, Muzeum Narodowe w Lublinie, nr inw. ML/H/1565] 91
65. Klasztor oo. Bernardynów z zaznaczonymi ogrodami klasztorowymi [fragm. mapy F. Bieczyńskiego z 1852 r. (stworzonej wg planu J. Łęckiego z 1783 r.), Archiwum Państwowe w Lublinie, Akta miasta Lublina, Plany miasta Lublina, sygn. 3] 91
66. Zespół klasztorny pobernardyński widziany od strony południowej [fragm. obrazu F. Dombecka *Wjazd generała Zajączka do Lublina w 1826 r.*, Urząd Miasta Lublin] 91
67. Klasztor oo. Bernardynów widziany od strony południowo-wschodniej [fragm. panoramy Lublina P.E. Hackerta z ok. 1840 r., Biblioteka Narodowa w Warszawie, sygn. G.4044/III] 92
68. Widok na kościół i klasztor pobernardyński oraz teren ogrodów klasztorowych [rys. A. Gierymski 1882, reprodukcja za: „Kłosa” 1882, t. 35, nr 907, s. 312] 92
69. Widok kościoła pobernardyńskiego od strony pl. Wolności [litografia A. Lerue z 1852 r., reprodukcja za: tenże 1857] 93
70. Klasztor pobernardyński na planie L.L. Tosia z 1892 r. [*Plan goroda Ljublina s podrazdeleniem na czasti pristavov i uczastki straznikov (okolotki)*, Archiwum Państwowe w Lublinie, sygn. 309] 93
71. Widok na kościół pobernardyński z wieży ciśnień, początek XX w. [Archiwum Fotografii Ośrodku „Brama Grodzka – Teatr NN”, sygn. nwidoklublina_002] 94
72. Zabudowania i ogrody klasztorne [K.F. Kozłowski, *Plan miasta Lublina*, ok. 1921 r., odrys z planu F. Bieczyńskiego z 1829 r., Archiwum Państwowe w Lublinie, Plany miasta Lublina, sygn. 318] 94
73. Klasztor oo. Bernardynów na *Planie Lublina* M. Denara z 1875 r. (litografia W. Czempińskiego) [Wojewódzka Biblioteka Publiczna im. H. Łopacińskiego, sygn. 6/VI] 94
74. Plan kościoła i klasztoru Bernardynów w Lublinie, pomiar z 1926 r. [reprodukcja za: H. Gawrecki 1959] 95
75. Widok na oficynę w ogrodzie klasztorowym [fot. A. Czerepiński 1971, reprodukcja za: J. Teodorowicz-Czerepińska 1971, il. 64] 95
76. Widok na zespół klasztorny pobernardyński od strony ul. Bernardyńskiej [fot. S. Malawski 2019] 96
77. Widok na kościół pw. Nawrócenia św. Pawła Apostoła i dawny cmentarz przykościelny od strony pl. Wolności [fot. S. Malawski 2019] 96
78. Widok na ogród w dawnym wirydarzu klasztorowym [fot. S. Malawski 2019] 97
79. Widok na rabaty przed południową elewacją budynków poklasztorowych [fot. S. Malawski 2019] 97

-
80. Lokalizacja dawnego klasztoru Jezuitów na tle współczesnej zabudowy Lublina [zdj. satelitarne, Google Maps 2020] 98
81. Kościół oo. Jezuitów w Lublinie (*T[emplum] S[ancti] Ioannis Paptistae* [sic!]) [fragm. panoramy miasta A. Hogenberga, 1618, Muzeum Narodowe w Lublinie, sygn. S/G/271/ML] 99
82. Założenie klasztorne oo. jezuitów [K.F. Kozłowski, *Plan miasta Lublina*, ok. 1921 r. (odrys z planu F. Bieczyńskiego z 1829 r.), Archiwum Państwowe w Lublinie, Plany miasta Lublina, sygn. 318] 100
83. A. Lerue, *Katedra w Lublinie i Wieża Trynitaraska. Dawniej kościół xx. jezuitów* [reprod. za: Lerue 1857] 101
84. Widok na archikatedrę pw. św. Jana Chrzcziciela i św. Jana Ewangelisty oraz plac katedralny [fot. S. Malawski 2019] 101
85. Wirydarz dawnego klasztoru i szkoły jezuickiej, widok w kierunku zachodnim [fot. S. Malawski 2019] 102
86. Wirydarz dawnego klasztoru i szkoły jezuickiej, widok w kierunku wschodnim [fot. S. Malawski 2019] 102
87. Lokalizacja dawnego klasztoru Karmelitów Bosych na tle współczesnej zabudowy Lublina [zdj. satelitarne, Google Maps 2020] 103
88. Kościół i klasztor oo. Karmelitów Bosych widoczne na fragm. planu Lublina K. Bekiewicza z 1650 r. [Wojewódzka Biblioteka Publiczna im. H. Łopacińskiego w Lublinie, sygn. 12/VI] 105
89. Posesja karmelitańska wraz z klasztorem i ogrodami [autor nieznany, *Pożar miasta Lublina w 1719 r.*, kościół oo. Dominikanów pw. św. Stanisława BM w Lublinie] 105
90. Zasięg terytorialny kompleksu klasztorno-ogrodowego oo. Karmelitów Bosych w Lublinie na planie miasta S.J.N. Łęckiego z 1783 r. [fragm. kopii z 1852 r., oryg. w zbiorach Archiwum Państwowego w Lublinie, sygn. 3] 106
91. Zespół klasztorny oo. Karmelitów i ogrody klasztorne na fragm. planu miasta z ok. 1825 r. [oryg. nieznany, negatyw w Zbiorach Instytutu Sztuki PAN, sygn. 8440] 106
92. Nowy Ratusz wzniesiony w miejscu wyburzonego klasztoru Karmelitów Bosych [fot. S. Malawski 2019] 107
93. Widok na tereny dawnego cmentarza i ogrodów klasztornych oo. karmelitów bosych w Lublinie [fot. S. Malawski 2019] 107
94. Lokalizacja dawnego klasztoru Bernardynek na tle współczesnej zabudowy Lublina [zdj. satelitarne, Google Maps 2020] 109
95. Zabudowania i ogrody klasztorne na planie miasta S.J.N. Łęckiego z 1783 r. [fragm. kopii z 1852 r., oryg. w zbiorach Archiwum Państwowego w Lublinie, sygn. 3] 111
96. Klasztor ss. Bernardynek na planie miasta z ok. 1921 r. [K.F. Kozłowski, *Plan miasta Lublina* (odrys z planu F. Bieczyńskiego z 1829 r.), Archiwum Państwowe w Lublinie, Plany miasta Lublina, sygn. 318] 111
97. Widok na ocalałe skrzydło klasztoru ss. Bernardynek oraz kościół [fot. S. Malawski 2019] 112
98. Lokalizacja dawnego klasztoru Franciszkanów na tle współczesnej zabudowy Lublina [zdj. satelitarne, Google Maps 2020] 113
99. Klasztor oo. Franciszkanów [fragm. obrazu L. Urmowskiego *Zamek w Lublinie*, 1814, akwaforta kolorowana akwarelą, Muzeum Narodowe w Lublinie, nr inw. S/G/996/ML] 114
100. Widok zespołu klasztornego pofranciszkańskiego wraz z kościołem pozbawionym szczytu w czasie, gdy w obiektach tych funkcjonowały zakłady przemysłowe [fragm. obrazu F. Dombecka *Wjazd generała Zajączka do Lublina w 1826 r.*, Urząd Miasta Lublin] 114

101. Klasztor oo. Franciszkanów zaznaczony na planie miasta S.J.N. Łęckiego z 1783 r. [fragm. kopii z 1852 r., oryg. w zbiorach Archiwum Państwowego w Lublinie, sygn. 3]	115
102. Posesja franciszkańska zaznaczona na <i>Planie miasta Lublina</i> [K.F. Kozłowski, ok. 1921 r. (odrys z planu F. Bieczyńskiego z 1829 r.), Archiwum Państwowe w Lublinie, Plany miasta Lublina, sygn. 318]	115
103. Kościół pofranciszkański w 1927 r., widok od strony północnej [fot. L. Hartwig, neg. w Zbiorach Instytutu Sztuki PAN, nr 12240]	116
104. Kościół pofranciszkański i zabudowania klasztorne [fot. S. Malawski 2019]	117
105. Klasztor i ogród klasztorny oo. salezjanów, widok od strony południowej [fot. S. Malawski 2019]	118
106. Figura Najświętszej Marii Panny Niepokalanej na zakończeniu głównej osi w ogrodzie klasztornym [fot. S. Malawski 2019]	118
107. Rabaty kwiatowe wzdłuż południowej elewacji klasztoru [fot. S. Malawski 2019]	118
108. Widok na wewnętrzny dziedziniec klasztorny w zespole pofranciszkańskim [fot. S. Malawski 2019]	119
109. Lokalizacja dawnego klasztoru Dominikanów Obserwantów na tle współczesnej zabudowy Lublina [zdj. satelitarne, Google Maps 2020]	120
110. Kościół Świętego Krzyża w Lublinie (<i>Ecclesia S[antae] Crucis extra Civitatem</i> , po lewej stronie, oznaczony numerem 1) [fragm. panoramy miasta A. Hogenberga z 1618 r., Muzeum Narodowe w Lublinie, sygn. S/G/271/ML]	121
111. Klasztor oo. Dominikanów Obserwantów na planie miasta S.J.N. Łęckiego z 1783 r. [fragm. kopii z 1852 r., oryg. w zbiorach Archiwum Państwowego w Lublinie, sygn. 3]	121
112. Zabudowania koszar wraz z placem musztry [K.F. Kozłowski, <i>Plan miasta Lublina</i> , ok. 1921 (odrys z planu F. Bieczyńskiego z 1829 r.), Archiwum Państwowe w Lublinie, Plany miasta Lublina, sygn. 318]	122
113. Koszary świętokrzyskie na planie Lublina B. Maciejowskiego z 1866 r. (wykonanym na podstawie planu z 1836 r.) [Archiwum Państwowe w Radomiu, Zbiór Kartograficzny Zarządu Dóbr Państwowych, Gubernia Lubelska, sygn. 35]	122
114. Częściowo zabudowany wirydarz klasztorny w obecnym Gmachu Głównym KUL [fot. S. Malawski 2019]	123
115. Kościół akademicki KUL pw. Świętego Krzyża w Lublinie [fot. S. Malawski 2019]	123
116. Dziedziniec w dawnych zabudowaniach koszar świętokrzyskich, obecnie Gmach Główny KUL [fot. S. Malawski 2019]	124
117. Lokalizacja dawnego klasztoru Karmelitanek Bosych na tle współczesnej zabudowy Lublina [zdj. satelitarne, Google Maps 2020]	125
118. Klasztor Karmelitanek Bosych na planie miasta S.J.N. Łęckiego z 1783 r. [fragm. kopii z 1852 r., oryg. w zbiorach Archiwum Państwowego w Lublinie, sygn. 3]	126
119. Klasztor Karmelitanek Bosych widziany od strony północnej [fragm. obrazu <i>Pożar miasta Lublina w 1719 r.</i> , kościół oo. Dominikanów pw. św. Stanisława BM w Lublinie]	126
120. Klasztor Karmelitów Bosych widoczny na planie miasta Lublina z ok. 1825 r. [fragm., oryg. nieznan, negatyw w Zbiorach Instytutu Sztuki PAN, sygn. 8440]	127
121. Posesja karmelitańska zaznaczona na <i>Planie miasta Lublina</i> K.F. Kozłowskiego z ok. 1921 r. (odrys z planu F. Bieczyńskiego z 1829 r.) [Archiwum Państwowe w Lublinie, Plany miasta Lublina, sygn. 318]	128

122. Widok na plac targowy pomiędzy ul. Lubartowską i ul. Świętoduską w Lublinie, w tle kościół i klasztor Karmelitów Bosych [rys. M. Trzebiński, „Tygodnik Ilustrowany” 1912, nr 1, s. 280] 128
123. Ogród użytkowy przy klasztorze oo. Karmelitów Bosych w Lublinie, widok z okna [fot. S. Malawski 2017] 129
124. Wnętrze klasztornego wirydarza klasztoru Karmelitów Bosych w Lublinie, widok z okna [fot. S. Malawski 2017] 129
125. Lokalizacja dawnego klasztoru Bazylianów na tle współczesnej zabudowy Lublina [zdj. satelitarne, Google Maps 2020] 130
126. Cerkiew prawosławna w Lublinie (*Templum Ruthenicum*), widoczna pod numerem 19 [fragm. panoramy miasta A. Hogenberga z 1618 r., Muzeum Narodowe w Lublinie, sygn. S/G/271/ML] 131
127. Cerkiew prawosławna na planie Lublina z 1716 r. [C.V. d'Örken, *Plan de la ville et fauxbourgs de Lublin*, Wojewódzka Biblioteka Publiczna im. H. Łopacińskiego w Lublinie, Zbiór kartograficzny, sygn. 1/VI] 131
128. Cerkiew grekokatolicka i zabudowania klasztorne oo. bazylianów na planie miasta S.J.N. Łęckiego z 1783 r. [fragm. kopii z 1852 r., oryg. w zbiorach Archiwum Państwowego w Lublinie, sygn. 3] 132
129. Cerkiew i zabudowania poklasztorne oo. bazylianów na planie Lublina B. Maciejowskiego z 1866 r. (wykonany na podstawie planu z 1836 r.) [Archiwum Państwowe w Radomiu, Zbiór Kartograficzny Zarządu Dóbr Państwowych, Gubernia Lubelska, sygn. 35] 132
130. Widok na zamek i cerkiew prawosławną (po lewej) [fragm. planu A. Griznowa *Plan goroda Ljublina*, 1884–1889, Muzeum Narodowe w Lublinie, Oddział Historii Miasta Lublina, nr inw. ML/H/2226] 132
131. Katedra prawosławna pw. Przemienienia Pańskiego w Lublinie, widok od strony ul. Ruskiej [fot. S. Malawski 2019] 133
132. Cerkiew prawosławna w Lublinie, widok od strony południowo-zachodniej [fot. S. Malawski 2019] 133
133. Lokalizacja dawnego klasztoru Bonifratrów na tle współczesnej zabudowy Lublina [zdj. satelitarne, Google Maps] 134
134. Kościół klasztorny i ogrody bonifratrów na planie Lublina z 1716 r. [C.V. d'Örken, *Plan de la ville et fauxbourgs de Lublin*, Wojewódzka Biblioteka Publiczna im. H. Łopacińskiego w Lublinie, Zbiór kartograficzny, sygn. 1/VI] 135
135. Zasięg kompleksu klasztornego bonifratrów w Lublinie na planie miasta S.J.N. Łęckiego z 1783 r. [fragm. kopii z 1852 r., oryg. w zbiorach Archiwum Państwowego w Lublinie, sygn. 3] 135
136. Płonące zabudowania „za bramą oo. bonifratrów” (nr 4) [fragm. obrazu *Pożar miasta Lublina w 1719 r.*, autor nieznany, olej na płótnie, kościół oo. Dominikanów pw. św. Stanisława BM w Lublinie] 136
137. Plac musztry utworzony w miejscu wyburzonych zabudowań klasztornych [fragm. planu Lublina K.F. Kozłowskiego z ok. 1921 r. (odrys z planu F. Bieczyńskiego z 1829 r.), Archiwum Państwowe w Lublinie, Plany miasta Lublina, sygn. 318] 136
138. Położenie kościoła oo. Bonifratrów i zasięg terytorialny parceli klasztornej w XVIII w. zaznaczone na planie współczesnego zagospodarowania pl. Litewskiego w Lublinie [oprac. S. Malawski na podstawie: Mitrus 2000 i fragm. planu miasta S.J.N. Łęckiego z 1783 r. (kopia z 1852 r., oryg. w zbiorach Archiwum Państwowego w Lublinie, sygn. 3); ortofotomapa 2018, z zasobów GeoPortal Miejski Lublin] 137

139. Plac Litewski w Lublinie, miejsce, gdzie niegdyś stały kościół i klasztor oo. Bonifratrów [fot. S. Malawski 2019]	137
140. Lokalizacja dawnego klasztoru Karmelitanek Bosych na tle współczesnej zabudowy Lublina [zdj. satelitarne, Google maps 2020]	138
141. Kościół Karmelitanek Bosych na planie Lublina z 1716 r. [C.V. d'Örken, <i>Plan de la ville et fauxbourgs de Lublin</i> , Wojewódzka Biblioteka Publiczna im. H. Łopacińskiego w Lublinie, Zbiór kartograficzny, sygn. 1/VI]	139
142. Zabudowania i ogrody klasztorne karmelitanek bosych zaznaczone na fragm. planu miasta S.J.N. Łęckiego z 1783 r. [fragm. kopii z 1852 r., oryg. w zbiorach Archiwum Państwowego w Lublinie, sygn. 3]	139
143. Parcela z zabudowaniami klasztorowymi zaznaczona na planie Lublina [K.F. Kozłowski, ok. 1921 r. (odrys z planu F. Bieczyńskiego z 1829 r.), Archiwum Państwowe w Lublinie, Plany miasta Lublina, sygn. 318]	140
144. Klasztor ss. Karmelitanek Bosych na planie Lublina B. Maciejowskiego z 1866 r. (wykonany na podstawie planu z 1836 r.) [Archiwum Państwowe w Radomiu, Zbiór Kartograficzny Zarządu Dóbr Państwowych, Gubernia Lubelska, sygn. 35]	140
145. Wnętrze dawnego wirydarza klasztorowego, fot. z ok. 1930 r. [Wojewódzka Biblioteka Publiczna im. H. Łopacińskiego w Lublinie, sygn. 1929/I]	141
146. Kościół rektoralny pw. Niepokalanego Poczęcia NMP w Lublinie (dawny kościół klasztorowy ss. Karmelitanek Bosych) [fot. S. Malawski 2019]	141
147. Parking przed dawnym klasztorze ss. Karmelitanek Bosych (początek) w Lublinie, widok od strony ul. S. Staszica [fot. S. Malawski 2019]	142
148. Ogród w wirydarzu klasztorowym [fot. S. Malawski 2019]	142
149. Fontanna wewnątrz klasztorowego wirydarza [fot. S. Malawski 2017]	142
150. Lokalizacja dawnego klasztoru Augustianów na tle współczesnej zabudowy Lublina [zdj. satelitarne, Google Maps 2020]	143
151. Klasztor oo. Augustianów na planie miasta S.J.N. Łęckiego z 1783 r. [fragm. kopii z 1852 r., oryg. w zbiorach Archiwum Państwowego w Lublinie, sygn. 3]	144
152. Zabudowania klasztorne oo. Augustianów zaznaczone na <i>Planie miasta Lublina</i> K.F. Kozłowskiego z ok. 1921 r. (odrys z planu F. Bieczyńskiego z 1829 r.) [Archiwum Państwowe w Lublinie, Plany miasta Lublina, sygn. 318]	144
153. Klasztor oo. Augustianów na planie Lublina B. Maciejowskiego z 1866 r. (wykonany na podstawie planu z 1836 r.) [Archiwum Państwowe w Radomiu, Zbiór Kartograficzny Zarządu Dóbr Państwowych, Gubernia Lubelska, sygn. 35]	145
154. J.K. Gumowski, <i>Studnia przy kościele poaugustiańskim</i> , litografia, 1917 [Muzeum Narodowe w Lublinie, nr inw. S/G/774/ML]	145
155. Zabytkowa XVIII-wieczna studnia w zespole poaugustiańskim [fot. S. Malawski 2019]	145
156. Widok na Kalinowszczyznę z kościołem poaugustiańskim [autor nieznan, olej na tekturze, 1901, Muzeum Narodowe w Lublinie, nr inw. S/Mal/1422/ML]	145
157. Fasada dawnego klasztoru oo. Augustianów, widok od strony ul. Kalinowszczyzna [fot. S. Malawski 2019]	146
158. Dekoracyjny klomb o krzyżowej kompozycji przed wejściem do świątyni [fot. S. Malawski 2019]	146
159. Użytkowo-ozdobny tarasowy ogród górny w zespole poaugustiańskim [fot. S. Malawski 2019]	147

-
160. Widok z ogrodu górnego na ogród w półotwartym wirydarzu dawnego klasztoru oo. Augustianów w Lublinie [fot. S. Malawski 2019] 147
161. Wejście do ogrodu górnego z figurą Najświętszej Marii Panny [fot. S. Malawski 2019] 147
162. Lokalizacja dawnego klasztoru Reformatów na tle współczesnej zabudowy Lublina [zdj. satelitarne, Google Maps 2020] 148
163. Kościół oo. Reformatów [fragm. panoramy miasta A. Hogenberga z 1618 r., Muzeum Narodowe w Lublinie, sygn. S/G/271/ML] 149
164. Zabudowania klasztorne i kościół oo. Reformatów [fragm. obrazu F. Dombecka *Wjazd generała Zajączka do Lublina w 1826 r.*, Urząd Miasta Lublin] 149
165. Klasztor oo. Reformatów [J. Maszewski, *Lublin, Vera Effigies Imaginis S. Antonii Thaumaturgi in Ecclesia Lublinensis Ord(ini)s Minorum S. Francisci Observantui Miraculis Com(m)endata*, staloryt, 1774, Muzeum Narodowe w Lublinie, nr inw. ML/H/1565] 150
166. Kościół oo. Reformatów widziany od strony południowo-wschodniej [fragm. panoramy Lublina P.E. Hackerta z ok. 1840 r., Biblioteka Narodowa w Warszawie, sygn. G.4044/III] 150
167. Zasięg terytorialny kompleksu klasztorno-ogrodowego oo. reformatów na planie miasta S.J.N. Łęckiego z 1783 r. [fragm. kopii z 1852 r., oryg. w zbiorach Archiwum Państwowego w Lublinie, sygn. 3] 150
168. Zabudowania poklasztorne oo. reformatów na *Planie miasta Lublina* K.F. Kozłowskiego z ok. 1921 r. [odrys z planu F. Bieczyńskiego z 1829 r., Archiwum Państwowe w Lublinie, Plany miasta Lublina, sygn. 318] 151
169. Klasztor oo. Reformatów na planie Lublina B. Maciejowskiego z 1866 r. (wykonanym na podstawie planu z 1836 r.) [Archiwum Państwowe w Radomiu, Zbiór Kartograficzny Zarządu Dóbr Państwowych, Gubernia Lubelska, sygn. 35] 151
170. Browar, destylarnia i fabryka słoju K.R. Vettera w dawnym kompleksie klasztornym oo. reformatów [Eckert & Pflug, akwarela, Lipsk po 1901 r., browar Perła – Browary Lubelskie SA, fot. W. Golec 2007] 152
171. Widok na dawny kościół i zabudowania klasztorne oo. reformatów od strony północnej [fot. S. Malawski 2019] 153
172. Prezbiterium dawnego kościoła Reformatów widziane od strony południowej [fot. S. Malawski 2019] 153
173. Lokalizacja dawnego klasztoru Karmelitów Trzewickowych na tle współczesnej zabudowy Lublina [zdj. satelitarne, Google Maps 2020] 154
174. Plan kościoła oo. Karmelitów w Lublinie [Odrzys S. Malawski 2021, na podstawie pomiaru I. Czczotta z 1925 r., oryg. Archiwum WUOZ w Lublinie, sygn. 4659, ark. nr 2] 155
175. Elewacja frontowa kościoła oo. Karmelitów w Lublinie [A. Mroczkowski, *Architektura kościoła pw. św. Eliasza w Lublinie*, Katolicki Uniwersytet Lubelski, praca magisterska, Lublin 1954, rys. 91, maszynopis w zbiorach Archiwum WUOZ w Lublinie, sygn. 5202, odrzys S. Malawski 2021] 155
176. Zabudowania i ogrody klasztorne oo. karmelitów na planie miasta S.J.N. Łęckiego z 1783 r. [fragm. kopii z 1852 r., oryg. w zbiorach Archiwum Państwowego w Lublinie, sygn. 3] 156
177. Kompleks zabudowań klasztornych oo. karmelitów na *Planie miasta Lublina* K.F. Kozłowskiego z ok. 1921 r. (odrys z planu F. Bieczyńskiego z 1829 r.) [Archiwum Państwowe w Lublinie, Plany miasta Lublina, sygn. 318] 156

178. Dawny klasztor oo. Karmelitów, widok od strony zachodniej [fot. S. Malawski 2019]	157
179. Dawny klasztor oo. Karmelitów, widok na dawny ogród w wirydarzu [fot. S. Malawski 2019]	157
180. Widok na obecny dom zakonny i zabytkowy drzewostan w południowo-wschodniej części dawnej parceli klasztornej [fot. S. Malawski 2019]	158
181. Ogród otaczający obecny dom zakonny karmelitów [fot. S. Malawski 2019]	158
182. Kościół pw. św. Eliasza Proroka w Lublinie, elewacja frontowa [fot. S. Malawski 2019]	159
183. Kapliczka słupowa na podjeździe do dawnego kościoła pw. św. Eliasza w Lublinie [fot. S. Malawski 2019]	159
184. Lokalizacja dawnego klasztoru Misjonarzy na tle współczesnej zabudowy Lublina [zdj. satelitarne, Google Maps 2020]	160
185. Klasztor oo. Misjonarzy [J. Maszewski, <i>Lublin, Vera Effigies Imaginis S. Antonii Thaumaturgi in Ecclesia Lublinensis Ord(ini)s Minorum S. Francisci Observantui Miraculis Com(m)endata</i> , staloryt, 1774, Muzeum Narodowe w Lublinie, nr inw. ML/H/1565]	161
186. Kompleks klasztorny oo. misjonarzy na planie miasta S.J.N. Łęckiego z 1783 r. [fragm. kopii z 1852 r., oryg. w zbiorach Archiwum Państwowego w Lublinie, sygn. 3]	162
187. Zabudowania i ogrody klasztorne oo. misjonarzy na <i>Planie miasta Lublina</i> K.F. Kozłowskiego z ok. 1921 r. (odrys z planu F. Bieczyńskiego z 1829 r.) [Archiwum Państwowe w Lublinie, Plany miasta Lublina, sygn. 318]	162
188. Kościół Misjonarzy w Lublinie [fragm. obrazu F. Dombecka <i>Wjazd generała Zajączka do Lublina w 1826 r.</i> , Urząd Miasta Lublin]	163
189. Kościół oo. Misjonarzy [fragm. panoramy Lublina P.E. Hackerta z ok. 1840 r., Biblioteka Narodowa w Warszawie, sygn. G.4044/III]	163
190. Fasada kościoła pw. Przemienienia Pańskiego w Lublinie, widok od strony zachodniej [fot. J. Scherer 2018]	164
191. Widok półotwartego wirydarza w zespole poklasztornym oo. misjonarzy w Lublinie [fot. J. Scherer 2018]	164
192. Półotwarty wirydarz w zespole poklasztornym oo. misjonarzy w Lublinie, widok w kierunku południowym [fot. J. Scherer 2018]	165
193. Figura Najświętszej Marii Panny w południowej części ogrodu [fot. J. Scherer 2018]	165
194. Widok na dawny kościół, kaplicę i zespół poklasztorny misjonarzy wraz z ogrodem w wirydarzu (obecne Metropolitalne Seminarium Duchowne w Lublinie) [fot. J. Scherer 2018]	165
195. Lokalizacja dawnego klasztoru Trynitarzy na tle współczesnej zabudowy Lublina [zdj. satelitarne, Google Maps 2020]	166
196. Plan kościoła oo. Trynitarzy (późniejszego pałacu Pawęczkowskiego) w Lublinie, rzut przyziemia [KE nr 296, odrys S. Malawski 2020]	167
197. Kościół i klasztor Trynitarzy na fragm. planu miasta S.J.N. Łęckiego z 1783 r. [kopia z 1852 r., oryg. w zbiorach Archiwum Państwowego w Lublinie, sygn. 3]	167
198. Dawny kościół klasztorny Trynitarzy zaznaczony na <i>Planie miasta Lublina</i> K.F. Kozłowskiego z ok. 1921 r. (odrys z planu F. Bieczyńskiego z 1829 r.) [Archiwum Państwowe w Lublinie, Plany miasta Lublina, sygn. 318]	168
199. Zabudowania poklasztorne na planie Lublina B. Maciejewskiego z 1866 r. (wykonanym na podstawie planu z 1836 r.) [Archiwum Państwowe w Radomiu, Zbiór Kartograficzny Zarządu Dóbr Państwowych, Gubernia Lubelska, sygn. 35]	168

200. Plan dawnego klasztoru oo. Trynitarzy, obecnie budynek mieszkalny [KE nr 297, odrys S. Malawski 2020]	169
201. Pałac Pawęczkowskiego (dawny kościół klasztorny Trynitarzy) – stan współczesny, widok od strony pl. Rybnego [fot. S. Malawski 2019]	169
202. Pałac Pawęczkowskiego, widok od strony ul. Olejnej [fot. S. Malawski 2019]	170
203. Wewnątrz dziedziniec pałacu Pawęczkowskiego (pierwotnie nawa kościoła oo. Trynitarzy) [fot. S. Malawski 2019]	170
204. Budynek dawnego klasztoru oo. Trynitarzy, widok od strony pl. Rybnego [fot. S. Malawski 2019]	170
205. Lokalizacja dawnego klasztoru Kapucynów na tle współczesnej zabudowy Lublina [zdj. satelitarne, Google Maps 2020]	171
206. Zespół klasztorny w otoczeniu ogrodów na planie miasta S.J.N. Łęckiego z 1783 r. [fragm. kopii z 1852 r., oryg. w zbiorach Archiwum Państwowego w Lublinie, sygn. 3]	172
207. Plac Litewski w Lublinie z widocznym zespołem klasztornym oo. Kapucynów, widok od strony północnej (w tle po lewej widać kościół pobrygidkowski) [litografia wg rysunku A. Lerue, ok. 1857 r.]	173
208. Klasztor i ogrody oo. kapucynów na fragm. <i>Planu miasta Lublina</i> K.F. Kozłowskiego z ok. 1921 r. (odrys z planu F. Bieczyńskiego z 1829 r.) [Archiwum Państwowe w Lublinie, Plany miasta Lublina, sygn. 318]	173
209. Zespół klasztorny oo. Kapucynów na planie Lublina B. Maciejowskiego z 1866 r. (wykonanym na podstawie planu z 1836 r.) [Archiwum Państwowe w Radomiu, Zbiór Kartograficzny Zarządu Dóbr Państwowych, Gubernia Lubelska, sygn. 35]	174
210. Klasztor oo. Kapucynów (w tle widoczny obelisk Unii Lubelskiej) na obrazie F. Dombecka <i>Wjazd generała Zajączka do Lublina w 1826 r.</i> [Urząd Miasta Lublin]	174
211. Klasztor oo. Kapucynów w Lublinie, widok od strony północno-zachodniej [fot. S. Malawski 2019]	175
212. Widok na niewielki ogród przyklasztorny pomiędzy aneksami, widziany od strony ul. T. Kościuszki [fot. S. Malawski 2019]	176
213. Lokalizacja dawnego klasztoru Szarytek na tle współczesnej zabudowy Lublina [zdj. satelitarne, Google Maps 2020]	177
214. Klasztor i szpital św. Łazarza na planie miasta S.J.N. Łęckiego z 1783 r. [fragm. kopii z 1852 r., oryg. w zbiorach Archiwum Państwowego w Lublinie, sygn. 3]	178
215. Dawny klasztor ss. Szarytek na <i>Planie miasta Lublina</i> K.F. Kozłowskiego z ok. 1921 r. (odrys z planu F. Bieczyńskiego z 1829 r.) [Archiwum Państwowe w Lublinie, Plany miasta Lublina, sygn. 318]	178
216. Plan klasztoru poszarytkowskiego, następnie ss. kanoniczek św. Ducha de Saxia, inwentaryzacja z 1926 r. [T. Jasiński, B. Stapiewski 1926, <i>Lublin. Klasztor pw. św. Wojciecha – Kanoniczek św. Ducha De Saxia, ul. Podwale 16</i> , Lublin 1926, Archiwum WUOZ w Lublinie, sygn. 2496, odrys S. Malawski 2021]	179
217. Widok na kościół św. Wojciecha i klasztor poszarytkowski w Lublinie [fot. S. Malawski 2019]	179
218. Współczesna aranżacja dawnego klasztornego wirydarza [fot. S. Malawski 2019]	180
219. Lokalizacja dawnego klasztoru Wizytek na tle współczesnej zabudowy Lublina [zdj. satelitarne, Google Maps 2020]	181
220. Zespół klasztorny Wizytek na planie miasta S.J.N. Łęckiego z 1783 r. [fragm. kopii z 1852 r., oryg. w zbiorach Archiwum Państwowego w Lublinie, sygn. 3]	182

-
221. Dawny klasztor ss. Wizytek na planie Lublina B. Maciejowskiego z 1866 r. (wykonany na podstawie planu z 1836 r.) [Archiwum Państwowe w Radomiu, Zbiór Kartograficzny Zarządu Dóbr Państwowych, Gubernia Lubelska, sygn. 35] 183
222. Kapliczka z figurą Chrystusa Frasobliwego, stan z początku XX w. [neg. w Zbiorach Instytutu Sztuki PAN, nr inw. 5612, reprodukcja: Majewski i Skibińska 1977] 183
223. Plac Lecha Kaczyńskiego w Lublinie – dawniej aleja lipowa w ogrodzie klasztorным [fot. S. Malawski 2020] 186
224. Centrum Kultury w Lublinie – dawny klasztor ss. Wizytek, kościół Najświętszego Serca Jezusa i Zwiastowania NMP i kaplica Chrystusa Frasobliwego (widok fasady od strony północnej) [fot. S. Malawski 2020] 186
225. Patio w Centrum Kultury w Lublinie – dawny klasztorны wirydarz wielki [fot. S. Malawski 2020] 187
226. Lokalizacja dawnego klasztoru Pijarów na tle współczesnej zabudowy Lublina [zdj. satelitarne, Google Maps 2020] 188
227. Gmach dawnego pałacu Tarłów na planie L.L. Tosia z 1892 r. [*Plan goroda Ljublina s podrazdeleniem na czasti pristavov i uczastki straznikov (okolotki)*, Archiwum Państwowe w Lublinie, sygn. 309] 189
228. Widok oficyn pijarskich, stan z 1923 r. [M. Trzebiński, *Muzeum Lubelskie*, akwarela i kredka na kartonie, Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. 122276] 189
229. Oficyny popijarskie, stan sprzed 1939 r. [fotografia w zbiorach Archiwum WUOZ w Lublinie, sygn. 1187/II, negatyw w zbiorach IS PAN, nr 12616] 190
230. Jedna z tzw. oficyn pijarskich (oficina zachodnia) przy ul. Narutowicza w Lublinie [fot. S. Malawski 2019] 190
231. Pałac Tarłów, stan z 1870 r. [fotografia w zbiorach WUOZ w Lublinie, odrys S. Malawski 2021] 191
232. Dawny Pałac Tarłów, obecnie Wojewódzki Dom Kultury [fot. S. Malawski 2019] 191
233. Lubelskie klasztory przedstawione na historycznej i współczesnej panoramie miasta [oprac. S. Malawski 2021] 196
234. Ogrody i relikty dawnych ogrodów klasztornych na współczesnej mapie Lublina [oprac. S. Malawski 2020, na podst. mapy topograficznej województwa lubelskiego, skala 1 : 10 000, Główny Urząd Geodezji i Kartografii, 136.311 Lublin] 202

Bibliografia

Zbiory kartograficzne:

- Bekiewicz K., *Plan okolic Bramy Krakowskiej*, 1 : 240, [b.m.] ok. 1650, Wojewódzka Biblioteka Publiczna im. H. Łopacińskiego w Lublinie, Zbiór kartograficzny, sygn. 12/VI.
- Bieczyński F., *Mappa Calego Miasta JKMcI Lublina z wszystkimi Ulicami Przedmieściami Jurydykami Klasztorami Kościołami Folwarkami Pałacami Kamienicami Ruderami Domami Chatupami tak zabudowanemi jak pustującemi Placami Ogrodami Stawami Młynami Sadzawkami Rzekami Rowami oraz z wszelkimi koło tegoż Miasta Przyległościami przez Deklaracyą Kommissyi Dobrego Porządku w tymże Mieście Lublinie będącej na mocy Reskryptu od Najjaśniejszego Stanisława Augusta Króla Polskiego szczęśliwie nam Panującego w Roku 1780 wydanego nakazano, a przez mię Stanisława Jana Nepomucena Łąckiego Trybunału Koronnego Lubelskiego Geometrę przysięgłego Roku 1783 Delineowana*, 1 : 5000, [b.m.] 1852, Archiwum Państwowe w Lublinie, Akta miasta Lublina, Plany miasta Lublina, sygn. 3 [kopia planu S.J.N. Łęckiego z 1783 r.].
- Denar M., *Plan Lublina*, skala: 1 : 20 000, [b.m.] 1875, Wojewódzka Biblioteka Publiczna im. H. Łopacińskiego w Lublinie, Zbiór kartograficzny, sygn. 6/VI.
- Griznow W., *Планъ города Люблина*, ok. 1 : 8200, [b.m.] 1884–1899, Muzeum Narodowe w Lublinie – Oddział Historii Miasta Lublina, nr inw. ML/H 2226.
- Josephinische Landesaufnahme*, pierwszy pomiar wojskowy Galicji Zachodniej 1801–1804, Österreichisches Staatsarchiv, Wiedeń, nr inw. z.B B „IXa 242“.
- Kozłowski K.F., *Plan Miasta Lublina. Odrzys z planu litografowanego w r. 1829*, 1 : 8300, [b.m.] po 1921, Archiwum Państwowe w Lublinie, Akta miasta Lublina, Plany miasta Lublina, sygn. 318 (dawna 7a) [kopia planu F. Bieczyńskiego z 1829 r.].
- Maciejowski B., *Lublin*, 1 : 5000, [b.m.] 1866, Archiwum Państwowe w Radomiu, Zbiór Kartograficzny Zarządu Dóbr Państwowych, Gubernia Lubelska, sygn. 35 [plan sporządzony na podstawie planu miasta z 1836 r. i uzupełniony przez B. Maciejowskiego na podstawie wcześniejszych opracowań].
- d'Örken C.V., *Plan de la ville et fauxbourgs de Lublin*, 1 : 3400, [b.m.] 1716, Wojewódzka Biblioteka Publiczna im. H. Łopacińskiego w Lublinie, Zbiór kartograficzny, sygn. 1/VI.
- Plan miasta Lublina*, [b.m.] ok. 1825, oryginał nieznan, Instytut Sztuki PAN, sygn. 8440.
- Tosio L.L., *Планъ г.[орода] Люблина, съ пообразбъленіемъ на части приставовъ и участки стражниковъ (околотки)*, 1 : 8400, [b.m.] 1892, Archiwum Państwowe w Lublinie, Akta miasta Lublina, Plany miasta Lublina, sygn. 309 (dawna 9b).

Piśmiennictwo:

- Augustyn św., 1988, *Kazanie 304*, [w:] *Liturgia godzin*, t. 4., Pallottinum, Poznań, s. 1038.
- Basiura T., 2018, *W ogrodzie Maryi. Atlas roślin maryjnych*, Wydawnictwo M, Kraków.
- Battistini M., 2005, *Symbole i alegorie*, Arkady, Warszawa.

- Białostocki J., 1969, *Sztuka cenniejsza niż złoto. Opowieść o sztuce europejskiej naszej ery*, t. 1, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Bilimoff M., 2003, *Les plantes, les hommes et les dieux*, Editions Ouest-France, Rennes.
- Błaziak M., Hortyńska P., Józwiak R., Kot N., Malawski S., Milecka M., Myronenko V., Piłat A., Rylke J., Widelska E., 2018, *Architektura krajobrazu jako zagadnienie projektowe*, Wydział Ogrodnictwa i Architektury Krajobrazu UP w Lublinie, Lublin.
- Bogdanowski J., 2000, *Polskie ogrody ozdobne. Historia i problemy rewaloryzacji*, Wydawnictwo Arkady, Warszawa.
- Boruch W., 1993a, *Klasztor oo. Kapucynów przy Krakowskim Przedmieściu 44 w Lublinie. Rozpoznanie historyczne i wytyczne konserwatorskie*, AWUOZ w Lublinie, sygn. 4708.
- Boruch W., 1993b, *Kościół oo. Kapucynów p.w. św. Piotra i Pawła przy Krakowskim Przedmieściu 42 w Lublinie. Rozpoznanie historyczne i wytyczne konserwatorskie*, AWUOZ w Lublinie, sygn. 4707.
- Brankiewicz I., Milecka M., 2012, *Symbolika ogrodów klasztornych w krajobrazie Lublina*, [w:] *Studia krajobrazowe. Krajobrazy zdefiniowane – znaki i symbole w krajobrazie*, Zakład Geografii Regionalnej i Turystyki, Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław, s. 7–26.
- Brückner A., 1931, *Dzieje kultury polskiej*, t. 1., Volumina, Kraków.
- Budziarek M., 1996, *Kapucyni w Lublinie – dzieje klasztoru w latach 1721–1864*, Bracia Mniejsi Kapucyni, Warszawa–Lublin.
- Chojnacki A., 2004, *Przebudowa Klasztoru Powiżytkowskiego przy ul. Peowiaków 12 w Lublinie na Wielofunkcyjne Centrum Kultury wraz z zagospodarowaniem terenu ogrodu poklasztorowego. Inwentaryzacja dendrologiczna*, Kraków, AWUOZB w Lublinie, sygn. 18710.
- Chrysavgis J., 2007, *W sercu pustyni. Duchowość ojców i matek pustyni*, tłum. M. Chojnacki, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Ciołek G., 1954, *Ogrody Lublina w XIX wieku*, „Ochrona Zabytków”, R. 27, nr 7/4, s. 253–270.
- Ciołek G., 1978, *Ogrody polskie*, Arkady, Warszawa.
- Cogliati A.L., 1992, *The medieval health handbook – Tacuinum Sanitatis*, George Braziller, New York.
- Czerepińska J., Winiarczyk B., 1992, *Nowy Ratusz przy Placu Łokietka nr 1 w Lublinie (d. kościół klasztorny pod wezwaniem M. B. Szkaplerznej, oo. karmelitów bosych). Rozpoznanie historyczne i wytyczne konserwatorskie*, Lublin, AWUOZ w Lublinie, sygn. 2011.
- D’Aronco M.A., 2008, *Gardens on Vellum: Plants and Herbs in Anglo-Saxon Manuscripts*, [w:] *Health and Healing from the Medieval Garden*, red. P. Dendle, A. Touwaide, The Boydell Press, Woodbridge, s. 101–127.
- Dendle P., Touwaide A. (red.), 2008, *Health and healing from the Medieval Garden*, Boydell Press, Woodbridge.
- Denys M., 1995, *Ze szlachetnego szczepu wyrosłe (Browary Lubelskie S. A.). Z dziejów lubelskiego przemysłu*, „Na przykład”, nr 29, <https://biblioteka.teatrnn.pl/dlibra/publication/9209/edition/9088/content>
- Dębiński J., 2017, *Karmelici trzewickowi i ich działalność ewangelizacyjna w Polsce*, „Studia Włocławskie”, nr 19, s. 473–492.
- Dulik L., Golec W. (red.), 2010, *Album Lubelski. Wędrowki po dawnym i współczesnym mieście*, AD REM, Lublin.
- Ferrari G.B., 1633, *Flora seu de Florum Cultura lib. IV*, Roma.
- Filek O., 1975, *Nauka i nauczanie w zakonach karmelitańskich*, [w:] *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, t. 2, red. M. Rechowicz, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin.
- Filon Aleksandryjski 1986, *Pisma*, t.1, Warszawa.
- Fischer-Benzon R. von, 1894, *Altdeutsche Gartenflora. Untersuchungen über die Nutzpflanzen des deutschen Mittelalters, ihre Wanderung und ihre Vorgeschichte im klassischen Altertum*, Lipsius & Tischer, Kiel-Leipzig.

- Furmanik B., 2010, *Dobory materiałowe w ogrodach zabytkowych*, „Kurier Konserwatorski”, nr 7, s. 23–31.
- Gaerte W., 1952, *Wetterzauber im späten Mittelalter nach gleichzeitigen bildlichen Darstellungen*, „Rheinisches Jahrbuch für Volkskunde” nr 3, s. 226–273.
- Gawarecki H., 1986, *O dawnym Lublinie*, Wydawnictwo Lubelskie, Lublin.
- Gocko J., Paszek A., 2002, *75 lat salezjanów na Kalinowszczyźnie w Lublinie (1927–2002)*, Poligrafia Salezjańska, Lublin.
- Hales M., 2000, *Monastic gardens*, Stewart, Tabori & Cajan, New York.
- Harvey J., 1981, *Medieval Gardens*, B.T. Batsford Ltd, London.
- Haur J.K., 1744, *Oekonomika ziemiańska generalna*, drukarnia Woyciecha Dominia Siarkowskiego, Kraków.
- Haushild S., 2007, *Das Paradies auf Erden. Die Gärten der Zisterzienser*, Thorbecke, Stuttgart.
- Herman A., 1995, *Szkic koncepcji zagospodarowania terenu przy Parafii św. Pawła, przy ul. Dolnej Panny Marii w Lublinie*, AWUOZ w Lublinie, sygn. 6062.
- Hobhouse P., 2014, *Historia ogrodów*, Arkady, Warszawa.
- Hohberg W.H. von, 1701 (1716), *Georgica Curiosa Aucta, Das ist: Umständlicher Bericht und klarer Unterricht Von dem vermehrten und verbesserten Adelichen Land- und Feld-Leben: Auf alle in Teutschland übliche Land- und Haus-Wirthschafften gerichtet...*, Nürnberg.
- Impelluso L., 2006, *Natura i jej symbole. Rośliny i zwierzęta*, Arkady, Warszawa.
- Impelluso L., 2009, *Ogrody i labirynty*, Arkady, Warszawa.
- Jakubowicz J., 2005, *Samodzielny Publiczny Szpital Kliniczny nr 1 w Lublinie – 60 lat działalności klinicznej*, Multico, Lublin.
- Janus K., 2018, *Budynek dawnego klasztoru siostr karmelitanek (poczetek), obecnie szpital SPSk 1 przy ul. Staszica 16 w Lublinie*. Historia miejsca, AWUOZ w Lublinie, sygn. 29865.
- Jasiński T., Stapiewski B., 1926, Lublin. *Klasztor pw. św. Wojciecha – Kanoniczek św. Duchy De Saxia, ul. Podwale 16, Lublin 1926*, AWUOZ w Lublinie, sygn. 2496.
- Jeziuci, 1838, *Constitutiones Societatis Iesu. Anno 1558. Romae, in aedibus societatis Iesu, 1558. Reprinted from the original edition: with an appendix containing a translation, and several important documents*, J.G. and F. Rivington, London.
- Jóźwik R., Kot N., Malawski S., Milecka M., Myronenko V., Rylke J., Widelska E., 2017, *Architektura krajobrazu jako zagadnienie projektowe*, Wydział Ogrodnictwa i Architektury Krajobrazu UP w Lublinie, Lublin.
- Juda M., 1983, *Trynitarze w Lublinie (Drukarnia 1781–1817)*, [w:] *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. 1: *Małopolska*, red. J. Pirożyński, Ossolineum, Wrocław.
- Kaczorowski B. (red.), 2007, *Chrześcijaństwo: święci, zakony, sanktuaria*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Kajzer L., 2015, *Klasztory w krajobrazie budowlanym polskiego średniowiecza*, [w:] *Kulturowe i cywilizacyjne postawy Polaków. Krajobraz jako dorobek kulturowy*, red. M. Milecka, Wydział Ogrodnictwa i Architektury Krajobrazu UP w Lublinie, Lublin.
- Kamińska S., 1970, *Klasztory Brygidek w Gdańsku, Elblągu i Lublinie. Założenie i uposażenie*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Gdańsk.
- Kącki T., 1996, *Nauczyciele szkół im. A. i J. Vetterów w Lublinie. 1866–1996. Przeszli do historii szkół Vetterów*, Stowarzyszenie Wychowanków i Przyjaciół Szkół im. A. i J. Vetterów, Lublin.
- Kiełboń C., Kałużniacka M., 1999a, *Ewidencja założenia ogrodowego przy zespole poklasztornym pobrygidzkim w Lublinie*, AWUOZ w Lublinie, sygn. 12691.
- Kiełboń C., Kałużniacka M., 1999b, *Ewidencja założenia ogrodowego przy zespole poklasztornym powizyt-kowskim w Lublinie*, Lublin, AWUOZ w Lublinie, sygn. 12690.

- Kinder T.N., 2002, *Cistercian Europe – Architecture of Contemplation*, Grand Rapids Michigan/Cambridge U.K., William B. Eerdmans Publishing Company, Michigan-Cambridge.
- Kluk J. K., 1777, *Roślin Potrzebnych, Pożytecznych, Wygodnych, Osobliwie Kraiowych, Albo Które W Kraiu Użyteczne Być Mogą, Utrzymanie, Rozmnożenie i Zażywanie*, t. 1, Drukarnia XX. Pijarów, Warszawa.
- Kłoczowski J. (red.), 1975, *Zakon braci kaznodziejów w Polsce 1222–1972. Zarys dziejów*, [w:] *Studia nad historią dominikanów w Polsce 1222–1972*, t. 1, Wydawnictwo Polskiej Prowincji Dominikanów, Warszawa, s. 19–158.
- Kobielus S., 1997, *Człowiek i Ogród Rajski w kulturze religijnej średniowiecza*, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa.
- Kobielus S., 2006, *Florarium christianum. Symbolika roślin – chrześcijańska starożytność i średniowiecze*, Tyniec Wydawnictwo Benedyktynów, Kraków.
- Kobielus S., 2014 *Florarium christianum. Symbolika roślin – chrześcijańska starożytność i średniowiecze*, Tyniec Wydawnictwo Benedyktynów, Kraków.
- Kobierzycki A., 1901, *Monografia Lublina*, M. Arct, Lublin.
- Kochanowska I., 1995, *Zabytki architektury i budownictwa w Polsce*, t. 22: *Województwo lubelskie*, Ośrodek Dokumentacji Zabytków, Warszawa.
- Kocurek D., 2013, *Udział zakonów w opiece nad seniorami i chorymi: na przykładzie działalności Zgromadzenia Sióstr Boromeuszek w Pszczynie*, [w:] A. Zawada, Ł. Tomczyk (red.), *Seniorzy w środowisku lokalnym (badania empiryczne i przykłady dobrych praktyk)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice, s. 226–244.
- Kopaliński W., 2006, *Słownik symboli*, Rytm, Warszawa.
- Kowalczyk J., 1957, *Kościół pobernardyński w Lublinie i jego stanowisko w renesansowej architekturze Lubelszczyzny*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 2, z. 1.
- Krenz M., 2005, *Średniowieczna symbolika wirydarzy klasztornych*, Zakład Wydawniczy Nomos, Kraków.
- Krüger K., 2009, *Klasztory i zakony. 2000 lat kultury i sztuki chrześcijańskiej*, tłum. M. Szwed, M. Wójtowicz, Olesiejuk, Ożarów Mazowiecki.
- Kruk S., 1982, *Życie teatralne w Lublinie, 1782–1918*, Wydawnictwo Lubelskie, Lublin.
- Kujawa-Pawłaczyk J., 2002, *Archeofity występujące na terenie opactwa cysterskiego w Bierzwniku*, „Zeszyty Bierzwnickie”, nr 4, s. 101–104.
- Kurzątkowska A., 1976, *Dawny Klasztor P.P/ Bernardynek w Lublinie przy ul. J. Dąbrowskiego 14A Lublin*, AWUOZ w Lublinie, sygn. 4800.
- Lansberg S., 2002, *The Medieval Garden*, University of Toronto Press, Toronto.
- Larkin D., 2008, *Hortus Redivivus: The medieval garden recreated*, [w:] *Health and healing from the medieval garden*, red. P. Dendle, A. Touwaide, Boydell Press, Woodbridge, s. 228–241.
- Leja M., Czech P., 2006, *Przebudowa Klasztoru Powizytkowskiego przy ul. Peowiaków 12 w Lublinie na Wielofunkcyjne Centrum Kultury wraz z zagospodarowaniem terenu ogrodu poklasztornego. Koncepcja zagospodarowania terenu dawnego ogrodu klasztornego*, Kraków, AWUOZB w Lublinie, sygn. 19468.
- Leja M., Forczek-Brataniec U., Brataniec M., 2005, *Przebudowa Klasztoru Powizytkowskiego przy ul. Peowiaków 12 w Lublinie na Wielofunkcyjne Centrum Kultury wraz z zagospodarowaniem terenu ogrodu poklasztornego. Koncepcja zagospodarowania terenu dawnego ogrodu klasztornego wokół figury Chrystusa Frasobliwego*, Kraków, AWUOZB w Lublinie, sygn. 18709.
- Leroux-Dhuys J.F., 1998, *Les abbayes cisterciennes en France et en Europe*, Editions Place des Victoires, Paris.
- Lerue A., 1857, *Ofiarowane Jaśnie Wielmożnemu Hrabi Augustowi Zamoyskiemu Album Lubelskie. Rysował z natury A. Lerue*, A. Pecq et Comp., Warszawa.
- Łupiński J., 2001, *Ukaz tolerancyjny cara Mikołaja II z 17/30 kwietnia 1905 roku*, „Saeculum Christianum”, nr 1, s. 183–200.

- Maj E., 2016, *Renesansowe ogrody klasztorne Karmelitów i Karmelitanek Bosych w Lublinie*. „Wiadomości Konserwatorskie Województwa Lubelskiego”, s. 197–209.
- Majdecki L., 1981, *Historia ogrodów. Przemiany formy i konserwacja*, PWN, Warszawa.
- Majdecki L., 2013, *Historia ogrodów. Od starożytności do baroku*, t. 1, PWN, Warszawa.
- Majdecki L., Majdecka-Strzeżek A., 2019, *Ochrona i konserwacja zabytkowych założenia ogrodowych*, PWN, Warszawa.
- Majewski K., 1983, *W kręgu badań nad sztuką polską*, Wydawnictwo KUL, Lublin.
- Majewski K., Skibińska B., 1977, *Lublin, zespół powiatkowski pod wezwaniem Zwiastowania NMP i Najświętszego Serca Jezusa. Ul. Pstrowskiego 12/ d. Wizytkowa potem Szpitalna/. Dokumentacja naukowo-historyczna opracowana na zlecenie Miejskiego Konserwatora Zabytków w Urzędzie Miejskim Wydziału Kultury i Sztuki w Lublinie*, AWUOZ w Lublinie, sygn. 1225/I.
- Malawski S., 2019, *Polskie ogrody rezydencjonalne XVIII wieku w świetle materiałów źródłowych. Rośliny i kompozycje*, rozprawa doktorska, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Lublin, Repozytorium KUL.
- Marczewski R., 2011, *Metryka brygidek lubelskich*, Wydawnictwo KUL, Lublin.
- Marecki J., 2000, *Zakony w Polsce*, TAIWPN Universitas, Kraków.
- Matyaszewski M., 2012, *Zespół pojezuicki w Lublinie w świetle rozpoznania archeologicznego*, [w:] *Kościół i klasztor Lublina w świetle badań archeologicznych*, red. E. Banasiewicz-Szykuła, WUOZ w Lublinie, s. 139–154.
- Mazurkiewicz R., 1998, *Matko Boska Kwietna. O średniowiecznej pieśni maryjnej „Kwiatek czysty, smutnego serca uciewienie...”*, „Pamiętnik Literacki”, nr 4, s. 149–164.
- Meyvaert P., 1986, *The medieval monastic garden*, [w:] *Medieval Gardens*, red. E.B. Macdougall, Dumbarton Oaks Research Library and Collection Trustees for Harvard University, Washington, s. 23–53.
- Michoński M., 1980, *Lublin zespół dominikanów/ blok XVI/ . Dokumentacja naukowo-historyczna wykonana na zlecenie Zarządu Rewaloryzacji Zabytkowego Zespołu Miasta Lublina*, AWUOZ w Lublinie, sygn. 288/I.
- Milecka M., Widelska E., 2016, *Projekt rewaloryzacji zabytkowego parku przy kościele ewangelicko-augsburskim w Tomaszowie Mazowieckim, maszynopis w zbiorach Parafii Ewangelickiej w Tomaszowie Mazowieckim*.
- Milecka M., 2007, *Cysterskie fontanny – w poszukiwaniu form realnych i ich znaczenia symbolicznego*, [w:] *Architektura ogrodowa, obiekty architektoniczne w kompozycjach ogrodowych – historia i współczesność*, red. A. Mitkowska, Z. Mirek, K. Hodor, Instytut Botaniki im. W. Szafera, Polska Akademia Nauk, Kraków, s. 265–274.
- Milecka M., 2008, *Cysterski krajobraz ciszy*, [w:] *Dźwięk w krajobrazie jako przedmiot badań interdyscyplinarnych*, red. S. Bernat, seria „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG”, nr 11, Lublin, s. 183–192.
- Milecka M., 2008, *Ogrody klasztorne oo. Cystersów – historia i współczesność*, [w:] *Ogród sakralny – idea i rzeczywistość. VII Międzynarodowa Konferencja o Architekturze i Sztuce Sakralnej z cyklu „Kościół Naszych Czasów”*, SARP, Kielce, s. 79–88.
- Milecka M., 2009, *Ogrody cystersów w krajobrazie małopolskich opactw filii Morimundu*, Wydawnictwo KUL, Lublin.
- Milecka M., 2012, *Średniowieczne dziedzictwo sztuki ogrodowej klasztorów europejskich*, „Hereditas Monumentorum”, t. 1, 31–56.
- Milecka M., 2013, *Ogrody cysterskie – mit a rzeczywistość*, „Architectus”, nr 3(35), s. 47–61.
- Milecka M., 2014a, *Cysterskie kompozycje jako przestrzenny wyraz reguły zakonu*, [w:] *Studia Krajobrazowe*, t. 4A: *Krajobraz jako nośnik idei, Ujęcia teoretyczne i humanistyczne*, Zakład Geografii Regionalnej i Turystyki, Wrocław, s. 7–26.

- Milecka M., 2014b, *Kontekst krajobrazowy polskich opactw cysterskich*, [w:] *Forum Scientiae Cisterciense. Dziedzictwo kulturowe cystersów*, Wyd. TART, Wrocław, s. 69–82.
- Milecka M., 2017a, *Ogród w klasztorze – rozważania o łączeniu sztuki i utylitaryzmu*, [w:] *Kulturowe i cywilizacyjne postawy Polaków. Sztuka jako Inspiracja do działań*, red. M. Milecka, Wydział Ogrodnictwa i Architektury UP w Lublinie, Lublin, s. 149–168.
- Milecka M., 2017b, *Znaczenie i uprawa roślin w ogrodzie klasztornym*, [w:] *Kulturowe i cywilizacyjne postawy Polaków. Sztuka jako inspiracja do działań*, red. M. Milecka, Wydział Ogrodnictwa i Architektury UP w Lublinie, Lublin, s. 169–180.
- Milecka M., 2020, *Zabytkowe przestrzenie przyrodnicze i ich ochrona. Parki, ogrody, sady*, [w:] *Przyroda w zabytkowych przestrzeniach*, red. A.M. Wyrwa, Poznań.
- Milecka M., Rylke J., Józwiak R., Malawski S., Kot N., 2020, *Architektura krajobrazu jako zagadnienie projektowe 2020*, Wydział Ogrodnictwa i Architektury Krajobrazu UP w Lublinie, Lublin.
- Milecka M., Rylke J., Malawski S., Józwiak R., 2019, *Architektura krajobrazu jako zagadnienie projektowe 2019*, Wydział Ogrodnictwa i Architektury Krajobrazu UP w Lublinie, Lublin.
- Miłodębski J., Szczęch E., 1973, *Dawny kościół reformatów – obecnie browar – ul. Dąbrowskiego 15 w Lublinie. Dokumentacja naukowo-historyczna opracowana na zlecenie Lubelskich Zakładów Piwowskich*, Lublin, AWUOZ w Lublinie, sygn. 1224.
- Miquel P., *Tak żyli ludzie. W czasach rycerzy i miast warownych 1250–1350*, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław 1992.
- Mitrus E., 2000, *Dokumentacja z badań archeologicznych relikwów kościoła oo. Bonifratrów na Placu Litewskim w Lublinie*, Lublin, AWUOZ w Lublinie, sygn. 141188/I.
- Mitrus E., 2012, *Wyniki badań archeologicznych relikwów kościoła oo. Bonifratrów na Placu Litewskim w Lublinie*, [w:] *Kościół i klasztor Lublina w świetle badań archeologicznych*, red. E. Banasiewicz-Szykuła, Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Lublinie, Lublin, 173–193.
- Moulin L., 1986, *Życie codzienne zakonników w średniowieczu (X–XV wiek)*, PIW, Warszawa.
- Mroczkowski A., 1955, *Architektura kościoła pw. św. Eliasza w Lublinie*, praca magisterska, AWUOZ w Lublinie, sygn. 5202.
- Niedźwiadek R., 2012a, *Zespół świętoduski i karmelicki – sąsiedzi przez prawie 200 lat*, [w:] *Kościół i klasztor Lublina w świetle badań archeologicznych*, red. E. Banasiewicz-Szykuła, WUOZ w Lublinie, s. 46–73.
- Niedźwiadek R., 2012b, *Kościół pw. św. Jana Chrzciciela i Jana Ewangelisty w Lublinie. Bazylika oo. Jezuitów – dawniej i archikatedra – dziś*, [w:] *Kościół i klasztor Lublina w świetle badań archeologicznych*, red. E. Banasiewicz-Szykuła, WUOZ w Lublinie, s. 74–108.
- Opoń M., 2019, *Ogrody klasztorne Lublina – piękno utracone – piękno odzyskane*, praca magisterska, Uniwersytet Przyrodniczy w Lublinie.
- Opsomer-Halleux C., 1986, *The medieval garden and its role in medicine*, [w:] *Medieval gardens*, Dumbarton Oaks Research Library and Collection Trustees for Harvard University, Washington, s. 93–113.
- Orlob G., 1973, *Fruhe und mittelalterliche Pflanzenpatologie*, „Pflanzenschulz Nachrichten Bayer”, no 26, s. 69–314
- Panasiewicz A., Sawicka M., 2003, *Inwentaryzacja studni drewnianej z 1775 roku przy zespole klasztoru augustianów w Lublinie, ulica Kalinowszczyzna 62*, Lublin, AWUOZ w Lublinie, sygn. 16651/I.
- Parkinson J., 1629, *Paradisi in sole. Paradisus terrestris, or a Garden of all sorts of pleasant flowers which our English ayre will permitt to be nursed up, with a kitchen garden of all manner of herbes, rootes and frutes for meate or sause... and an orchard of all sorte of fruitbearing trees and shrubbes...*, London.
- Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych*, 1965, Pallottinum, Poznań.

- Plany i widoki Lublina XVII–XXI wieku. Wydano w 690-lecie nadania Lublinowi Prawa Miejskiego*, 2007, red. M. Harasimiuk, D. Kociuba, P. Dymmel, PTTK Oddział Miejski w Lublinie, Lublin.
- Prévôt P., 2006, *Histoire des jardins*, Éditions Sud Ouest, Bordeaux: Sud Ouest.
- Prokopowicz H., b.d., *Portret fundatorki kościoła z klasztorem pp. Karmelitanek Józefatkami zwanych w Lublinie. Praca seminaryjna na kierunku Historia Sztuki KUL*, AWUOZ w Lublinie, sygn. 1601.
- Prucnal D., 2005, *Szpital przy kościele p.w. Ducha Świętego w Lublinie w latach 1419–1655*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin.
- Rolska I., 2012, *Dawny kościół pw. św. Kazimierza Królewicza i klasztor oo. reformatów w Lublinie*, „Barok”, t. 19, nr 37, s. 137–148.
- Ronikierowa M., 1901, *Ilustrowany przewodnik po Lublinie ułożony przez M.A.R.*, Druk G. Paprockiego, Warszawa.
- Rozwałka A., Niedźwiadek R., Stasiak M., 2006, *Lublin wczesnośredniowieczny. Studium rozwoju przestrzennego*, Wydawnictwo TRIO, Warszawa.
- Scully T., 2008, *A cook's therapeutic use of garden herbs*, [w:] *Health and healing from the medieval garden*, red. P. Dendle, A. Touwaide, The Boydell Press, Woodbridge.
- Semka P., 2009, *Hildegarda, czyli nieustająca tajemnica*, „Rzeczpospolita”, 19–20 grudnia, s. A26–A27.
- Sierakowski W., 1798, *Postać ogrodów, która do dwóch zmysłów smaku w owocach i powonienia w kwiatach szczególnie ściągają się*, cz. I–II, W Drukarni Szkoły Głównej, Kraków.
- Siewniak M., Mitkowska A., 1998, *Tezaurus sztuki ogrodowej*, Oficyna Wydawnicza Rytm, Warszawa.
- Sobieraj M., 1998, *Zakony franciszkańskie w Polsce*, t. 2: *Franciszkanie w Polsce XVI–XVIII wieku*. cz. I, red. H. Gapski, C.S. Napiórkowski, Wydawnictwo i Drukarnia Ojców Franciszkanów, Niepokalanów.
- Sobieski J., 1973, *A. Leopold, 10 IX [1667]; Au camp de Podhajce, 21 X 1667*, [w:] *Listy do Marysieńki*, oprac. L. Kukulski, Czytelnik, Warszawa.
- Stannard J., 1986, *Alimentary and medicinal uses of plants*, [w:] *Medieval gardens*, ed. by E.B. Macdougall, Dumbarton Oaks Research Library and Collection Trustees for Harvard University, Washington, s. 69–91.
- Starożytnie Reguły Zakonne*, 1980, Akademia Teologii Katolickiej, Warszawa.
- Stary F., Jirásek V., 1976, *Rośliny lecznicze*, PWRiL, Warszawa.
- Stępniewska B., 1993, *Kompozycja zieleni. Część II. Średniowiecze*, Politechnika Wroclawska, Wrocław.
- Stoffler H. D., 2005, *Krauter aus dem Klostergarten*, Jan Thorbecke Verlag, Stuttgart.
- Studzinski J., 1992, *Pałac Suchorabskich*, Lublin, AWUOZ w Lublinie, sygn. 340.
- Studzinski J., 1994, *Elaborat sprawozdawczy z nadzoru konserwatorskiego w kościele św. Wojciecha w Lublinie*, Lublin, AWUOZ w Lublinie, sygn. 4940.
- Studzinski J., Konkolewski R., 1993, *Wstępne rozpoznanie stanu zachowania kościoła klasztornego karmelitów bosych p.w. św. Józefa w Lublinie przy ul. Świętoduskiej 13*, Lublin, AWUOZ w Lublinie, sygn. 5043.
- Szczepanowicz B., 2004, *Atlas roślin biblijnych. Pochodzenie, miejsce w Biblii i symbolika*, Wydawnictwo WAM, Kraków.
- Szulc A., 2004, *Homo religiosus późnego średniowiecza Bernardyński model dewocji masowej*, Praca doktorska napisana w Zakładzie Historii Średniowiecznej pod kierunkiem prof. dr hab. Jadwigi Krzyżaniakowej, Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu, Wydział Historyczny, Poznań.
- Szymanek J., 2010, *Projekt budowlany rewitalizacji dziedzina przy zabytkowym klasztorze o.o. karmelitów bosych, ul. Świętoduska 16, 20-082 Lublin /DZ. NR 13/*, AWUOZ w Lublinie, sygn. 23541.
- Szymanek J., Kruk K., 2010a, *Projekt budowlany rewitalizacji kościoła św. Wojciecha i dawnych zabudowań szpitala św. Łazarza w Lublinie przy ul. Podwale 15*, AWUOZ w Lublinie, sygn. 23237/2.

- Szymanek J., Kruk K., 2010b, *Projekt budowlany rewitalizacji dziedzica przy zabytkowym klasztorze o.o. karmelitów bosych, ul. Świętoduska 16, 20-082 Lublin /DZ. NR 13/, AWUOZ w Lublinie, sygn. 23541.*
- Teodorowicz-Czerepińska J., 1993, *Nieistniejący kościół i klasztor ojców Bonifratrów na placu Litewskim w Lublinie*, Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków (maszynopis), Lublin.
- Teodorowicz-Czerepińska J., 1970, *Zespół pofranciszkański w Lublinie. Dokumentacja naukowo-historyczna opracowana na zlecenie Prez. W.R.N. Wydział Kultury – Wojewódzki Konserwator Zabytków w Lublinie*, AWUOZ w Lublinie, sygn. 1596.
- Teodorowicz-Czerepińska J., 1971, *Zespół klasztorny pobernardyński w Lublinie. Dokumentacja naukowo-historyczna opracowana na zlecenie PWN, Wydz. Kultury – Biuro Dokumentacji Zabytków w Lublinie*, AWUOZ w Lublinie, sygn. 1588.
- Tkaczyk J., 2012, *Klasztor oo. Dominikanów w świetle badań archeologicznych*, [w:] *Kościół i klasztor Lublina w świetle badań archeologicznych*, red. E. Banasiewicz-Szykuła, WUOZ w Lublinie, s. 16–35.
- Tokarczyk J., Bednarski D., Drobek K., Niedźwiadek R., 2010, *Lublin, ul. Lubartowska 2/ Pl. Łokietka 1, działka nr 44. Dokumentacja Z Archeologicznych Badań Wykopalskowych Na Terenie Cmentarza Świętoduskiego*, t. 1, AWUOZ w Lublinie, sygn. 24030/I.
- Toman R., 2004, *Obraz i symbol. Sztuka Romańska*, Konemann.
- Touwaide A., 2008, *The legacy of classical antiquity in byzantium and the west*, [w:] *Health and healing from the medieval garden*, red. P. Dendle, A. Touwaide, The Boydell Press, Woodbridge, s. 16–28.
- Van Zuylen, G., 1994, *Tous les jardins du monde*, Gallimard, Paris.
- Wadowski J.A., 1907, *Kościół lubelskie*, Norbertinum, Kraków.
- Weber K.W., 1909, *Das Wappen Martin Luther's und seiner Familie*, [w:] *Heraldische Mitteilungen*, Verein Zum Kleeblatt, Hannover, nr 9, s. 66–69.
- Widawski J., 1973, *Miejskie mury obronne w państwie polskim do początku XV wieku*, Wydawnictwo MON, Warszawa.
- Winiarczyk B., 1994, *Klasztor P.P. Bernardynek obecnie klasztor O.O. Jezuitów i Młodzieżowy Dom Kultury ul. Bernardyńska 14 a., Rozpoznanie historyczne i wnioski konserwatorskie*, AWUOZ w Lublinie, sygn. 5442.
- Wiśniowski G., 1978, *Zakony św. Franciszka w Polsce w latach 1772–1970*, cz. 3: *Zakon Braci Mniejszych Franciszkanów*, red. J.R. Bar, Wydawnictwo ATK, Warszawa.
- Witusik A., 2004, *Unia Lubelska 1569 roku w dziejach Polski i Europy*, Polskie Towarzystwo Historyczne Oddział w Lublinie, Lublin.
- Włodarczyk D., 2012, *Badania archeologiczne przy kościele Świętego Krzyża oraz klasztorze Dominikanów Obserwantów w Lublinie. Cmentarze*, [w:] *Kościół i klasztor Lublina w świetle badań archeologicznych*, red. E. Banasiewicz-Szykuła, WUOZ w Lublinie, s.194–210.
- Wolffhardt E., 1954, *Beiträge zur Pflanzensymbolik*, „Zeitschrift für Kunstwissenschaft”, nr 8, nr 3/4, s. 177–196.
- Wyszkowska H., 2007, *Dzieje zabudowań klasztornych brygidek, wizytek, urszulanek*, ZOOM Lubelski Informator Kulturalny nr 4, s. 4–5.
- Zachariasz A., 2007, *Rośliny rodzime i introdukowane w kompozycji ogrodowej*, „Teki Komisji Urbanistyki i Architektury O/PAN w Krakowie”, t. 38–39 (2006–2007), s. 175–193.
- Zachariasz A., 2013, *Sacrum i ogród – wzniosłość i genius loci*, [w:] *Cmentarze i ogrody w krajobrazie. O sacrum, symbolice kompozycji i przemijaniu*, seria „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego”, nr 22, Sosnowiec, s. 113–127.
- Zahajkiewicz M.T. (red.), 2005, *Dzieje archidiecezji lubelskiej (1805–2005)*, Gaudium, Lublin.
- Zalewski L., 1947, *Katedra i jezuici w Lublinie*, cz.1, Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Lublin.
- Zieliński K., 1878, *Monografia Lublina*, Druk J. Herszenhorna i M. Sznajdermassera, Lublin.
- Zins H., 1972, *Historia Lublina w zarysie*, Wydawnictwo Lubelskie, Lublin.

Karty ewidencji zabytków

- KE nr 23: AWUOZwL, *Kościół O. O. Karmelitów Trzewiczkowych P.W. Św. Eliasza Proroka.*
- KE nr 109: AWUOZwL, *Dawny zespół klasztorny franciszkański, ob. Salezjański. Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa.*
- KE nr 111: AWUOZwL, *Klasztor w d. zespole klasztornym franciszkanów, ob. Salezjańskim.*
- KE nr 112: AWUOZwL, *Zespół klasztorny o.o. augustianów pn. parafialny P.W. Św. Agnieszki.*
- KE nr 113: AWUOZwL, *Kościół klasztorny ob. parafialny pw. Św. Agnieszki.*
- KE nr 114: AWUOZwL, *Klasztor o.o. augustianów ob. plebania w dawnym zespole poaugustiańskim, ob. parafialnym pw. św. Agnieszki.*
- KE nr 151: AWUOZwL, *Szkoły Jezuickie, ob. Archiwum Państwowe.*
- KE nr 193: AWUOZwL, *Kościół klasztorny jezuitów ob. katedralny pw. Św. Jana Chrzciciela i Św. Jan Ewangelisty.*
- KE nr 238: AWUOZwL, *Oficyna Pijarska /zachodnia/ „B”.*
- KE nr 281: AWUOZwL, *Kościół Szpitalny P. W. św. Wojciecha, ob., rektoralny.*
- KE nr 284: AWUOZwL, *Dawny klasztor oo. dominikanów obserwantów, obecnie KUL.*
- KE nr 296: AWUOZwL, *Kościół oo. Trynitarzy. Pałac Pawęczkowskiego.*
- KE nr 297: AWUOZwL, *Klasztor oo. Trynitarzy, ob. dom mieszkalny.*
- KE nr 324: AWUOZwL, *Kościół klasztorny karmelitów bosych p.w. św. Józefa Oblubieńca NMP.*
- KE nr 325: AWUOZwL, *Klasztor o.o. karmelitów.*
- KE nr 338: AWUOZwL, *Zespół klasztorny pomisjonarski ob. seminarium duchowne.*
- KE nr 340: AWUOZwL, *Pałac Suchorabskich, ob. północne skrzydło Seminarium Duchownego w d. zespole pomisjonarskim.*
- KE nr 341: AWUOZwL, *Zachodnie skrzydło klasztorne ob. Seminarium Duchowne w d. zespole pomisjonarskim.*
- KE nr 361: AWUOZwL, *Klasztor o.o. dominikanów.*
- KE nr 402: AWUOZwL, *Kaplica Kościelna w d. zespole pomisjonarskim ob. Seminarium Duchowne.*
- KE nr 2417: AWUOZwL, *Furta miejska, ob. wieża bramna zw. Trynitarzką.*
- KE nr 2440: AWUOZwL, *Seminarium duchowne w d. zespole pomisjonarskim.*
- KE nr 2560: AWUOZwL, *Cerkiew prawosławna pw. Przemienienia Pańskiego.*
- KE nr 4375: AWUOZwL, *Dawne kolegium jezuitów (tzw. Kanonia) w zespole pojezuickim.*
- KE nr 4382: AWUOZwL, *Gmach Lubelskiego Związku Pracy Kulturalnej, ob. Wojewódzka Biblioteka Publiczna.*
- KE nr 4438: AWUOZwL, *Oficyna Pijarska /wschodnia/ „A”.*

Źródła internetowe:

- Dom Księży Emerytów od... wewnątrz*, 2020, „Gość Niedzielny”, nr 35, <https://lublin.gosc.pl/doc/2920904>.
Dom-Ksiezy-Emerytow-od-wewnatrz [dostęp: 12.10.2019].
- Domagała M., 2017, *Zagadka spod ziemi w centrum Lublina. Co odkryto?*, „Wyborcza.pl Lublin”, 24.05.2017, <https://lublin.wyborcza.pl/lublin/7,48724,21853614,zagadka-spod-ziemi-w-centrum-lublina-co-odkryto-zdjecia.html?disab> [dostęp: 16.11.2019].
- Fiuta Ł., *Zakon ojców dominikanów w Lublinie – historia zakonu*, <http://teatrnn.pl/leksykon/artykuly/zakon-ojcow-dominikanow-w-lublinie-historia-zakonu/#dominikanie-w-dzisiejszym-lublinie> [dostęp: 06.11.2019].
- Historia Domu Zakonnego w Lublinie*, <https://salezjanie.lublin.pl/salezjanie/historia-domu> [dostęp: 17.11.2019].

- Historia III LO w Lublinie*, http://www.3lo.lublin.pl/Historia_szkoly,pl,site,73,0,73.html [dostęp: 12.13.2019].
- Historia Klasztoru Kapucynów*, <https://www.kapucyni-lublin.pl/historia/> [dostęp: 17.11.2019].
- Historia kościoła pod wezwaniem św. Piotra Apostoła w Lublinie*, <http://swpiotr.lublin.pl/o-kosciele/> [dostęp: 15.11.2019].
- Historia powstania Klasztoru Karmelitów w Lublinie zwanego „Na czwartku”*, <http://lublin.karmelici.pl/wp-content/uploads/2018/10/Historia-powstania-Klasztoru-Karmelitow-w-Lublinie-zwanego.pdf> [dostęp: 10.09.2019].
- Historia Szkół Vetterów*, <http://zsek.lublin.eu/data/historia.php> [dostęp: 15.11.2019].
- Historia Szpitala*, <http://janbozy.lublin.pl/pl/historia-szpitala> [dostęp: 20.12.2019].
- Historia. Dzieje klasztoru lubelskiego*, <https://www.kapucyni-lublin.pl/historia/> [dostęp: 11.09.2019].
- Historia: Lublin – Katedra Przemienienia Pańskiego*, http://www.lublin.cerkiew.pl/parafie.php?id_n=4&id=190&type=history [dostęp: 04.10.2019].
- <https://geoportal360.pl>.
- <https://www.google.com/maps/>.
- III Liceum Ogólnokształcące im. Unii Lubelskiej, Historia szkoły*, www.3lo.lublin.pl/Historia_szkoly,pl,site,73,0,73.html [dostęp: 04.10.2019].
- Kościół św. Wojciecha w Lublinie*, <http://teatrnn.pl/leksykon/artykuly/kosciol-sw-wojciecha-w-lublinie/> [dostęp: 02.04.2020].
- Ojcowie pustyni*, https://pl.wikipedia.org/wiki/Ojcowie_pustyni [dostęp: 10.09.2020].
- Pastwa R., 2016, *Emerytura z rodziną z Malborka*, „Gość Lubelski”, nr 3, <https://lublin.gosc.pl/doc/2923806>.
Emerytura-z-rodzina-z-Malborka [dostęp: 12.10.2019].
- Reguła*, <http://www.benedyktyni.net/wspolnota-15016/regula-15019> [dostęp: 04.10.2019].
- Reguła świętego Benedykta*, https://opoka.org.pl/biblioteka/T/TS/regula_osb_03.html#m1 [dostęp: 04.10.2019].
- Smagacz A., *Kościół św. Józefa Kościół i klasztor pod wezwaniem św. Józefa Oblubieńca Najświętszej Maryi Panny (obecna siedziba karmelitów bosych)*. Rozwój architektoniczny kościoła i jego opis, <https://karmel.lublin.pl/kosciol-sw-jozefa/>, [dostęp: 12.12.2019].
- Widacka H., *Biblioteka Jana III Sobieskiego: dzieło Haura*, http://www.wilanow-palac.pl/biblioteka_jana_iii_sobieskiego_dzielo_haura.html [dostęp: 06.11.2019].

Streszczenie

Powstałe we wczesnym średniowieczu klasztory jako siedziby zgromadzeń zakonnych stanowiły ważne ośrodki kultury. Od początków swego istnienia były to założenia wielowymiarowe, w których równie ważna jak układ przestrzenny była warstwa symboliczna. Ich kompozycja przestrzenna wynikała zarówno z reguły i charyzmatu poszczególnych zakonów, jak i uniwersalnej tradycji chrześcijańskiej. W wielu przypadkach równie istotny był czynnik lokalny wynikający ze specyfiki miejsca, jego tradycji i uwarunkowań.

Znaczącą przestrzenią zespołu klasztorowego, nierozzerwalnie spójną z zabudową był ogród. Przybierał on różną postać oraz obejmował różnorodny obszar, zazwyczaj składał się z kilku różnych pod względem funkcji i kompozycji części. W zależności od regionu Europy, czasu powstania oraz warunków lokalnych uprawiano w nim różne rodzaje użytecznych dla wspólnoty zakonnej roślin. Wydawałoby się, że obowiązkowym elementem w klasztorowym programie ogrodowym był wirydarz, zielony dziedziniec otoczony otwartymi lub zamkniętymi krągankami. Kolejne, nie mniej istotne części to ogrody: kuchenne, ziołowe, lekarskie, sady, cmentarze i winnice. Uprawiane w nich rośliny stanowiły nie tylko podstawę klasztornej diety i medycyny, ale także służyły wielu celom użytkowym, np. tworzeniu atramentu potrzebnego do pracy w skryptorium. Istotne jest to, że wiele „klasztornych” roślin miało duże znaczenie symboliczne, co znajdowało odzwierciedlenie w dekoracjach kościelnych, ich wyobrażenia wyrażały rozliczne idee.

Ogrody klasztorne są grupą najstarszych komponowanych założeń zieleni w krajobrazie kulturowym Polski. W historycznych miastach tworzą zieloną tkankę, która z wiekiem na wiek zmniejsza swoją powierzchnię na rzecz nowych form zagospodarowania. Ich zanikanie związane jest z rozszerzającą się urbanizacją krajobrazu i pokazuje proces zagęszczania struktury miejskiej. Zawsze odbywało to się kosztem terenów otwartych i zielonych plantacji.

W Lublinie już w 1253 r., a więc jeszcze przed nadaniem praw miejskich, osiedlił się zakon dominikanów. W okresie średniowiecza do miasta przybyli także brygidzi i brygidki (1426), w 1460 r. zaś bernardyni. W 1582 r. w mieście osiedlili się jezuita, w 1603 r. – dominikanie obserwanci, a w 1610 r. – karmelici bosy. Kolejnymi przybyłymi do Lublina zakonami były bernardynki (1617), następnie: franciszkanie (1619), karmelitanki bony józefatki (1624), bazylianie (1636), augustianie (1646), bonifratrzy (1654), karmelitanki bony poczętki (1659), reformaci (1674), karmelici trzewickowi (1680) i misjonarze (1696). Wiek XVIII to okres lokacji w Lublinie klasztorów: trynitarzy (1703), wizytek (1723) kapucynów (1724), szarytek (1736) i pijarów (1752).

Łącznie w mieście, do XVIII w., stworzyło swoje domy 21 katolickich zgromadzeń zakonnych. Na przestrzeni wieków stanowiły one ważne centra kulturalne, miejsca wsparcia działań patriotycznych, były też uczestnikami i kreatorami wielu doniosłych wydarzeń w historii Lublina. O ich pozycji świadczą nie tylko nadal wyróżniająca się architektura wraz z relikdami dawnych ogrodów, ale także, w szerszej dostrzeganej perspektywie – sylwety zespołów zabudowy z podkreślonymi wieżami kościołów, eksponowane na historycznych widokach miasta.

Kres świetności klasztorów i towarzyszących im ogrodów przyniosły czasy XIX-wiecznych kasat, niekiedy zamykając czas ich ewolucji. Część z nich na skutek zmian społecznych, politycznych i gospodarczych zniknęła z krajobrazu miasta, część zmieniła swoje przeznaczenie, jednak duża część odnalazła się w nowych warunkach, rozpoczynając nowy okres rozwoju.

Analizę ogrodowego dziedzictwa klasztornego Lublina przeprowadzono na podstawie badań źródłowych, obejmujących m.in. analizę archiwaliów (materiałów kartograficznych, ikonograficznych i opisowych), oraz badań terenowych polegających na udokumentowaniu zachowanych relikwów ogrodów klasztornych *in situ*.

Obecnie jedynie dwa zgromadzenia zajmują swoje pierwotne siedziby, są to zakony dominikanów i kapucynów. Pięć kolejnych obiektów klasztornych, po okresie kasat i wynikłych reorganizacji, przeszło w ręce innych zgromadzeń zakonnych. Są to: dawny klasztor Brygidek, który dziś stanowi siedzibę ss. Urszulanek Unii Rzymskiej, klasztor ss. Karmelitanek Bosych (józefatek) będący w posiadaniu oo. karmelitów bosych, klasztor oo. Franciszkanów zamieszkały przez wspólnotę salezjańską. Dwa z tych zespołów objęte zostały tylko częściowo, tj. klasztor Karmelitów – nowy dom zakonny funkcjonuje w obrębie dawnego terenu klasztornego, oraz dawny klasztor Karmelitanek Bosych (początek) – kilka cel zajmują siostry szarytki.

Sześć zespołów poklasztornych (o różnym stopniu zachowania) objętych zostało przez duchowieństwo świeckie, tj. klasztory: bernardynów, misjonarzy, franciszkanów, augustianów, szarytek oraz bazylianów. Pozostałe sześć obiektów poklasztornych (także o różnym stopniu zachowania), tj. klasztory: jezuitów, dominikanów obserwantów, reformatów, trynitarzy, wizytek, pijarów, zagospodarowane zostały do innych, pozasakralnych celów. Dwa zespoły – klasztory bonifratrów oraz karmelitów bosych – już nie istnieją. Ogrody klasztorne zachowały się przy dawnych klasztorach brygidek i franciszkanów, z kolei relikwty dawnych ogrodów występują przy zespole powizytkowskim.

Niezależnie od aktualnej funkcji i stopnia zachowania wszystkie opisane zespoły klasztorne i poklasztorne stanowią cenne dziedzictwo kulturowe miasta, ich ogrody (w dużej mierze jedynie tylko relikwotowo zachowane) są najstarszą grupą historycznych form komponowanej zieleni, nadal funkcjonującą w krajobrazie Lublina, stąd konieczność ich ochrony, właściwego poznania i promocji dawnych i obecnych wartości.

Summary

The monasteries established in the early Middle Ages as seats of religious orders, were important centres of culture. From the very beginning, they were multi-dimensional assumptions in which the symbolic layer was as important as the spatial arrangement. Their spatial composition resulted from both the rule and the charism of individual orders and the universal Christian tradition. In many cases, the local factor resulting from the characteristics of the place, its traditions and conditions was equally important.

The significant space of the monastery complex, inextricably connected with the architecture were gardens. They took various forms and covered a diverse areas, usually consisting of several parts, different in terms of functions and composition. Depending on the region of Europe, the time of origin and local conditions, various types of plants useful for the religious community were grown there. It would seem that an obligatory element in the monastery's garden was a green courtyard surrounded by open or closed cloisters. No less important parts are: kitchen gardens, herb gardens, hospital gardens, orchards, cemeteries and vineyards. The plants grown there were not only the basis of the monastic diet and medicine, but also served many useful purposes, like creating the ink needed in the scriptorium. It is important that many "monastery" plants had a great symbolic meaning, which was reflected in the church decorations - their images expressed many ideas. The monastery gardens are a group of the oldest form of greenery in the cultural landscape of Poland. In historic cities, they create a "green tissue" whose area from age to age is being reduced in favor of new forms of development. Their disappearance is related to the expanding urbanization of the landscape and shows the process of congestion of the urban structure.

As early as 1253 the Dominican Order settled down in Lublin, even before the town was granted city rights. In the Middle Ages, also Bridgettines (1426), and in 1460, Bernardine monks came to the town. In 1582, the Jesuits settled in the city, in 1603 – the Observant Dominicans, and in 1610 – the Discalced Carmelites. The next convents which settled in Lublin were the Bernardine Sisters (1617), then: the Franciscans (1619), the Discalced Carmelite nuns (1624), Basilians (1636), Augustinians (1646), the Fatebenefratelli (1654), the Discalced Carmelite nuns (1659), Franciscan friars (1674), Carmelites (1680) and the Missionary Priests (1696). The 18th century was the time of the foundation of monasteries in Lublin: Trinitarians (1703), Visitandines (1723), Capuchins (1724), Daughters of Charity (1736) and Piarists (1752). In total, 21 Catholic orders created their homes in the town until the 18th century. Over the centuries, they establish important cultural centers, places of support for patriotic activities, they were also participants and creators of many important events in the history of Lublin. Their position is evidenced not only by the still distinguished architecture with relics of old gardens, but also, in a more widely perceived perspective, by the silhouettes of buildings with church towers, displayed on the historic views of the city.

The times of the 19th-century dissolution of monasteries brought an end to the splendor of monasteries, sometimes closing the period of their evolution. Some of them disappeared from the city landscape, as a result of social, political and economic changes, others changed their destiny, but a large part survived, starting a new period of their development. The analysis of the heritage of Lublin's monastic garden was carried out on the basis of the research, including analysis of archival materials (cartographic, iconographic and descriptive materials), and field research consisting of documenting the preserved relics of monastery gardens. Currently, only two congregations occupy their original sites, these are the orders of the Dominicans and the Capuchins. After a period of dissolution and the resulting reorganization, five more monastic buildings passed into the hands of other orders. These are: the former Bridgettines' monastery, which is today occupied by the Ursulines of the Roman Union, the monastery of the Discalced Carmelite Sisters owned by Carmelites, and the former monastery of the Franciscans inhabited by the Salesians. Two of these complexes are only partially covered, i.e. the Carmelite monastery – the new monastic house was built within the former monastery grounds, and the former monastery of the Discalced Carmelite nuns, where several cells are occupied by the Sisters of Charity.

Six former monastery complexes (in various stage of preservation) were taken over by the secular clergy, i.e. monasteries of: Bernardines, Missionaries, Franciscans, Augustinians, Daughters of Charity and Basilians. The remaining six former monastic buildings (also with various stage of preservation), i.e. the monasteries of: Jesuits, Observant Dominicans, Franciscan friars, Trinitarians, Visitandines, Piarists, were used for other, not sacred purposes. Two monasteries of the Fatebenefratelli and of the Discalced Carmelites no longer exist.

The monastery gardens have been preserved at the former Bridgettines and Franciscan monasteries, while the relics of the former gardens are found at the post – Visitandines complex. Regardless of the current function and stage of preservation, all the monastic and post-monastery complexes constitute a valuable cultural heritage of the city. Monastery gardens (largely only relict preserved) are the oldest group of historical forms of composed greenery of Lublin, still functioning in the landscape of the city, hence the need to protect them, to get to know and promote past and present values.

Spis treści

Wprowadzenie.....	5
I. UNIWERSALNE WARTOŚCI KLASZTORNEGO DZIEDZICTWA OGRODOWEGO	
1. Geneza ogrodu klasztornego	13
2. Początki wiedzy na temat ogrodnictwa	16
3. Ogrodnictwo jako nauka we wczesnym średniowieczu	18
4. Formy uprawy i praktyki ogrodnicze w średniowieczu	20
5. Benedyktyński wkład do rozwoju ogrodnictwa	23
6. Ogrod klasztorny – miejsce i funkcja	27
II. ROŚLINY W OGRODZIE KLASZTORNYM	
1. Początki – rośliny w średniowiecznym ogrodzie klasztornym	39
2. Rośliny jako podstawa medycyny	41
3. Rośliny podstawą klasztornej diety	45
4. Inne wykorzystanie roślin	47
5. Symboliczny wymiar roślin	48
6. W poszukiwaniu gatunków roślin z klasztornego ogrodu	55
III. PREZENTACJA LUBELSKICH KLASZTORÓW I ICH OGRODÓW	
1. Klasztor Zakonu Kaznodziejskiego (Dominikanów)	71
2. Klasztor Zakonu Najświętszego Zbawiciela Świętej Brygidy (Brygidek)	78
3. Klasztor Zakonu Braci Mniejszych w Polsce Prowincji Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny (Bernardynów)	88
4. Klasztor Towarzystwa Jezusowego (Jezuitorów)	98
5. Klasztor Zakonu Braci Bosych Najświętszej Maryi Panny z Góry Karmel (Karmelitów Bosych)	103
6. Klasztor Mniszek Trzeciego Zakonu Regularnego Świętego Franciszka z Asyżu (Bernardynek)	109
7. Klasztor Zakonu Braci Mniejszych Konwentualnych (Franciszkanów)	113
8. Klasztor Zakonu Kaznodziejskiego Kongregacji Świętego Ludwika Bertranda (Dominikanów Obserwantów)	120
9. Klasztor Mniszek Bosych Najświętszej Maryi Panny z Góry Karmel (Karmelitanek Bosych – józefatek)	125

10. Klasztor Zakonu Bazylianów Świętego Jozafata.	130
11. Klasztor Zakonu Szpitalnego Świętego Jana Bożego (Bonifratrów).	134
12. Klasztor Mniszek Bosych Najświętszej Maryi Panny z Góry Karmel (Karmelitanek Bosych – początek)	138
13. Klasztor Zakonu Świętego Augustyna	143
14. Klasztor Zakonu Braci Mniejszych Ściślejszej Obserwacji (Reformatów)	148
15. Klasztor Zakonu Braci Najświętszej Maryi Panny z Góry Karmel (Karmelitów Trzewickowych)	154
16. Klasztor Zgromadzenia Księży Misjonarzy	160
17. Klasztor Zakonu Trójcy Przenajświętszej (Trynitarzy).	166
18. Klasztor Zakonu Braci Mniejszych Kapucynów	171
19. Klasztor Zgromadzenia Sióstr Miłosierdzia Świętego Wincentego à Paulo (Szarytek)	177
20. Klasztor Zakonu Nawiedzenia Najświętszej Maryi Panny (Wizytek)	181
21. Klasztor Zakonu Kleryków Regularnych Ubogich Matki Bożej Szkół Pobożnych (Pijarów). . . .	188
IV. LUBELSKIE OGRODY KLASZTORNE – KIERUNKI PRZEKSZTAŁCENŃ.	193
Perspektywy i cele ochrony	203
Spis ilustracji	205
Bibliografia	217
Streszczenie	227
Summary	229